

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGyedÉVENKÉNT MEGJELenŐ TudomÁnyos FOLYÓIRAT

XX. évfolyam

Főszerkesztő

CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke

ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonen (Finnország), Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

MACSÓ KINGA

Roma helyzetkép két szegregált telepről 3

GAUČÍK ISTVÁN

A polgári autonómia és mecénásság jelképe: a Pozsonyi Városi Múzeum (1868–1918) 13

CSANDA GÁBOR

Jegyzetek Grosschmid Géza könyvéhez 61

BARATÉ EDINA

A kelet-ukrajnai front a kárpátaljai katonák visszaemlékezései alapján 77

H. NAGY PÉTER

A popkultúra-kutatás praxeológiája. Egy hibrid teória vázlata 91

Közlemények

KISS GY. CSABA

1968 Csehszlovákiája és a magyar írók 103

A.GERGELY ANDRÁS

Etnikai „asszi-milációtól” az „anti-migrációig” 109

FÜLÖP LÁSZLÓ

Fügei Csató Zsófia élete 129

Dokumentumok

SIMON ATTILA (SZERK.)

Csak álltunk és sírtunk. Az első bécsi döntés napjai a kortársak szemével 133

Könyvek

Peter Jašek: Vasil Biľak. Zradca alebo kolaborant? (<i>Baki Attila</i>)	155
Hornyák Árpád (szerk.): A Horthy-korszak Magyarországáa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941. (<i>Fekete Áron</i>)	157
H. Nagy Péter: Alternatívák. A popkultúra kapcsolatrendszerei (<i>Baka L. Patrik</i>)	158
Péntek János (szerk.): A moldvai magyar tájnyelv szótára (<i>Cs. Nagy Lajos</i>)	161
Vörös Ferenc: Kárpát-medencei történeti családnévatlasz (<i>Bauko János</i>).....	167
Aleksandar Pavlović–Adriana Zaharijević–Gazela Pudar Draško–Rigels Halili (urednici): Figura neprijatelja. Preosmišljanje srpsko–albanskih odnosa (<i>Vataščin Péter</i>)	169
Jozef Šétaffy: Zabudnuté prípady inšpektora Šétaffyho (<i>Csanda Gábor</i>)	173

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences – ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek. Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adecta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 600 • Ár: 3 € • 2018. szeptember • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVOEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adecta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 600 • Cena: 3 € • september 2018 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

Roma helyzetkép két szegregált telepről

KINGA MACSÓ

Situational Picture on the Roma of Two Segregated Settlements

Keywords: Slovakia, Humenné, Rimavská Sobota, the Roma, the Roma issue, problems

„Ha az integráció teljes értékű, akkor akceptálni kell a másságot, a nyelvet, a kultúrát. Csak azért integrálódni, hogy megfeleljünk a többségi társadalom elképzeléseinek, hogy ne legyenek konfliktusok, az nem integráció. Ez önmagunk megtagadása.”

A kelet-közép-európai városok fejlődése jelentősen eltér a nyugat-európai városok fejlődésétől. A roma közösségek régóta állandó részét képezik a szlovák városoknak, de az egyes városokban az integrációjuk foka és minősége változó. Szlovákiában körülbelül a romák fele volt képes valamilyen szinten a társadalmi változásra és alkalmazkodni a többségi társadalomhoz. Ezek a romák integráltan élnek a városokban a helyi lakossággal. A másik része a roma kisebbségnek viszont izoláltan a város egyes részein, vagy a szélén, vagy a városok mellett él. Ezeket a közösségeket a szociális és etnikai izoláció jellemzi, amely egyes esetekben eltérő lehet. A roma közösségek ún. városi gettókat alakítottak ki, a város egészéhez hasonlítva kevésbé integráltak. Ezek között a gettókban élő romák között jellemzően magas a munkanélküliség, a kulturális elzártság, a város hivatalos életéből való kizártság, az elmélyülő társadalmi izoláció, amely összefügg a többségi társadalom részéről való elutasítással. Ezeket a közösségeket a különböző mutatók szerint felosztották szegregáltra, szeparáltra, integrált-koncentráltra és integrált szóródottra. (Šuvada 2015, 13. p.)

E szerint az elnevezés szerint a szegregált romatelepülések önálló települési formákat alkotnak, amelyek egy bizonyos távolságra helyezkednek el a várostól. A szeparált elnevezésű települések a város szélén találhatóak, s a várostól természetes vagy műveleg kialakított kerítéssel vannak elválasztva. Az integrált romatelepülések azok, amelyek közvetlenül a városban fekszenek, s feloszthatók integrált-koncentráltra, ahol a roma lakosság koncentráltan él egy térségben és integrált szétszórtra, ahol a roma közösség szétszórva él a többségi közösségben. Ez a négyfajta roma településtípus létezik a szlovák szakterminológia szerint jelenleg az országban. (Šuvada 2015, 14–15. p.) A kuta-

táskor a konkrét mutatókat is meghatározták az egyes csoportokra, így például szegregáltak azt a települést nyilvánították, amely a városon túl vagy annak a szélén volt, nem volt vízvezetéke, és az illegális lakhelyek száma magasabb volt 20%-nál. A szociológusok és több romakutató szerint is az adott település szegregáltságát vagy integráltságát nem térben kéne meghatározni, hanem a többség által a társadalomból való kirekesztettségük foka nagyságával. Ezt a jelenlegi terminológiát sokan negatívnak tartják, és igyekeznek finomabb elnevezési módokat találni.

Jelenleg problémát okoz Szlovákiában a romák belső migrációja, ahol a helyi polgármesterek ezeket nem hajlandók számon tartani. A migrációk néha csak szezonálisak, megélhetéshez köthetők. Az emberek nem jelentkeznek ideiglenes lakhelyre, ennek ellenére hosszú ideig az állandó lakhelyükön kívül élnek. A hivatalos szervek gyakran szemet hunynak e felett. Körülbelül 24 800 roma lakos él az állandó lakcímén kívül. (Matlovičová–Matlovič–Mušinka–Židová 2012, 77. p.)

A város nem homogén egység, hanem gyakran diametrálisan különböző szegmensekből tevődik össze. A koncentrált roma lakosság a térségnek egy ilyen szegmensén él. A város e területei válnak a kutatás több szempontjából érdekessé. Ebben a munkában összehasonlítok két szegregált roma közösséget, egy nagyon fiatal és Szlovákia területének egyik legrégebbi cigány közösségét.

A szlovák városokban a koncentrált roma közösségek létrejötte új keletű, a roma negyedek, az úgynevezett „panel” romagettók a legfiatalabbak. Ritka az olyan város, ahol nem 20. századi szocialista képződmény a koncentrált roma közösség. Egy ilyen különleges város Homonna, amelynek roma tábora, a Szirtalja a 19. századból való, bizonyítja ezt a tábor temetője, amely önálló roma temető, Közép-Európában is ritkaságszámba megy, tehát egy történelmi múlttal rendelkező roma táborról van szó.

A homonnai cigányok életéről 1728-ból van az első adat, amikor is egyetlen cigány élt a városban, úgynevezett Fedák. Az 1771-es Zemplén megyei cigányok összeírásánál két család homonnai származású volt, Csáky gróf és Van Dernáth grófnő szolgái voltak. Száz évvel később az 1893-as összeírásnál Homonnán már 168 cigány lakos élt, ez által Zemplén megyében az első helyre kerültek a cigány lakosság számát tekintve. 1900-ban a homonnai városi iratokból már cigány telep létezéséről vannak feljegyzések. (Bodorová, 2001, 4. p.) 1931-ben már 52 házról van feljegyzés, ezekben a házakban 249 személy lakott. A 30-as évek elején Homonnán az általános iskolába már néhány cigány család gyereke is járt. Ebben az időben Kassán, Léván és Homonnán önálló cigány iskolák működtek. (Bodorová, 2001, 6–10. p.) A homonnai iskolában körülbelül 90 gyerek tanult, 1945-ben egy fabarakkot építettek az iskola számára, ahol két osztály működött. Létezett egy kör a felnőtt, roma írástudatlan lakosok számára is, ahol az alapokat sajátíthatták el; írásból, olvasásból és számolásból. (Horváthová 1964, 101. p.)

A második világháború után a Szirtalja roma táborban tifusz ütötte fel a fejét. 1954-ben a Csehszlovák Vöröskereszt „megbízott” személyeket küldött, akik a mentálhigiénéniára tanították a roma tábor lakosait. Ez után állandó céllá vált a tábor likvidálása. Számos, a táborot sújtó járvány ellenére jelenleg is az egyik legnagyobb tömbben élő cigány közösségnek számít Szlovákiában.

A szocialista időszak alatt az 50-es, 60-as és a 70-es években igyekeztek megszüntetni az egész tábor, ami majdnem sikerült is. Szirtalja felnőtt lakosságának a többsé-

gét megpróbálták átköltöztetni Csehországba. A kelet-szlovákiai romákat České Budějovicére telepítették, főleg Szirtalja táborból, Csernőből, a Kassa melletti Mislókáról, Iglórol, Poprádról és Liptószentmiklósról. České Budějovicén 1950-ben 110 roma élt a városban, főleg ideiglenes barakkokban. A roma lakosok száma az 50-es évek végére 341 főre duzzadt a városban, ez a mag itt is maradt. (Davidová 1995, 245. p.)

Ez volt a módszer a romakérdés megoldására a szocialista időkben. A Szirtalja tábor ebben az időben „kirakati helyként működött”, ez szimbolizálta a roma probléma sikeres megoldását. Ez alatt az időszak alatt számos külföldi delegáció és a média emberei megfordultak itt, hogy megnézzék a „csodát”, hiszen az intézkedéseknek köszönhetően jóformán likvidálták a tábort.

Csehország az egyezség ellenére tiltakozott az ilyen fokú áttelepítések miatt, egyebek között azért is, mert észrevehetővé vált, hogy egy áttelepített zárt közösséget nem tudják a saját társadalmukba integrálni. Ennek ellenére még a 80-as években is próbálkoztak ezzel a módszerrel. Az áttelepített roma lakosság többszörösen hátrányos helyzetbe került, nem beszélte a cseh nyelvet, sem a szlovák nyelvet, és a megszokott környezetből egy teljesen új, számára életidegen közösségbe került. Többségük ezért visszajött Homonnára, azt itt levő legnagyobb vegyi üzemben, a Chemlonban dolgoztak, az itt dolgozó 6000 munkás 90 százaléka roma származású volt. A szocialista időkben megpróbálták kulturálisan és szociálisan is integrálni őket.¹

Már a tábor teljes megszűnéséről beszéltek, amikor is 1989-ben társadalmi változás történt, és ez magával hozta Szirtalja lakosságának többszörös növekedését. Jelenleg Felső-Zemplén területének legnagyobb roma tábora.

A tábor észak–dél irányban 300 méter hosszú, kelet–nyugat irányban 200 méter széles, két nemzeti park határolja, az egyik a Nemzeti Természetvédelmi Terület, a Homonnai Sólyom és a Nemzeti Természetvédelmi Terület Homonna. A tábor területén egy patak folyik keresztül. A terület fő tengelyét Peticse, Helmecke, Kisortovány irányába vezető út adja meg. Négy bérház, számos családi ház, apró kunyhó és lakókocsi alkotja a tábort. A családi házak a tábor legszélén terülnek el, némelyik egész villa nagyságú, aranyozott oroszlán védi a bejáratot, itt laknak a módosabb romák, akik vagy külföldről jöttek haza, vagy itthon gazdagodtak meg, például uzsorából. Közeledve a tábor központjába, egyre kisebbek és kisebbek lesznek a házak. Többségük már csak összetakolt putri és lakókocsi. Maguk a táborlakók is szegregálják egymást, a beköltöztek a kisebb családi házakban és bérlakásokban laknak, míg az őslakosok, akiknek a felmenői is mindig itt éltek, putrikban és lakókocsikban élnek. Ők a roma nyelv szerint a *degések*, a tisztátlanok, mivel a felmenőik kutya- és lóhúst is ettek. A bérlakásokba be van vezetve a víz, és eredetileg a csatornázás is meg volt oldva, de jelenleg már felújításra szorul; némelyik lakásnak nincs ajtaja, de tv-antennája már mindenkinek van. Ez minden koncentrált cigány lakóközösségre jellemző. A két bérház között fatartók vannak, és itt parkolnak az autóikkal, ezért a vajda egy behajtani tilos táblát tétetett ki, hogy a mentőautók adott esetben bejöhessenek. Az infrastruktúra nincs megoldva, a

1 A „szociális integráció” alatt nagy összegű szociális juttatásokat értünk.

mellékutcaák nincsenek lebetonozva, csak a telepen keresztül haladó főút és a főbb épületekhez vezető út betonozott. A kommunális hulladék elvitele nincs megoldva. A lakásokba nem szívesen, de azért beengedtek. Az eredetileg felépített bérház néhány lakását módosították, nagyobb tereket alakítottak ki, s nem mindegyikük számára volt fontos, hogy a konyha nagy legyen, vagy több szobás legyen az adott lakás. A tábor lakosságát a vajda irányítja, irodája a tábor központjában található, mögötte pedig a közösségi központ van. Saját intézményeik léteznek: iskola, óvoda, ételmiszerület, kocsmá. A kormány által támogatott egyházi vonal, az Apostoli Egyház végez missziókat náluk. Dinamikusan fejlődik az egyházuk, pozitív hatással van az itteni közösségre. Az egyik legnagyobb kívánságuk egy közösségi háznak az építése volt, ahol az egyházi tagok összegyűlhetnek volna. A tábor lakóinak a másik csoportja a halottasházat tartotta fontosnak, mivel a temető a legközelebbi lakástól is több mint egy kilométerre fekszik. A temető Közép-Európában is egyedülálló cigány temetőnek számít, a régi sírjai miatt. A lakosság nagy csalódására a tábor közepén felépítettek egy kintről halottasháznak tűnő templomot. Infrastruktúrája nincs megoldva, a víz nincs bevezetve, nincs fűtés, nincs WC, a csatornázás sincs megoldva, és a belső tér sincs kialakítva. Az emberek maguk sem értik, hogy miért épült. Ez a kormány „ajándéka”, halottasháznak nem felel meg, s templomi funkcióját sem tudja ellátni. Közösségi házra lett volna szükségük, nem templomra, mivel a megszokottól eltérő egyházi életet élnek. Ez a beruházás nem egyedi eset a roma településeken. Élő példa arra, hogy nem értik meg őket, s a tervek, a jóindulatú segítség ellenére is félresiklanak. Véleményem szerint ebben az esetben a „jóindulat” megkérdőjelezhető, mert két funkciót szerettek volna egy épülettel letudni, amelyre az Uniótól kapták az anyagi támogatást. Az ennyire rosszul kivitelezett tervek is csak kölcsönösen erősítik a konfliktusokat és a roma közösség negatív megítélését. Hiszen a közmédiában egy sikeres pályázatról és fejlesztésről nyilatkoznak, míg a valóságban egy rosszul kivitelezett tervről van szó. A roma és nem roma lakosság közti ellentétet szítja az a tény, hogy a roma lakosok a telepről a helyi közlekedést igénybe veszik, így a Peticse, Helmecke és Kisortovány felé utazók nem férnek fel a helyi járatokra. Ezek turisták által látogatott területek, s így akinek nincs más közlekedési eszköze, az nehezen tudja megközelíteni az adott területeket.² A megoldást egyértelműen a sűrűbb helyi közlekedés jelentené.

A város felé körülbelül 30 méterre a teleptől már nem cigányok által lakott lakóövezet található, amelynek kilátása a telepre esik. Egyértelmű, hogy ez is egy újabb ütközőpont a roma és a többségi etnikum között, mert ezeknek a lakásoknak az értéke csökkent. A Peticse felé vezető úton körülbelül 1,5 km-re a teleptől található a Szociális Szolgáltatások Háza, ahol mentálisan zavart gyerekeket és fiatalokat kezelnek, 0,5 km-re tovább az erdőben pedig szanatórium van a tbc-sek számára, amely nem tölti be a funkcióját, mert jelenleg rehabilitációs központként működik a kábítószeresek számára.

A telep jelenlegi lakossága szlovák cigánynak vallja magát, és csak egy kis része szlováknak. A Homonna városából kitelepített, közüzemi díjakat nem fizető romákat is a táborba költöztették. Ezenkívül külföldről is hazaköltözött néhány család, ezek a hatá-

2 Ott-tartózkodásom idején is többször hangos veszekedés tört ki, az itt lakók és a Peticse felé utazók között. Ez a helyiek szerint állandó konfliktust képez.

sok is nagyban elősegítették a tábor lakóinak az identitásváltását. Ez alatt azt értem, hogy a beköltözések előtt mindenki romának vallotta magát, és később ez módosult szlovák romára. Az identitásváltás ellenére nyelvi módosulás nem történt, mert egymás közt szinte kizárólag a helyi kelet-szlovákiai roma nyelvjárást használják, nagyon büszkék a roma kultúrájukra, többségük hagyományos öltözeteket visel. Működik a hagyományörző néptáncscsoport, amelynek a kicsiktől a felnőttekig mindenki a tagja lehet. Az iskolájuk kétnyelvű, az épületen belül roma szimbólumok vannak elhelyezve, ezzel is erősítve az identitástudatukat. A temetőben található sírok különlegessége, hogy a fejfán a feliratok a megszokottól eltérően az ellenkező oldalon vannak. A helyi roma lakosság referendumában kérte, hogy Szirtalja közigazgatásilag önálló legyen, s ne tartozzék Homonnához. Ez nem valósult meg.

A gömöri régióban bizonyított adatok szerint a roma lakosság a 16. században telepedett le. (Šuvada 2015, 13. p.) Ebben a régióban a cigányok főleg az egyes uradalmaiban és falukban éltek, vezetőjük a vajda volt, akit az adott földesúr erősített meg a hivatalában. A Rimaszombat környékén használt különböző dűlők elnevezései is bizonyítják, hogy régóta itt élnek – Cigány-völgy, Cigány-erdő stb. (Bodorová 2001, 14. p.) Az 1770–1774-es felmérések szerint ennek a régiónak a romái főleg lovakkal kereskedtek. Az 1776-os összeírás szerint Gömör vármegyében 275 cigány család élt, ez összesen 1116 személyt jelentett. A vármegye adatai szerint a cigány családok alacsony életszínvonalon éltek, főleg a faluk határaitban laktak putriban, 29 család pedig sátorban, családi házban csak nagyon kevés család élt. (Horváthová 1964, 120–122. p.) A ruhaviseletükkel azonban alkalmazkodtak a többségi társadalomhoz, csak körülbelül 25%-uk öltözködött hagyományosan. Az 1785-ös vármegyei jelentés szerint 20 cigány gyerek járt iskolába és a többségük szolgálóként dolgozott, vagy nevelésre volt kiadva családokhoz. (Horváthová 1964, 200. p.) 1785-ben Rimaszombatban 9 roma család élt és 7 roma gyerek járt iskolába, akiknek vezetőkéne Bari, Csonka és Oláh volt. (Bodorová 2001, 60. p.) A gömöri régió legismertebb roma származású személyei a két zenész, Czinka Panna és Barna Mihály volt, ők a 18. századi Magyarország legismertebb cigányzenészei közé tartoztak. Rimaszombatban a 19. században Borzó nevű cigányprímás élt, eltemetve is a helyi rimaszombati temetőben van, rajta kívül Rimaszombatban működött Dombi Márton, aki magának Ferenc Józsefnek is zenélt. A 19. századi írásos adatok bizonyítják, hogy Rimaszombat és Tamásfala közt létezett egy vajda által vezetett cigány telep, amelynek a lakói a városban szolgáltak és a várostól bérelték a földet, ahol éltek. 1893-ban Gömör-Kishont vármegyében a mai Szlovákia területén élő cigány lakosságnak a 15%-a lakott. 1929–1931 között három oláh-cigány család telepedett le Rimaszombattól nem messze. A rimaszombati adatok szerint a vándorló életmódot folytató cigány családok főleg vasgyűjtéssel, csontgyűjtéssel foglalkoztak. Közülük sok volt a kovács, a Rimaszombatban élő nem cigány kézművesek panaszkodtak rájuk, mert ők olcsóbban dolgoztak. (Šuvada 2015, 13. p.)

Rimaszombat vásárváros volt és ezáltal sok oláh-cigány megfordult a városban. Az utolsó vándorcigányok a 20. század 60-as éveiben telepedtek le itt. Gömör volt az utolsó olyan régiója Szlovákiának, ahol a 20. század 50-es éveiben még néhány roma család félig vagy teljesen földbe vájt kunyhóban élt. (Bodorová 2001, 61–69. p.) 1957-ben tifusz tört ki Rimaszombatban. A feljegyzések szerint 1945–1967-ig a városban és környékén magas volt a bűnözés. (Jurová 2008, 142. p.) A vándorcigányok kötelező lete-

lepedéséről szóló törvény 1958-ban lépett életbe, s Rimaszombat környékére nagyon sok oláh-, lovári cigány telepedett le, akik azelőtt főleg lókereskedéssel foglalkoztak. A város nem tudott számukra adekvát lakóhelyeket biztosítani, és így továbbra is a saját ekhós szekerekben laktak; azonkívül a Sereg nevű telepen romungrók éltek, akik már régebben letelepedtek. A Rimaszombathoz tartozó Tamásfalán sok roma zenész család élt. A 70-es évek társadalmi kulturális integrációs elképzelése szerint a roma-problémát gyors tempóban akarták megoldani, ezért házakat építettek, munkahelyeket biztosítottak számukra, és bőkezű szociális juttatásokban részesültek a nem dolgozók. Az elképzelés lényege a „kunyhók” felszámolása volt. Nyomást gyakoroltak a roma családokra, telepeiket felszámolták, és beköltöztették őket az újonnan épített panellakásokba. Ekkor jött létre a Dúsa úti lakótelep Rimaszombatban. Az eredeti városfejlesztési tervek szerint ezek a luxus állami lakások orvosok számára készültek, de mivel itt eredetileg mocsár volt, ők nem voltak hajlandók beköltözni. Ezzel egy időben felszámolták a Sereg nevű roma telepet, lakóit beköltöztették ezekbe a lakásokba. Négy lakást 1975-ben magyar ajkú roma család kapott itt. Öt évvel később oláh-cigányok költöztek a többi lakásba. A Dúsa úti lakótelepen a vajda funkciója továbbra is érvényben maradt, de hozzá csak a lovári cigányok tartoztak. A közmédia a 90-es években a romák sikertelen asszimilációjára emlékeztetett a Dúsa úti lakótelep bemutatásával; „Már pár hónappal az új lakásokba való beköltözésük után a lakásokat és a közös helyiségeket amortizálták, leépítették. Később a lakáshivatal kijavította és felújította, amit lehetett, de minden újra megismétlődött. A Dúsa úti lakótelep, a „fekete város” Rimaszombat szégyene lett, s a nem cigány lakosság számára teher és félelmet keltő helyé vált.” (Lom 1992, 10–11. p.)

Jelenleg a telep a várostól szeparált részen fekszik, bár közigazgatásilag Rimaszombathoz tartozik. A telepen szinte kizárólagosan magyar ajkú romák élnek. A Dúsa úti lakótelep egész Közép-Szlovákiában a legnagyobb koncentrált roma közösség. A város délnyugati részén terül el, körülbelül 1 km-re a városhatártól. Ez a távolság a bizonyítéka annak, hogy a telep nem integrált része a városnak, hiszen egy mező választja el tőle, és szociálisan a leghátrányosabb része Rimaszombatnak. Az ellentétét képezi Akasztóhegynek, ahol a luxusnegyed van, s az északi részén fekszik a városnak. A telep szembetűnően leromlott állapotban van. A kultúrházból, amely a telep elején állt, már csak az oszlopok maradtak meg. Rögtön mellette van a szociális munkásoknak a központja és az egészségügyi központ. Az egész telep hat bérházból áll, amelyből öt négyszintes, a hatodik ötszintes. A telep elején egy épületben élelmiszert árulnak, és ugyanebben az épületben található a kocsmá is. A telep déli határa Méhi-patak, amelyben gyakran mosnak. Az iskola is a telep déli részén van. Közvetlenül az általános iskola mellett van egy nyilvános vízcsap, amely az egyetlen lehetősége az ötödik lakóház közösségének, hogy ivóvízhez jusson. Különlegessége ennek a telepnek, hogy a cigányok két csoportja lakja: a romungrók és az oláh-cigányok. Az oláh-cigányok a 20. század közepén még vándoréletmódot folytattak. A két csoport különbözik egymástól, s gyakori köztük a feszültség és az ebből adódó konfliktus. A szociális gondozók szerint a telep etnikai összetétele a következő: 75% magyar ajkú roma, 15% oláh-cigány és 10% szlovák roma. A lovári nyelvet csak az oláh-cigányok beszélik. (Jurová 2008, 142. p.) A magyar romák csak magyarul beszélnek. A helyi szociális dolgozó asszisztense szerint, aki a telepen él és saját statisztikai adatokkal rendelkezik, az összetétel egy kicsit más.

Szerinte a Dúsa úti lakótelepen 60%-ban él magyar ajkú roma, akik végképp nem beszélnek a cigány nyelvet; 35%-ban élnek oláh cigányok, akik a lovárit beszélnek, és körülbelül 5% a szlovák romungrók száma, akik szlovákul beszélnek. Annak ellenére, hogy számbelileg az oláh cigányok vannak kisebbségben, ők a telep „hangadóí”. Ezen a telepen is nagyon sok olyan ember él, akinek itt nincs állandó lakhelye, néhány személy pedig magyar állampolgár. Körülbelül 1200 ember lakja a telepet, és nagyjából 1000 főnek van állandó lakhelye. A 150 lakásban 206 család él. A lakások 50 százalékában három generáció él együtt. Létezik olyan lakás is, ahol 17 személy lakik együtt, s abból 11 gyerek. Az itt élő szociális munkás segítője szerint körülbelül 31 gyerek születik egy évben. A Dúsa úti lakótelepen élők nem keverednek más helyről származó cigányokkal. Rimaszombatnak Tamásfala nevű részén él nagyobb cigány közösség. A telep lakásai egy-, kettő-, három- és négyszobások. Ezen a telepen csak bérházak vannak, az egyetlen nem hivatalosan felépített „épület” egy faskamra. A telepen alsó tagozatos az általános iskola, és magyar tannyelvű. Az iskola bővítésre szorul, mivel csak három tanterem felel meg a normáknak, a többi helyiség szűk a tanításhoz. Vannak osztályok, amelyek a folyosón kaptak helyet. Az iskolát és az óvodát 188 gyerek látogatja, már képtelenek többet befogadni, de a demográfiai adatok azt az előrejelzést adják, hogy számuk növekedni fog. Az iskolában nyolc tanár, egy speciális pedagógiát végzett szlovák igazgató, egy nevelő, két óvónő, egy gondnok és két asszisztens dolgozik.³ Az igazgató szerint az iskolának sürgősen bővülnie kell, akár konténer tantermekkel is.⁴ A jelenlegi roma kormánybiztos célul tűzte ki, hogy minden gyerek óvodába és iskolába járjon, egyebek közt ezért is fontos a roma telepeken az óvodák, iskolák bővítése. Dél-Szlovákia egész területén nagy a munkanélküliség, Rimaszombatra és környékére ez fokozottan érvényes, még a többségi társadalomba tartozó lakosoknak sincs munkahelye. Ennek következménye a lakásmaffia és az uzsora megjelenése a telepen. Az összes lakótelepi épület magánkézben van, a város, Rimaszombat mind a hat bérházat eladta. Régebben a telepről Németországba jártak dolgozni, főleg zenélni, de most már ez a lehetőség is beszűkült.

A régi és az új roma telep is szinte ugyanazokkal a problémákkal küszködik, annak ellenére, hogy az új lakótelep erőszakosan lett kialakítva. Mind a két telepen megmutatkozik a cigány és a többségi társadalom közti ellentét. Az ellentétet nagyban hozzájárul a közmédia, amely az igazságot előszeretettel elferdítve mutatja be. Erre jó példa a Szirtalja táborban felépített templom/halottasház, amelyet nagyszabású beruházásként mutattak be, ugyanakkor a tábor lakói számára csak egy újabb csalódás. Ők csalódnak a kormányban, a lakosság meg zúgolódik, hogy újabb közpénzeket áldoznak a telepre. A Dúsa úti lakótelep problémáihoz is negatívan áll a rimaszombati közösség, mondván: „minek újítani a lakásokat, épületeket, ha úgyis tönkreteszik, lelakják.” Egyértelmű, hogy az erőszakos integráció nem hozhat eredményt, s ami a többségi társadalomnak luxuslakást jelent, nem biztos, hogy a kisebbségnek is azt jelenti, hiszen más életformához voltak szokva, és nem ők az egyetlen népcsoport a világon, amely

3 Az iskola étkezdével rendelkezik, ahol 2 euró egy hónapra az ellátás.

4 Harkácson már ilyen típusú iskolában zajlik a tanítás.

ilyen nehézségekkel küszködik.⁵ Véleményem szerint annak ellenére, hogy a kormány nem szeretné gettósítani a telepeket, tapasztalatom alapján minden egyes tevékenységük vagy megoldásuk oda vezet, vagy azt segíti elő. A Luník IX. kassai roma lakótelep is egy új beruházás előtt áll: a cél „felújítani a lakásokat és csökkenteni az itt lakók számát”. De már ennél az új stratégiai programnál is látszik, hogy csak megismétlik a múltbeli hibákat.

Irodalom

- Atlas rómských komunit na Slovensku 2013*. https://www.minv.sk/?atlas_2013
- Bindorffer Györgyi 2013. Identitás és közösségi intézmények: az informális családi és a formális politikai tér szerepe a roma identitás alakulásában. In Fedinec Csilla–Ilyés Zoltán–Simon Attila–Vizi Balázs: *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony, Kalligram, 340–364. p.
- Bodorová, Oľga 2001. *Ludová architektúra a spôsob bývania Rómov v Gemer-Malohonte*. Rimavská Sobota, Ex print, 1–69. p.
- Davidová, Eva 1995. *Cesty Romů – Romano drom 1945–1990. Změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*. Olomouc, Univerzita Palackého.
- Dupcsik Csaba 2009. *A magyarországi cigánység története*. Budapest, Osiris.
- Horváthová, Emília 1964. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV.
- Jurová, Anna 2008. Historický vývoj rómských osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde. In Hirt, Tomáš–Jakoubek, Marek: *Rómske osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropologického výskumu*. Bratislava, Nadácia otvorenej spoločnosti–Open Society Foundation, 111–175. p.
- Lom, Ján 1992. O nevhodnom experimente na jednom rómskom sídlisku. *Obecné noviny*, 2. 10–11. p.
- Majtényi Balázs 2003. Mit ér a nemzetközi szabályozás? A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás. In Majtényi Balázs: *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Budapest, Lucidus, 9–52. p.
- Majtényi Balázs–Vizi Balázs 2005. *Európa kisebbsége – A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest, Gondolat.
- Matlovičová, Kvetoslava–Matlovič, René–Mušinka, Alexander–Židová, Anna 2012. Rómovia na Slovensku. Základné charakteristiky Rómskej populácie na Slovensku s dôrazom na priestorové aspekty ich diferenciacie. In Péntzes, János–Radics, Zsolt (Eds.): *Roma population on the peripheries of the Visegrad countries. Spatial trends and social challenges*. Debrecen, 77–104. p.
- Šuvada, Martin 2015. Rómovia v slovenských mestách. Bratislava, POMS.

5 Jordániában is üresen állnak a beduinoknak épített házak, ennek ellenére még mindig vándor életmódot folytatnak.

KINGA MACSÓ

SITUATIONAL PICTURE ON THE ROMA OF TWO SEGREGATED SETTLEMENTS

The development of Central and Eastern European cities significantly differ from that of the Western European ones. Roma communities have long been an integral part of Slovak cities, but the degree and quality of their integration vary depending on the given city. In Slovakia, approximately half of the Roma have to some extent been able to adapt themselves to the majority society. These Roma live in the cities integrated with the local population. The other part of the Roma minority though lives isolated in some parts of the cities, on their edge or besides them. These communities are characterized by social and ethnic isolation, which may differ in individual cases. The Roma communities have established so-called urban ghettos, which are, compared to the city as a whole, less integrated. Among those living in ghettos, there is typically a high rate of unemployment, cultural segregation, exclusion from the official city life, deepening social isolation related to rejection on part of the mainstream society.

LAMPL ZSUZSANNA

A SZLOVÁKIAI MAGYAROK SZOCIOLÓGIÁJA

1. kötet

Szlovákiai és magyar

 FÓRUM Kisebbségkutató Intézet

A polgári autonómia és mecénásság jelképe: a Pozsonyi Városi Múzeum (1868–1918)¹

ISTVÁN GAUČÍK

The Symbol of Civil Autonomy and Patronage: The City Museum of Pressburg (1868–1918)

Keywords: history of museums, collection of historic interest, historical museology, politics of memory

Eddig már több pozsonyi kulturális intézmény története, közülük kiemelten az 1868-ban alapított Pozsonyi Városi Múzeum került a szlovák tudományosság érdeklődésének a középpontjába. Jogos tehát az összefoglalás, a helyzetértékelés és a mérlegkészítés igénye; természetesen az új kutatási irányok felvázolása. Mindenféleképpen a kérdésfeltevés az első lépés a Pozsonyi Városi Múzeum 1868–1918 közötti történetének a vizsgálatakor.

A hektikus 1968-as évben, illetve a csehszlovák totalitárius rendszer megszűnésének előestéjén, 1988-ban, illetve 1989 után született szlovák múzeumtörténeti szintézisek hogyan értelmezték a múzeum dualizmus kori történetét?² Az evolucionizmusra épülő marxista tudományelmélet hogyan itatódott át a szlovák nemzetépítő törekvésekkel? Érdekes kérdésként vetődik fel, hogy a szerzők milyen szempontrendszerek alapján tárgyalták a városi és a regionális múzeumi jelenségeket és a magyar állam múzeumpolitikáját? Milyen téziseket, esetenként sztereotípiákat alakítottak ki a múzeum arculatát meghatározó Könyöki Józsefről, Helmár Ágostról és a többi kusztódról? Milyen figyelmet szenteltek a múzeum gyűjteménygyarapító és kiállítási stratégiáinak, illetve a 20. század elejétől mind markánsabban mutatkozó modernizációs igényeknek? Milyen mentális és tudománypolitikai változásokat mutathatunk ki 1989 után? A közép-európaiság mennyire volt (maradt) szlogen, és mennyire volt (lehetett) pulzáló valóság? A szlovák muzeológiai munkákban tovább éltek az 1989 előtti klisék? Azok átalakultak vagy az értelmezések szélesebb tárháza nyílt meg?

1 tanulmány a következő kutatási program keretén belül készült: APVV-14-0644 Kontinuita a diskontinuita politických a spoločenských elít na Slovensku v 19. a 20. storočí. (A politikai és társadalmi éliték Szlovákiában a 19. és a 20. században). A múzeum dualizmus kori történetével, más súlypontokkal, szlovák nyelvű tanulmányomban is foglalkozom. Gaučík 2018, 20–66. p.

2 Kalesný 1968; Borovský 1988. A régebben megjelent nem szintetizáló igénnyel íródott munkákra lásd Mayerová–Wagnerová 1933; Wagnerová 1939; Kálmán 1948.

Koncepciók és azok metamorfózisai

A szlovák történeti muzeológiai irodalomban a leginkább idézett és fenntartások, illetve kritika nélkül kezelt kötet, mely a Pozsonyi Városi Múzeumról alkotott szlovák képet hosszú ideig meghatározta – és bizonyos fokig mostanáig meghatározza –, 1968-ban látott napvilágot. (Kalesný 1968.) Ez a kötet, bár a kor ideológiai, nemzetpolitikai és muzeográfiai igényeit tartotta szem előtt, a múzeum vízióját is megpróbálta valamiféleképpen rögzíteni.

Mielőtt azonban rátérnék e szintézis téziseinek az elemzésére, szükséges egy rövid, de fontos kitérő.

Az 1968-as könyv koncepciója szorosan kötődik az igazgatóhoz, Šimon Jančohoz, aki 1963 elején Milan Brodláktól vette át a múzeumvezetést. Brodlák 1968-ban, visszaemlékezésében elég nyíltan és ironikusan tekintett vissza korábbi működésére: „[a múzeum] ugyan szokványos munkahely, de mégis inkább egy sajtószerű üzemre hasonlít, amelyik különböző tevékenységeket fog össze: a műemlékvédelemtől kezdve a szökökutak fenntartásáig a valódi muzeális és kiállítási munkáig, ez utóbbiak azonban inkább mellékes és ritkaságszámba menő feladatoknak számítottak.”³

Brodlákkal szemben Jančo személyében egy mentalitásában eltérő típus jelent meg: egy ambiciózus, kommunista menedzser, aki elkötelezett pártideológus is volt, és aki jó kapcsolatokat ápolt a szlovák kommunista elit tagjaival (végül is nem véletlenül regnált egészen 1997-ig).⁴

Jančo hatékonyan fel tudta használni kapcsolati tőkéit, így a Pozsonyi Városi Múzeum az 1960-as és 1970-es években komoly anyagi támogatásokhoz jutott a fővárostól. Ezekből valósult meg az új, állandó és célzottan külföldre is irányuló időszaki kiállítások, nem utolsósorban Pozsonynak mint a szlovákság politikai és kulturális központjának a propagálása végett. Számos katalógus látott napvilágot, Jančo felkarolta a régészeti feltárásokat és a műemlékvédelmet. A döntéshozó központoktól való függőség azonban hosszú ideig ható negatív jelenségeket szült. A múzeum kiszolgáltatottjává vált a nemzetépítő politikának és a pártideológiának, melyek bizonyos fokig rányomták bélyegüket a muzeális tevékenységekre is. Pozsony polgári miliője, a városi tér változásai, a kollektív identitások – egy etnicizáló szellem eluralkodása miatt – kihullottak a muzeológiai vizsgálódásokból.

Az 1968-as szintézis tehát egy összetettebb viszonyrendszerbe ágyazódik. A kötet felelős szerkesztője, Šimon Jančo nemcsak a múzeum századik évfordulójáról, de egyben – ahistorikus szemlélettel – a szlovák múzeumügy intézményes „megszületéséről” is értekezett. A tartalom ugyanakkor több kívánnivalót hagyott maga után. Bár Jančo megjegyezte, hogy a tanulmányok „különböző jellegűek” és tematikusan, illetve minőségileg változók, mondhatnánk hullámzók, sőt ingadozók, de szerinte ezek ellenére a

3 Kalesný 1968, 320. p. Vö. még Pamiatkový kombinát namiesto múzea. Ľud, 1962. augusztus 25. 202. sz. 4. p.

4 Šimon Jančo életrajzára l. Kalesný 1968, 323. p.; Borovský 1988, 177–178. p.; Francová 2010, 275–278. p.

bemutatott tények és összefüggések alapján mégis jobban megismerhetők a város kulturális intézményei. A másik oldalon ez a szintézis elrugaszkodási alapot biztosíthatott a többkötetes Pozsony-történet megírásához. (Jančo 1968, 5–6. p.)

A szövegek történeti muzeológiai tartalma azonban hiányzott. Egyoldalú forráshasználat és leírás jellemezte őket. A statisztikai kimutatások inkább illusztrációk gyanánt szerepeltek. A marxista tézisek alkalmazásán kívül a statikus intézménytörténeti módszer érhető tetten.

A múzeum történetének korszakolása preconcepciókhoz kapcsolódott. Az 1868–1918 közti korszakot kezdetleges, sőt „embriónális” fejlődés jellemezte, pedig ez a korszak a nagy teljesítményekről szólt, és nagymértékben befolyásolta a 20. század gyűjteményszervezési és kiállítási koncepcióit. Az egyleti, városi és állami támogatási rendszerek, illetve azok prioritásai teljes mértékben kiestek a vizsgálódások fókuszából. Az 1918–1944 közti periodizáció a történelmi cezúrákat (1938, 1945) teljesen figyelmen kívül hagyta. Az első világháború utáni átmenet (1918–1922) a múzeumot fenntartó Pozsonyi Városszépítő Egylet (Verschönerungsverein, Városi Szépítészeti Egylet) számára – a csehszlovák kultúrpolitika miatt – mégiscsak terhes útkeresés volt. Az Ovidius Faust nevével fémjelzett korszak (1923–1938) pedig, mely koncepcionális változásokat és egy új minőségű múzeumpolitikát eredményezett, nem kapott méltó figyelmet. A múzeum helyzetének vizsgálata a Tiso-féle Szlovák Állam kultúrpolitikájában szintén hiányzott. (Jančo 1968, 8. p.; Kalesný 1968, 302–304. p., 308–309. p.)

Az előzőekben vázolt két korszak éles kontrasztban állt a „valódi” fejlődést hozó 1945–1968 közti időszakkal, miközben Pozsonyban a múzeumot létében érintő radikális politikai és társadalmi földindulások zajlottak (a pozsonyi magyarok és németek nemzetiségi alapú diszkriminációja, a kommunista hatalomátvétel, az 1950-es évek sematikus múzeumpolitikai gyakorlata). (Kalesný 1968, 297. p., 312–318. p.)

Könyöki József korszaka (1868–1900) inkább egy hosszú intermezzóként lett bemutatva, melyet társadalmi stagnálás, akadozó múzeumi munka, elégtelen pénzügyi háttér és a város vezetésének hanyagsága jellemezett. Ezekből kifolyólag csakis korlátozott múzeumi fejlődésről lehetett szó. A Könyöki halála utáni évek modernizációs törekvéseiről, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének szerepéről, az első világháború és a hatalomváltás múzeumi következményeiről egy szó sem esett. A Pozsonyi Városi Múzeum legrégebbi történetéről, a városi kulturális mezőbe ágyazódó muzealizációról szintén töredékes és elnagyolt képet kaphatunk. (Kalesný 1968, 7–10. p.)

Az 1923-as év szinte külön legendáriumot kapott. A múzeum a levéltárral és a képtárral együtt egy új városi intézményi hálózatban találta magát (Vedecké ústavý mesta Bratislavy/ Pozsony Város Tudományos Intézetei).⁵

Hol és kinél találjuk ennek az értelmezési keretnek az intellektuális előzményét, illetve előképét? Miért lett piederstálra emelve a két világháború közötti, kétségkívül fontos, de nem abszolútizálható korszak? Hogyan került újra- és átértelmezésre a magyarországi múzeumfejlődés kerete és tartalma?

5 Archív Múzea mesta Bratislavy (továbbiakban AMMB), 4. doboz (továbbiakban d.), 40/III, Vývoj kultúrnych ustanovizíen mesta Bratislavy od roku 1923; 66/II, Vývin kultúrnych inštitúcií mesta od štátneho prevratu.

A csehszlovák korszak modernizációs küldetéséről a múzeumügy terén Pozsonyban, legelsőként a Pozsonyi Városi Múzeum újkori történetének egyik markáns egyénisége, Ovídius Faust publikált.⁶

A művelt és széles látókörű Faust, három év segédőri tevékenység után, 1923-ban lett a múzeum igazgatója, és 1944-ig azt célirányosan fejlesztette.⁷ 1945 tavaszán azonban német nemzetisége miatt megfosztották állásától, meghurcolták, és koholt vádak alapján a ligetfalui internálótáborba került. A későbbiekben kisebb jelentőségű szlovákiai közgyűjtemények dolgozójaként helyezkedett el. A szlovák múzeumi szakma gyakorlatilag megtagadta. (Kálmán 1968, 294–295. p.; Kalesný 1968, 312–313. p.) Csak 1966-ban rehabilitálták, de nevét, munkásságát még a kisebb lélegzetvételi múzeumlélektörténeti tanulmányokban sem említették meg. (Topol'ská 1965, 201–224. p.)

Šimon Jančo tette lehetővé Faust visszatérését a Pozsonyi Városi Múzeumba 1970-ben, paradox módon a husáki normalizáció kellős közepén, miközben már 1968-tól – nem hivatalosan – külső munkatársként dolgozott az intézményben. Faust ezt a lehetőséget, annyi mellőzés és megaláztatás után – bizonyos fokig – elégtételként élhette meg. Jančo éppen ezzel a lépésével bizonyította menedzseri rátermettségét, hiszen a múzeum számára nemcsak a jubileumi múzeumlélektörténet megírására legalkalmasabbnak vélt szakembert szerzte meg, de a múzeum tudományos potenciálját is jelentősen bővíthette. Minden bizonnyal komoly motivációs erővel bírt Faust gazdag hagyatéka is, melyet a múzeum meg kívánt szerezni. (Holčík 2008, 27–31. p.; Šurdová 2008, 35–40. p.)

Ovídius Faust tehát nem véletlenül került a szerzői gárdába 1968-ban. A múzeum legrégebbi történetét ugyan a nagyobb kvalitásokat fel nem mutató Ludo Fuzákkal írta, azonban mégiscsak nagy esélyt kapott: egy összefoglaló műben alakíthatta ki a múzeum múltjának képét, kicövekelhette az értelmezési mezőket, és nem utolsósorban saját munkásságát is bemutatthatta. Faust érdeme, hogy megörökítette a régi pozsonyi polgári világ kusztódainak és támogatóinak – ugyan forrásokkal kellőképpen alá nem támasztott, de – információkban gazdag profilját, részben pályaképét. Ezzel úgy-ahogy Pozsony történeti emlékezetébe emelte őket vissza.⁸

Azonban akarva-akaratlanul több jelenségnek alig szentelt figyelmet. Egyebek között a múzeualapítás mozzgatórugóinak és folyamatának, egyáltalán a magyarországi kontextusnak, az alapítóknak, a gyűjtemények fejlődésének vagy az anyagi háttérnek. Gondolatmenetében a Pozsonyi Városi Múzeum valódi és megalapozott fejlődésére csak 1920 után került sor (itt természetesen kiemelte saját személyét). (Faust-Fuzák 1968, 19. p.)

6 Faust 1927, 129–133. p.; Faust 1934, 1. p. Faust historizáló koncepciói a múzeum gyűjteményeinek felépítését több mint két évtizedig meghatározták, ellenben szakmai biográfiája még nem született meg. Vö. Kálmán 1968, 292–295. p.; Holčík 2008, 19–27. p.

7 AMMB, 4. d. 3/II. A városi muzeum fejlődése 1918–1920. években.

8 Faust a következő személyek rövid életrajzát írta meg: Könyöki József, Helmár Ágost, Batka János, Rakovszky István, Brég Ödön, Albrecht János, Győrik Márton. Kalesný 1968, 281–288. p. Fuzák nagyon sematikus képet nyújtott a múzeum 1945–1968 közötti történetéről. Faust-Fuzák 1968, 26–43. p.

Faust csupán jelezte, de nem foglalkozott a város első muzeális intézményével, a Természettudományi Múzeummal, melyet 1856-ban a Pozsonyi Orvosok és Természettudósok Egyesülete (Verein für Naturkunde zu Pressburg) hozott létre. Az egyházi, iskolai és magángyűjteményeket sem szedte lajstromba, pedig ezek eklatáns példái voltak a muzeális értékek gyűjtésének és megőrzésének. (Faust–Fuzák 1968, 26. p.)

Az „alapító atyák” körét igencsak kitágította, pedig sokan nem vehettek részt a múzeum alapításában. Elsőként Gottfried Mayer városi orvost említette, aki állítólag már régebben közzétette egy városi régészeti múzeum tervét. Faust érveléséből nem egyértelmű, hogy milyen tervről volt szó, és az hogyan kapcsolódott a Pozsonyi Városi Múzeumhoz.⁹ Szerinte Mayer munkatársai a következők voltak: Könyöki József, Rómer Flóris, Franz Motkó de Motkó Szentkereszt, Polikeit Károly és mások. Állítólag ez a csoport valósította meg a Mayer-féle tervet.¹⁰ Faust valójában az első támogatók és mecénások nevét sorolta fel, ellenben Könyöki személyét nem emelte ki.

A múzeum alapítását és a helyiségek biztosítását – kicsit felületesen – az osztrák–magyar kiegyezéshez, a kedvező politikai légkörhöz kötötte.¹¹ Inkább egy gyakorlati kérdésről volt szó. Heinrich Justi polgármesterként tisztában volt a városi múzeum jelentőségével, ezért különösebb probléma nélkül bocsátotta rendelkezésre a régi városháza reprezentatív termeit (bírói és tanácsosi terem, illetve a kápolna). (Benyovszky 1931, 79–100. p.)

Faust a múzeum alapítását 1868 júliusára datálta, azonban nem tudatosította, hogy egy hosszabb előkészítési folyamatról volt szó, és pedig 1868 tavaszától. Ez teljesen természetes módon „kulminálódott” 1868. július 1-jén, mikor a múzeumi bizottság – számunkra ismeretlen – tagjait is megválasztották.¹² Könyöki ekkor tájékoztatta a Pozsonyi Városházai Egylet tagságát a tervezett múzeumról. Mindemellett a pozsonyi és talán a Pozsony megyei értelmiségiek már korábban tudhattak a múzeum eszméjéről. Stephan Cherny magángyűjtő a Pozsony megyei Halmosról ugyanis egyik magánlevelét 1868. március 10-én Könyökinek, akkor még mint Ellenbogennek, a múzeum kusztódjának címezte.¹³

Faust a legrégebbi múzeumi leltári könyvek és dokumentumok alapján igyekezett feltérképezni a legelső adományozókat. Bár adatai fontosak, mégsem teljeseek, és forráshasználata ellenőrizhetetlen. (Faust–Fuzák 1968, 15. p., 35–42. p.) Részleteseb-

9 Ez a terv vagy nem létezett, vagy valahol kallódik. A város történetének precíz krónikása, Ortvy Tivadar nem említi Mayert a múzeum kezdeményezői között. Ortvy 1905, 112. p.

10 Faust–Fuzák 1968, 14. p. Ortvy eltérő névsort említ, miközben tévesen 1867-re teszi a múzeum alapítását: Rómer Flóris, Rakovszky István, Heinrich Justi, Karl Heiler és Könyöki József. Faust az egyik korábbi munkájában az Ortvy-féle adatokra támaszkodik. Ortvy 1905, 112. p.; Faust 1934, 1. p.

11 Az utóbbi időben szó szerint légből kapott, történelmietlen, sőt célirányosan nacionalizáló állítások is születtek. Az egyik szlovák főiskolai tankönyv sugalmazása szerint a Pozsonyi Városi Múzeum és a kassai Felső-magyarországi Múzeum a magyarosítás eszközei voltak: „[Ezek a múzeumok] az 1868-as magyar érdekeket képviselő nemzetiségi törvény hatásának az eredményei.” Mruškovič–Darulová–Kollár 2005, 45. p.

12 AMMB, Okrášľováci spolok v Bratislave (továbbiakban OSB), 1. d.

13 AMMB, OSB, Jahresberichte des Verschönerungsvereines (1868–1920/21), 5. p.; Faust–Fuzák 1968, 15. p.

ben nem foglalkozott a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének támogatásaival, azok mozgatórugóival. A főfelügyelőség 1906–1916 közötti jelentéseit hézagosan használta fel, és elszalasztotta a múzeum profiljának és gyűjteményi politikájának a megrajzolását. (Faust–Fuzák 1968, 15. p., 18. p.)

Faust Könyöki József személyét méltatlanul mellőzte, pedig 1868-ban ő volt a múzeum alapításának legfontosabb szereplője. Könyöki halálának téves évszáma még lehet lapszus, de az, hogy Faust részletesebben nem foglalkozott múzeumi, régészeti, művészettörténeti és műemlékvédelmi tevékenységével, nagy hiányossága tanulmányának. (Faust–Fuzák 1968, 15–16. p., 281–283. p.) Helmár Ágost munkásságát ellenben pozitívan értékelte. (Faust–Fuzák 1968, 17. p.)

Egy kiegyensúlyozott múzeumtörténet megírására 1988-ban nyílt újabb lehetőség. (Borovský 1988.) Az akkori szerzők nem éltek semmiféle alternatívával. Témaválasztás és koncepció tekintetében alaposan elmaradtak az 1968-as, amúgy sem nívós színvonaltól. A könyv egyik fontos üzenetét alkotta egy új imázs építése: a múzeum a szlovák nemzeti emlékezet intézményeként funkcionált, és az 1969 utáni korszak szellemi és tárgyi emlékeinek a gyűjtésére, dokumentálására szakosodott. A múzeum Pozsonynak mint a Szlovák Szocialista Köztársaság fővárosának, a szocialista városiasodás jelképének a fejlődését volt hivatott dokumentálni, ami azonban a valóságban igencsak töredékesen és felemásan valósult meg (a régi városrészek lebontása, átalakítása miatt az 1970-es és 1980-as években a polgári Pozsony tárgyi emlékeinek a begyűjtése folyt, egy munkásmozgalmi gyűjtemény kiépítése pedig csak terv maradt). (Barták 1988, 5–6. p.)

Šimon Jančo ezt a „specifikus” ars poeticát a kivetkezőképpen fogalmazta meg: „A jubileumi évkönyvben található írások mind bizonyítják, hogy a múzeum tevékenysége a második világháború, de főleg a dolgozó nép 1948-as győzelme és a csehszlovák federáció húsz éve után olyan szakaszba jutott, mely egyedülálló a múzeum történetében. Annak ellenére, hogy a múzeum csak városi intézmény, mint Szlovákia nemzeti kultúrájának képviselője országos küldetést is teljesít.” (Jančo 1988, 7. p.)

Egy politikai cezúra, a cseh–szlovák szövetségi állami 1968-os megalakulása vált az új időszámítás kezdetévé. Mintha a korábbi múzeumtörténeti dilemmák (a magyarországi és a két világháború közti csehszlovák korszak) véglegesen megoldódtak volna. Igencsak problematikus „mérőöldkövek” lettek hangsúlyozva: a szlovák történelem sorsfordulói, az 1968. november 8-án megkapott Munkaérendment és egy a szocialista múzeumtörténeten belüli, inkább 1968–1988 közötti időszakra helyezett „kontinuitás”. (Borovský 1988, 14. p.) Megdöbbentő tény, hogy az 1968-as monográfia redukált tézisei lettek közvetítve egy markáns nacionalista ideológiában, megfűszerezve a szocialista társadalmi fejlődés tirádaival. A polgári korszak múzeumi öröksége és teljesítménye, legyen az Könyöki vagy Faust által képviselve, teljesen ignorálva volt.¹⁴

14 Könyöki József és családjának síremléke erre az egyik jó példa. A pozsonyi Szent András temetőt súlyosan érintette a környékbeli területrendezés az 1970-es évek folyamán. Ez lehetőséget szolgáltatott egy nacionalizáló emlékezetpolitika térbeli megvalósítására. A temető nagyszámú magyar és német síremlékeinek a felszámolására, számuk radikális csökkentésére került sor. A Könyöki család sírját felszámolták, a sírkövet eltüntették. Könyöki József ma már csak egy tipizált fekete márványkő emlékeztetet az alábbi felirattal: Könyöki. Obuchová 2004, 73. p., 74. p.

Egy új értelmezés megjelenésére hús évvel kellett várni. A 2008-ban megjelent kötet azonban reprezentatív jellegű katalógusnak, nem pedig múzeumtörténeti szintézisnek tekinthető. A célja egyértelmű volt: rövid szövegek és minőségi képanyag segítségével a közvélemény számára a múzeum nagy kulturális értékkel bíró tárgyait és gyűjteményeit kívánták bemutatni, nem titkoltan egy multikulturális – néhol nosztalgia-ába csapó – profil felépítése végett. (Francová 2008a.) Négy év múlva – kisebb változtatásokkal, de azonos üzenettel – jelent meg a könyv angol verziója. (Francová 2012.)

Jogosak tehát a kérdések: A bennünket érdeklő 1868–1918 közötti korszakról milyen feldolgozás született? Milyen reflexiók mutathatók ki az 1968-as és 1988-as szintézisek téziseivel kapcsolatban?

Zuzana Francová rövid tanulmányában, jegyzetek nélkül, a múzeum legrégebbi korszakáról egy a régiekhez képest árnyaltabb képet nyújt. Munkája azonban számos (öröklött) klisével küzd és homályos megállapításokat is tartalmaz. (Francová 2008b, 13–17. p.)

Francová helyesen a muzeális gondolat genezisével kezdi mondanivalóját. Vázlatosan bemutatja a 18. századig visszanyúló gazdag és értékes tárgyakkal rendelkező uralkodói, arisztokrata és iskolai gyűjteményeket, és figyelmet szentel a legjelentősebb magángyűjtőknek. Méltán hangsúlyozza a Pozsonyi Orvos és Természettudományi Egyesület kebelén belül létrehozott Természettudományi Múzeum jelentőségét, de nem elemzi a működését, még egy kurta fejlődéstörténetet sem nyújt róla. Kritikátlanul veszi át Ovidius Fausttól a Mayer-féle régészeti múzeum gondolatát. A Pozsonyi Városi Múzeum alapítását és a Pozsonyi Városszépítő Egylet tevékenységét általánosságokban és a régebbi tézisek átvételével tárgyalja. A városszépítő egylet létrejöttét ugyan helyesen datálja, 1868 márciusára, de új források alapján kísérletet sem tesz a pontosításra. 1868. július 1-je pedig önála is mint a múzeum alapításának az időpontja szerepel.¹⁵

Az egylet azonban bizonyíthatóan 1868. március 11-én tartotta alakuló közgyűlését, miután a belügyminisztérium elfogadta alapszabályait.¹⁶ Ellenbogen július 1-jén csupán tájékoztatta a tagokat a múzeum körüli szervezési munkákról, és egy előkészítő bizottságot állítottak fel.¹⁷ Később maga Ellenbogen „kodifikálta” 1868. július 1-jét mint a múzeum alapításának az idejét.¹⁸

Francová szintén megkísérelte – több-kevesebb sikerrel – körülhatárolni az alapítók körét. Természetes, hogy a pozsonyi tudományos elittel Pestről is szoros kapcsolatokat ápoló Rómer Flóris támogatta a múzeum eszméjét. Rómer és mások, főképp pozsonyi lokálpatrióták, így Franz Motkó, Polikeit Károly és Rakovszky István adományokkal segí-

15 Francová 2008b, 14. p. L. még Fiala 1995, 16. p.

16 AMMB, OSB, Protocoll der Ausschussitzungen des Verschönerungsvereins (1868–1887), 1868. március 11. jkv.

17 AMMB, OSB, Jahresberichte des Verschönerungsvereines (1868–1920/21), 1868. évi jelentés.

18 AMMB, OSB, 1. d. Kimutatás a Pozsonyi Városi Múzeumban őrzött tárgyakról 1889. év végén; Czíme. Pozsonyi városi múzeum (vázlat).

tették a múzeumot. Nem áll rendelkezésre azonban adat a szervezési munkákban való részvételükről. (Francová 2008b, 14. p.; Faust–Fuzák 1968, 285. p.)

Batka János, aki még messze karrierje előtt állt, nem tartozott, tartozhatott ebbe a csoportba. Francová, Faust alapján kritikátlanul sorolja őt az alapítók közé. Faust szerint ugyanis Batka egy közelebről nem részletezett felügyeletet fejtett ki a múzeum felett. Ez az állítás megkérdőjelezhető, hiszen erről a felügyelői állásról nem állnak rendelkezésre releváns források. A másik dolog, hogy Batka 23 évesen még nem rendelkezett társadalmi pozíciókkal. 1864. október 1-jétől gyakornokként dolgozott a városi bíróságon. 1871. január 4-én kapott írnöki állást a városi rendőrségen, és csak 1872. augusztus 5-én lett rendőrkapitányi helyettes. Városi levéltárossá pedig sokkal később, 1879. június 1-jén nevezték ki. Mindezekről függetlenül mint fontos adományozó járult hozzá a múzeum fejlődéséhez.¹⁹

Egyértelmű volt a kortársak számára, hogy a múzeumalapítás adminisztratív és koncepcionális kérdéseit egy személy, Könyöki József intézte.²⁰ Munkatársai, legalábbis az előkészítés fázisában, 1869 januárjáig, a városszépítő egyesület tagjai voltak, nevezetesen Jozef Scherz, Karl Feigler és Rakovszky István.²¹

Ellenben Francovánál differenciált képet kaphatunk a gyűjteményekről, a legjelentősebb muzeális tárgyakról és az adományozókról. Talán elsőként írt szlovákul a múzeum egyik nagy sikeréről az 1896-os millenniumi kiállításon, amikor a kiállított értékes pozsonyi tárgyakért a „nemzetközi jurybizottságtól” bronzérmert kapott, azonban a Könyökinék adományozott kiállítási éremről és oklevélről, illetve a felesége, Lackovics Ida elismerő okleveléről szót sem ejtett.²² Ez a munka, bizonyos hiányosságai ellenére, mégis finomítja a múzeum dualizmus kori történetének a képét.²³

A 2008-ban megjelent jubileumi múzeumi évkönyv szerepe megint más volt. Nem szintetizáló igénnyel született. Analitikus, dokumentáló és tárgyközpontú jelleggel bírt. A régészeti feltárások, a gyűjteményelemzés és tipológia, a kiállítási politika és a restaurátori munka terén hézagpótló tanulmányokat sorakoztatott fel. Az 1868–1918 közötti korszak történeti muzeológiai elemzésére azonban ebben az esetben sem került sor.²⁴

19 Batka János †. Nyugatmagyarországi Híradó, 30. évf. 1917. december 4. 284. sz. 5. p.; Obuchová 2004, 101. p.; Francová–Urdová 2017a, 16. p., 18. p.

20 Todtenliste. Kaschauer Zeitung, 29. évf. 1900. március 10. 29. sz. 3. p.; Nachruf am Josef Könyöki 1900, 71–73. p.

21 AMMB, OSB, Jahresberichte des Verschönerungsvereines (1868–1920/21), 1868. évi jelentés.

22 AMMB, OSB, 1. d. 32486/V. 3561/897, 30590/V. 3373/97; A pozsonyvárosi múzeum. Nyugatmagyarországi Híradó, 9. évf. 1896. november 17. 264. sz. 3. p.; Josef Könyöki †. Pressburger Zeitung, 137. évf. 1900. március 3. 60. sz. 2. p.; Francová 2008b, 17. p.

23 Francová legújabb tanulmánya, bár új kutatásokra támaszkodik és számos új adatot sorakoztat fel egy-egy tárgycsoportról, nem lép túl egy sematikus múzeum- és múltértelmezésen. Francová 2017b, 34–52. p.

24 Ezen a helyen csak két, számunkra érdekesebb tanulmányt tüntetünk fel. Francová 2008d, 84–121. p.; Plachá 2008, 42–72. p.

Magángyűjtemények és sorsuk Pozsonyban a 18. és 19. században

Pozsonyban a jelentősebb magángyűjtemények története a 18. századig nyúlik vissza. Az arisztokrácia, a magas rangú egyházi előljárók és a polgárság gazdag gyűjteményei bel- és külföldön egyaránt ismertek voltak.

Albert Kázmér szász-tescheni herceg, a felvilágosodás és a szabadkőművesség eszméinek elkötelezettje, a művészetek kedvelője, miután kinevezték a Magyar Királyság helytartójává 1765-ben, a pozsonyi várban alakította ki gazdag gyűjteményét, mely értékes metszeteket, festményeket és könyveket tartalmazott. (Ciulisová 2014, 17–45. p.) A magyar arisztokrácia és klérus pozsonyi és megyebeli palotái szintén értékes műkincseket őriztek. Csáky Imre kardinális 1720-ban vásárolt festménygyűjteménye 62 alkotásból állt. (Szinyei 2000.) A Pozsonyhoz és Pozsony megyéhez szorosan kötődő Pálffyak is híres műpártolók, gyűjtők és mecénások voltak. Egyebek között gróf Pálffy János műgyűjteménye számított impozánsnak. Európai ritkaságokból, festményekből, metszetekből és különféle grafikai alkotásokból álló gyűjteményének egyes kollektói Bajmócon, Budapesten, Alsónyárasdon, Szenckirályfán, Bazinban, Pozsonyban, Szárazpatakon és Bécsben voltak elhelyezve. A legértékesebb festményeket, összesen 88 darabot, az arany- és ezüst ötvösmunkákat, illetve iparművészeti tárgyakat pozsonyi palotája őrizte. (Radisics 1910, 126. p.; Horváth 2007, 39–78. p.)

A magyar főnemesség tagjai már régebbtől adományoztak muzeális értékű tárgyakat az oktatási intézményeknek és azok szertárainak, kabinetjeinek. Például báró Jeszenák János a családi könyvtár egy részét az evangélikus líceumnak adományozta 1799-ben, míg a Magyar Nemzeti Múzeumnak juttatta 1808-ban a könyvtár másik részét, közelebről nem részletezett térképekkel együtt. (Nagy 1859, 335. p.; Markusovszky 1896, 604. p.)

A régiséggyűjtő Ponori Thewrewk Józsefet is meg kell említeni, aki a reformkor idején éppen Pozsonyban fejtett ki gazdag köz- és szépirói tevékenységet. Számunkra közelebről nem ismert portrégyűjteményének nagyobbik része 1848. december 17-én, tűzvészben semmisült meg. (Ponori Thewrewk 1916, 198. p.)

A pozsonyi magángyűjtők csoportjában fontos szerepet játszottak a katolikus egyház képviselői, akik amellett, hogy a múlt tárgyi emlékeit gyűjtötték, a város tudományos életének megbecsült tagjai voltak.

Közéjük tartozott a pozsonyi születésű prépost, Dankó József Károly, aki a könyvtárat 1855-ben alapította. Ez a gyűjtemény az 1880-as évek végén a katolikus papság könyvgyűjteményei között országos viszonylatban a legnagyobbban számított. (György 1886a, 73. p., 88. p.; György 1886b, 72. p. [A. tábla], 418. p.) Dankó céltudatosan gyűjtött, Albrecht Dürer majdnem összes munkáját sikerült megszereznie. Gyűjteményét a nyilvánosság előtt is megnyitotta: a legértékesebb könyvek 1885-ben kerültek kiállításra a Szépművészeti Múzeumban. (Ortvay 1905, 488. p.; Buzinkay 2008, 46–48. p.) Pozsonyban 1891. augusztus 22-én nyílt nagy sikerű kiállítása.²⁵

²⁵ Die Kunstsammlungen des Tit. Bischops und Probstes Joseph Dankó. Pressburger Zeitung, 128. évf. 1891. augusztus 20. 227. sz. 2–3. p.

Dankó 1895 elején tárgyalásokat folytatott a város vezetésével a gyűjtemény átadásáról, azonban halála január 14-én mindent megváltoztatott.²⁶ Örökösei a könyvtárat és a művészettörténeti gyűjteményt egy bécsi aukciós társaság útján 1895 nyarán eladták. (Buzinkay 2008, 48. p.)

A szintén fontos pozsonyi kapcsolatokkal rendelkező Knauz Nándor gazdag könyvtára és kép-, illetve metszetgyűjteménye, halálát, 1898-cat követően szintén erre a sorsra jutott. Csak kisebb része került közgyűjteményekbe, Esztergomba és Budapestre. (Buzinkay 2008, 49–51. p.)

Kiemelkedő szerepet játszott a városi mecenatúrában és muzeális gyűjtésben a Pozsonyi Városi Múzeum egyik nagy támogatója, a mérnök, vállalkozó Enea Grazioso Lanfranconi. A kortárs által „pozsonyi Louvre-nak” nevezett gyűjteményét az 1870-es évek végétől bővítette. Könyvtárát, melyet 1870-ben alapított, és köteteinek száma elérte a 4 ezret, történelmi, földrajzi és mérnöki művek alkották. (György 1886b, 440. p.) Budapesten rendszeresen 1884-től állított ki. Neve adományozóként is ismert. A Fővárosi Múzeumnak budapesti tematikájú 332 darabból álló kollekciót, régi metszeteket és térképeket ajándékozott. Lanfranconi a Pozsonyi Városi Múzeumnak 1888-ban grafikai műveket adományozott. (Bognár 2016/2; Ciulisová 2007, 53–66. p.)

Lanfranconi tragikus halála 1895. március 9-én megpecsételte gyűjteménye sorsát. A város nem rendelkezett megfelelő pénzforrásokkal, hogy megvásárolja az egyedülálló kollekciót. Az osztrák, német és angol érdeklődők ellenben gyorsan jelentkeztek. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezésére a magyar állam gyorsan cselekedett. A Lanfranconi-gyűjtemény egy részét – olajfestményeket, metszeteket, történelmi értékű könyveket és térképeket, összesen 4228 darabot, de régészeti tárgyakat és fegyvereket is – itthon tartotta, 26 ezer forintnyi értékben megvásárolta. Ez a válogatott anyag került 1895 nyarán Budapestre.²⁷

Ortvay Tivadar híradása szerint a pozsonyi Baumann iparos magánmúzeumot működtetett, melyet a külföldiek nagy számban látogattak, de a helyiek alig vettek róla tudomást. Ortvay állítólag a múzeum Prímási palotában való elhelyezését vetette fel.²⁸ Más, éppenséggel a vállalkozói közegeből jött magángyűjtővel is találkozhatunk. A malackai születésű Spitzer Mór, a Pálffy-uradalom bérlője, gazdag gyűjtemény birtokosa volt: régészeti, éremtani és néprajzi tárgyakat gyűjtött. (Buzinkay é. n.; Borovszky 1906, 114–115. p., 497–502. p.)

26 Dr. Dankó József †. Nyugatmagyarországi Híradó, 8. évf. 1895. január 17. 14. sz. 1–2. p.; Dr. Dankó József elhunytáról. Nyugatmagyarországi Híradó, 8. évf. 1895. január 17. 14. sz. 2. p.

27 Wlassics miniszter művásárlása. Nyugatmagyarországi Híradó, 8. évf. 1895. június 9. 132. sz. 1–2. p.; A Lanfranconi-gyűjtemény megvásárlása 1895, 187–188. p.

28 [aida] Egy elrejtett muzeum. Nyugatmagyarországi Híradó, 19. évf. 1906. augusztus 29. 195. sz. 2–3. p.

Az iskolai szertárak, „tárházak” mint a múzeumi intézményesedés támaszai

Pozsony múzeumtörténetének eddigi interpretációi kevés figyelmet szenteltek egy fontos jelenségnek, mégpedig az iskolai szertáraknak, kabineteknek, melyek múzeumi feladatokat is elláttak.²⁹

Közülük talán a legjelentősebb az evangélikus líceum szertára, mely természettudományi és régészeti tárgyakat őrzött. Ez a gyűjtemény 1867-ben gazdagodott Friedrich Daniel Schimko adományával. Az ún. Schimkoianum – melyet Győrök Márton rendezett, és melynek fejlesztését a magyar állami évi 200 forinttal segítette – gazdagságával kiemelkedett a többi oktatási intézmény gyűjteményeiből. A könyvtár 12 854 darab kötetet számlált, a numizmatikai gyűjtemény 10 833 éremmel büszkélkedhetett, és a kollekciót 1373 régészeti tárgy tette különlegessé. (Győrök 1896, 609–618. p.; Ortway 1905, 535–536. p.) A pozsonyi jogakadémia, a katolikus reálgimnázium és az Orsolyarend által fenntartott tanítóképző kabinetjei szintén értékes tárgyakat őriztek. (Rómer 1868a, 163. p.; Ortway 1905, 256. p., 403. p.)

Lehetséges, hogy ezek az „iskolai múzeumok” a 19. század végén a tárgyvásárlások, illetve gyűjtések terén komoly versenytársaivá váltak a „hagyományos” múzeumoknak. A Pozsonyi Városi Múzeum és a Természettudományi Múzeum szinte folyamatos raktározási gondokkal küzdött – ami egyébként a presztízsükre hatott negatívan –, és a tárgybeszerzések bizonyos fokú limitálására kényszerülhettek. Bittera Károly, a Természettudományi Múzeum őre, 1896-ban bizonyára nem véletlenül panaszkodott. Azt állította, hogy az iskolák a természettudományi jellegű tárgyakat a pedagógusok kapcsolatain keresztül gyorsabban megszerzik. Állítólag ezek az intézmények a közvéleményt is hatékonyabban megszólították, mint a múzeumok.³⁰

Egy elfelejtett múzeum, a Pozsonyi Természettudományi Múzeum

A város első szakosodott múzeuma kétségtelenül az 1856-ban alapított Természettudományi Múzeum (Naturhistorisches museum, Museums des Vereins für Natur- und Heilkunde) volt. A múzeumalapítás gondolata, párhuzamosan egy tudományos egyesület létrehozásával, 1854. január 7-én merült fel a helyi természetkedvelők és tanárok találkozáján, a régi városházán. Az alapszabályok állami jóváhagyását követően 1856. március 15-én alakult meg a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület (Verein für Naturkunde zu Pressburg). (Fischer 1907, 11. p.)

A múzeum két év elteltével már gazdag és differenciált gyűjteményekkel (ásványok, paleontológia, zoológia, botanika) rendelkezett. A herbárium, melynek alapját Wilhelm August Schneller császári és királyi kapitány, neves botanikus adománya alkotta, 2126

29 Pozsony iskolai múzeumainak történeti muzeológiai vizsgálata még várat magára.

30 A pozsonyi orvos-természettudományi egyesület ünnepélyes közgyűlése 1896. február hó 12-én. 1896, 201. p.

különféle növényt tartalmazott. A természettudományi fondok 1898-ra 14 865 tárgyat számláltak, de sok volt köztük az azonosítatlan régiség. Az állandó kiállításon kb. 4 ezer tárgyat mutattak be. (Fischer 1907, 12–13. p.; 32. p.)

Az egyesület a 19. század végére – saját székház és raktárak hiányában – mindjobban érzekelte a múzeum áldatlan helyzetét, miközben már egész tárgycsoportok voltak veszélyeztetve. A hosszabb-rövidebb idő után, a nagy adag entuziazmussal, de egészségtelen körülmények között dolgozó örök lemondásai csak tetézték a bajokat. (Fischer 1907, 41. p., 82. p.) A gyűjtemények revíziója és újbóli elrendezése 1901–1911 között Feigler Ferenc nevéhez fűződött.³¹

A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület vezetősége érzekelve a kritikus helyzetet, 1898-ban tárgyalásokat kezdeményezett a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségével, így 1899-től támogatást kapott a múzeumi gyűjtemények rendezésére, tárgyvásárlásokra, népszerűsítő előadásokra és botanikai, illetve zoológiai kutatások megvalósítására.³² Az önálló múzeumi épület terve azonban – a helyi kezdeményezések és az állami sürgetés dacára – soha nem valósult meg. (Jelentés 1905, 56. p.)

Folyamatok és csomópontok: a Pozsonyi Városi Múzeum alapítása és fejlődése a 19. század végéig

A korábban zárt és csupán egy szűkebb és privilegizált látogatói közönséget megcélzó magángyűjtemények, a tudományos, elitista csoportok szakosodott múzeumai a 18. század végétől – a felvilágosodás eszméiből táplálkozva – egy lassú, eltérő intenzitású és mélységű demokratizálódási folyamat eredményeképpen nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon is fokozatosan megnyíltak. A tudomány, a műveltség és a múzeumok a nemzeti közösségek formálódásában, a kollektív identitások alakításában mindjobban katalizáló erőkké váltak. A politikai és értelmiségi elitiek a nemzetek (kulturpolitikai) versenyében a múzeumi intézményhálózat fejlesztésének és a közgyűjteményeknek, azok prezentálásának mind nagyobb figyelmet szenteltek. (Gregorová 1984, 55–56. p.; Korek 1988, 85. p.)

Pozsony polgárosult világában, a 19. században – ahogy a fentiekben bemutattuk – a muzeális gondolat, a múlt szellemi és tárgyi emlékeinek gyűjtése, megőrzése régi előzményekre támaszkodott. A magángyűjtők és az iskolai kabinetek az emberi alkotásokat (artificiale) és az Isteni teremtés eredményeit (naturalie) igyekeztek megőrizni az utókornak. Annak ellenére, hogy nem kis számban fordultak elő köztük távoli világok és a hétköznapok kuriózumai, mégis egy egyensúlyban lévő valóságot közvetítettek és dokumentáltak. (Bezzeg 2001, 99–102. p.)

31 Feigler 1907, 66. p., 83. p. Feigler Ferenc 1901-ben részt vett egy szakmai továbbképzésen Budapesten. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL), K 736, Név- és tárgymutató könyvek, 1901, 295.

32 Fischer 1907, 61–62. p. MNL OL, K 736, Név- és tárgymutató könyvek, 1900, 26, 62. Uo. 1905, 559, 654. Mihalik 1911, 26. p.

A Pozsonyi Városi Múzeum 1868-as létrehozását több esemény és egymás mellett ható, pulzáló tényező segítette elő.

Mindenekelőtt jól kitapintható egy folyamatos érdeklődés a város története és műemlékei iránt, mely az 1850-es és 1860-as évektől, Franz Motkó, Rakovszky István és Römer Flóris munkásságának köszönhetően erősödött fel.³³ Egy városi múzeum ideája szempontjából fontos mozgósító erővel bírt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XI. pozsonyi kongresszusa 1865-ben, illetve az ahhoz kapcsolódó régészeti kiállítás, melyet Römer Flóris és Henszlmann Imre szervezett pozsonyi lokálpatrióták, elsősorban Ellenbogen József és Rakovszky István segítségével. (Rózsay–Kanka–Römer 1866, 13–26. p.) Nem véletlen, hogy a Természettudományi Múzeum éppen e kongresszus hatására nyitotta meg gyűjteményeit a látogatók előtt. (Pekařová 2016, 93. p.)

A kor szelleme hatott. Az arisztokrácia, a polgárság és az egyházak vezető tisztviselői, de a kereskedői és vállalkozói réteg prominens képviselői mint gyűjtők és mecénások a kultúra és értékmentés terén is jeleskedtek. Az egykori koronázóváros lakosai büszkén emlékeztek a régi, de már elmúlt dicsfényre, amikor Pozsony Magyarország egyik legjelentősebb politikai, kulturális és gazdasági központjának számított.

A múzeumalapításhoz kezdeményező képességgel felruházott és a szervezési feladatokat felvállaló, következetesen végigvivő személyre volt szükség. Bizonyos történelmi helyzetekben ilyen személyiségek, alkotó fluidummal megáldva, fel-felbukkanak, és a közösség javára munkálkodnak. Pozsonyban ez Ellenbogen József volt. Römer Flóris Ellenbogent a pozsonyi jogakadémián tanította és a múlt árnyalt feltárására ösztökélte; a későbbiekben is szorosan együttműködtek. (Römer 1868c, 218. p.)

Ellenbogen életében az 1861-es év vált meghatározóvá, mind egzisztenciális, mind szakmai szempontból. Hatévnyi pedagógiai tevékenység után, melyet a nagyszombati Didier du Fodon leánynevelő intézetben fejtett ki, és a minden bizonnyal kevésbé kedvelt hivatalnoki munka után az úrbéri törvényszéken, megkönnyebbülés lehetett az ő és családja számára a Pozsonyba való költözés. A város az érvényesülés új útjait nyitotta meg számára. Ellenbogen 1861. augusztus 2-án a leköszönő Karl Burger helyére került rajztanárnak a pozsonyi állami főreáliskolára. Hivatalosan 1861. szeptember 12-én nevezték ki tanárrá, és gyorsan bekapcsolódott a város tudományos-kulturális életébe. (Bozóky 1895, 106. p., 109. p.)

Ellenbogen az 1863-ban alakult Pozsonyi Főtemplom Stylszerű Helyreállítására Alakult Egylet (Pressburger Domrestaurierungsverein) titkáráként fontos, a későbbiekben, a városi múzeum alapításakor kamatozó kapcsolatokat épített ki a városi elit legfontosabb tagjainak irányába (Heinrich Justi, Theodor Edl, Karl Heiller, Rakovszky

33 [v. M.] Motkó, Franz. Zur Geschichte Presburg's. Der Haushalt der Stadt in den verschiedenen Jahrhunderten. Entnommen aus dem Stadt-Archiv. Pressburger Zeitung, 94. évf. 1858. június 29. 146. sz. 1–2. p.; Rakovszky 1862, 136–157. p.; Rakovszky 1865, 206–212. p.; [y – s –] Rakovszky István. Pozsony multja és jelene I. Vasárnapi Ujság, 12. évf. 1865. augusztus 6. 32. sz. 394–395. p.; [y – s –] Rakovszky István. Pozsony multja és jelene II. Vasárnapi Ujság, 12. évf. 1865. augusztus 20. 34. sz. 419–422. p.; [y – s –] Rakovszky István. Pozsony multja és jelene III. Vasárnapi Ujság, 12. évf. 1865. augusztus 27. 35. sz. 437. p.; Römer 1865, 245–312. p.; Römer 1868b, 95–108. p.

István). (Bozóky 1895, 115. p.) Fontos szerepet játszott az 1865-ös régészeti kiállítás előkészítésében, a pozsonyi és Pozsony megyei műtárgyak beszerzésében. Tagja volt a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesületnek, ahol előadóként, a régészeti szakértőjeként és lelkes adományozóként jeleskedett. (Könyöki 1871, 75. p., 91. p.; Versammlung am 7. März 1883. 1881–1883. 179. p.; Fischer 1907, 51. p., 56. p., 61. p.) Rómer nyomdokain haladva 1867-től régészeti ásatásokat végzett Pozsony megye területén és azon kívül.³⁴ Társadalmi presztízst nagymértékben emelte, hogy a Szent Márton-dóm restaurátori és műemlékvédelmi munkálatait vezette a Karl Heiller által kezdeményezett és 1865–1878 között megvalósult regotizáció idején.³⁵

Az 1860-as évek végétől kutatásaival és publikációival jelen volt a magyar tudományosságban. A pozsonyi műemlékekről készített rajzait, felméréseit többen, így például Henszlmann Imre is felhasználta. (Bozóky 1895, 115. p.; Henszlmann 1880, 99. p. (1. jegyzet), 122. p.)

Az Archaeologiai Bizottság és a Műemlékek Országos Bizottsága felkérésére az 1870-es évektől térképezte fel és dokumentálta a Nyugat-Dunántúl, Pozsony és környéke, a Csallóköz és a felső-magyarországi régió további részeinek (Turóc, Liptó, Zólyom és Árva megye) erődítéseit, várait, templomait és egyéb műemlékeit. (Váliné Pogány 2000, 12. p.; Forster 1906; Könyöki 1905.) Mindemellett művészettörténeti kutatásokat végzett és pedagógusként tevékenykedett. 1868-ban az esztergomi egyházi levéltárban régi kéziratokat és kódexeket vizsgált.³⁶ A pozsonyi főreáliskolában pedig régészeti kurzusokat tartott a „pogány korról”, melyekre Rómer Flóristól kért – és minden bizonnyal kapott – kő- és bronztárgyakat.³⁷

A múzeum legfontosabb szakmai-informális háttérét a Pozsonyi Városszépítő Egylet alkotta, melyben Ellenbogen szintén fontos szerepet játszott. Az egylet és a múzeum megalakulása 1868 tavaszán párhuzamosan haladt.

Az egylet, mely Magyarország és Pozsony második, a városi (épített) környezet szépítésre és ápolására szakosodott társulása volt, 1868. március 11-én tartotta alakuló közgyűlését. Wenkheim Gyula belügyminiszter 1868. május 19-én hagyta jóvá az alapszabályát.³⁸ Az egylet az alapszabályzatában fogalmazta meg a muzeális gyűjtés fontosságát és a városi múzeum létjogosultságát: „Az egylet célja mindenekelőtt Pozsony városának szépítése, azután, amennyire az egyletnek rendelkezésére álló eszközök engedik, e város művelődéstörténeti emlékeinek felkutatása, illetőleg összegyűjtése és fenntartása.”³⁹

34 A Magyar Tudományos Akadémia archaeologiai bizottmányának munkálkodása (1867. évben és 1868. első felében) 1868, 226. p.; Prohászka 2012a, 67–71. p; Prohászka 2012b, 341. p.

35 Ellenbogen 1867; Hal'ko 2009, 34–38. p. Rómer Flóris buzdító szavakkal illette Ellenbogen művét, azonban néhány címertani problémát másképp értelmezett. Rómer 1868d, 199–200. p.

36 Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottmányának 1868-diki dec. 1-jén a n. muzeumban tartott X. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. 1868, 45. p., 47. p.

37 (Ellenbogen József pozsonyi reáltanár levele Rómer Flórisnak). 1869b, 210. p.

38 AMMB, OSB, Protocoll der Ausschussitzungen des Verschönerungsverein (1868–1887), 1868. június 8. jkv.; AMMB, OSB, Protocoll der Generalversammlungen des Verschönerungsvereines (1869–1922), 1870. február 2. jkv.; AMMB, OSB, 1. d. 3226/1868.

39 AMMB, OSB, 1. d. 3226/1868.

Fennmaradt 1868 márciusából egy levél, melynek szerzője, Stefan Cherny halmosi magángyűjtő, már múzeumi őrnek nevezte Ellenbogent.⁴⁰ Ez azt jelzi, hogy a Pozsonyi Városi Múzeum híre a megyében is terjedhetett és az alapítását Ellenbogen személyéhez kapcsolták. A múzeum gondolata már 1868 elején megszülethetett és a szervezése is elindulhatott. Ellenbogen 1868. július 1-jén csupán tájékoztatta az egyesület tagságát a szervezési, előkészítési munkálatokról.⁴¹ Az egyesület kebelén belül megalakult a négytagú muzeális bizottság (Jozef Ellenbogen, Karl Feigler, Jozef Scherz, Rakovszky István).⁴² A bizottság a városi elit vezető férfiijaival nyolctagúra 1869. január 7-én bővült (elnök: Heinrich Justi; titkár: Jozef Ellenbogen; tagok: Theodor Edl, Karl Feigler, Némethy János, Posch Árpád, Martin Rupprecht, ifj. Moric Sprinzl).⁴³

Rómer Flóris közvetlenül nem vett részt a múzeum alapításában. Pestről azonban Pozsony múzeumügyét tudományos pozícióiból kifolyólag hathatósan segítette, az eszmét népszerűsítette. Már 1869 márciusában beszámolt Ellenbogen kezdeményezéséről, és jelezte, hogy az Archaeologiai Értesítő folyamatosan tájékoztatni fogja a magyarországi közvéleményt.⁴⁴ Egy év elmúltával, mikor már körvonalazódott a városi múzeum gyűjteménypolitikája, lelkesen írt a Justi vezette múzeumi bizottság tevékenységéről. Kiemelte lokálpatriotizmusukat és a helyi műemlékvédelem terén kifejtett értékmegőrző igyekezetüket. (Rómer 1870, 43–44. p.)

A múzeumi bizottság 1869 tavaszán a közvéleményhez fordult, hogy adományaival segítse a múzeumot. A felhívás érvrendszere, a koncepció és a begyűjtendő tárgyak klasszifikálása felettébb valószínűsítik Könyöki szerzőségét: „Ha hazánk története leveleit forgatjuk, és ott a bámulatra és tiszteletre ragadó tetteket olvassuk, kegyeletre kell egyszermind buzdíttatnunk azon tárgyak iránt, melyek a régmúlt idők és tettek tanúi valának, szóval: bennük kell egyszermind múltunkat tisztelnünk; mert alig van nép, mely nem csak kegyelettel, de egyszermind büszkeséggel is visszapillantván dicső múltjára, ne őrizné és tisztelhetné az azon időből fennmaradt tárgyakat is. De eme kegyelet, mely minden nemzet szívében gyökeredzik, ösztönzi saját történelmének kutatására is. Ezen tudomány nyomán tudjuk, hogy a hagyomány gyakran hamis, az okmányok sok esetben elégtelenek vagy éppen homályosak, s hogy nem egyszer a csekélyeknek látszó leletek a történelem egyes szakaszait felvilágosítják. De őseink történetétől eltekintve, tagadhatatlan az is, hogy a régiek p. o. a műipar és művészet egyes ágaiban még ma is mestereink, útmutatóink, és hogy sok tekintetben a hajdani magaslatra még fel nem emelkedtünk. Ha hazánkat szeretjük, nagyon érdekletteknek kell abban is lennünk, hogy ismerjük azon viszonyokat is, melyek közt annak legrégebb lakó éltek, melyekhez még eddig a történeti kutatás nem ért, mivel a föld gyomrában elrejt-

40 AMMB, OSB, 1. d. Stefan Cherny levele 1868. március 10-ről.

41 AMMB, OSB, Protocoll der Ausschussitzungen des Verschönerungsvereins (1868–1887), 1868. június 8. jkv.

42 AMMB, OSB, Protocoll der Generalversammlungen des Verschönerungsvereines (1869–1922), 1870. február 2. jkv.

43 (Ellenbogen József pozsonyi reáltanár levele Rómer Flórisnak) 1869b, 209–210. pp.

44 (A pozsonyi városi múzeumnak) 1869, 142. p.

ve lappantak; s melyeknek életnyomai mindenütt városunk területén és közelében [...] is fenn vannak.”⁴⁵

A felhívás a múzeum gyűjteményi koncepcióját is tartalmazta, melyhez azonban fűzük hozzá, hogy Könyöki József különösképpen nem ragaszkodott, azt rugalmasan kezelte. A régi tárgyak gyűjtési körét Pozsonyra és környékére korlátozták; a régészeti emlékek feltárását is célul tűzték ki. A Magyar Nemzeti Múzeum és az általa képviselt patriotizmus követendő példaként jelentek meg. A felhívásból a múzeum „szervezeti betagozódását”, a kezdeményezés alapeszméjét és a gyűjtendő tárgyak körét is jobban megismerhetjük: „Ezen hazafias vállalatot életbe lépteté a városi szépitészeti bizottság, melynek egyik alosztálya a régiségek általános, különösen pedig városunk régiségei gyűjtésével és őrzésével foglalkozik; és minthogy Pozsony lakói eddig minden jóban és üdvösből áldozatkészségüket tanúsították, egy percig sem késedelmeztünk őket felkérni, hogy minden néven nevezendő, főleg városunk múltjával érintkező műipari művészi régiségeiket a városi múzeumnak átengedni szíveskedjék.”⁴⁶

Ez a felhívás azért fontos, mert a múzeum gyűjteményeinek a geneziséhez nyújt támpontokat. Az útmutatás szerint a múzeum elfogadott „az őskorból” kő- és agyagtárgyakat, ételmaradványokat; a római korból bronz-, vas- és üvegtárgyakat, érméket, fegyvereket, téglákat, emlékköveket stb.; a középkorból kéziratokat, könyveket, okmányokat, könyvsarkakat, érméket, pecséteket, kereskedő- vagy egyleti jelvényeket, ötvös- és lakatosmunkákat, általában a mindennapok tárgyi emlékeit.

A múzeumi bizottság kötelezte magát, hogy az adományozott tárgyakat szakszerűen feldogozza és rendszerezze; a gyűjteményeket a közönség számára látogathatóvá tegye. Az adományozók nevét a helyi lapokban tervezték megjelentetni. A tárgyakat Duló Ferenc városi levéltáros vette át.⁴⁷

A felhívásból egyértelmű, hogy a múzeum az első években a régészeti profilt helyezte előtérbe.⁴⁸ Ez a gondolat azonban már az 1870-es évektől változáson ment keresztül. A művészeti tárgyak, érmék és kitüntetések, a városi intézmények és a kereskedői, kisiparos élet tárgyi emlékei, a különböző fajtájú történeti értékű iratok és könyvek

45 (A pozsonyvárosi múzeum alapításával megbízott választmány) 1869, 162–163. p.

46 (A pozsonyvárosi múzeum alapításával megbízott választmány) 1869, 163. p.

47 (A pozsonyvárosi múzeum alapításával megbízott választmány) 1869, 164. p.; *Geschänke für das städt. Museum. Pressburger Zeitung*, 106. évf. 1870. szeptember 29. 225. sz. 3. p.; Buzinkayová 1999, 70. p.

48 Zuzana Francová a múzeum alapításától kultúrtörténeti irányultságot feltételez. Ez a nézőpont azonban nincs összhangban a korabeli fogalmakkal. Hampel József a pozsonyi és győri múzeumot régészetinek nevezi. Könyöki József, a múzeumi bizottság további tagjai és Rómer Flóris sem véletlenül nevezik a pozsonyi múzeumot ugyanígy (*Städtische archäologische Museum, régészeti múzeum*). Egy dolog bizonyosnak tűnik: a fogalom rugalmas, és magába foglalta nemcsak a régészeti tárgyakat, hanem a múlt összes emlékét, a régiségeket. A forrásokban néha a műrégészeti tár megnevezés is előfordul. AMMB, OSB, 1. d. Ausweis (1870. január 16.), Rechnung (1870. december 12.); Heinrich Justi levele Pozsony megyének (1870. december 12.); Hampel 1869, 228. p.; (Pozsonyban) 1872, 263. p.; Könyöki 1877; Francová 2008d, 84. p.

beáramlása differenciáltabbá tette a múzeumi gyűjteményeket. Emellett a múzeum még mindig a tanulás és a közművelődés fontos helyének számított. (Hampel 1869, 227. p.)

Az egyesület kötelességeinek a pontosítására a múzeum irányába és így az 1868-os alapszabályok egyfajta felülvizsgálatára 1879-ben került sor.⁴⁹ Az egyesület köteles volt gondoskodni a múzeumról. A múzeumnak az egyesület közgyűlését évenként tájékoztatnia kellett a tevékenységéről. A múzeumi ör tagja lett az egyesület vezetőségének, amely ellenőrizhette a múzeum gazdálkodási ügyeit. A múzeum a Pozsonyi Városszépítő Egyesület feloszlása esetén a város tulajdonába került volna.⁵⁰

A múzeum dualizmus kori történetében kulcsfontosságú volt, hogy 1898-tól betago-
lódott a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által létrehozott rendszerbe. Erről azonban nem Könyöki József és nem a múzeumi bizottság döntött, hanem Pozsony magisztrátusa. A főfelügyelőség kezdeményezte a kapcsolatfelvételt, és már 1898 augusztusában eldönt, hogy a múzeum részesülhet az állami támogatási keretből (300 forint a gyűjtemények gyarapításra).⁵¹

Fraknói Vilmos 1898. október 21-én – már csupán formálisan – tájékoztatta a város vezetését a főfelügyelőség küldetéséről és céljairól. Hangsúlyozta, hogy ez az állami szerv nem tervez semmiféle központosító múzeumpolitikát, és hogy az általa létrehozott hálózatban a múzeumokra nem hárul semmiféle kötelezettség vagy éppen teher. A főfelügyelőség szakmai-metodikai és egyfajta forrásközpontként is működött volna. A múzeumok és a könyvtárak kétféleképpen csatlakozhattak hozzá: önkéntesen vagy az állami támogatás elfogadásával. A főfelügyelőség mindkét esetben évi revíziót helyezett kilátásba, miközben módszertani segítséget nyújtott a gyűjtemények rendszerezésére, nyilvántartására és tudományos értékelésére.⁵²

A városi tanács 1898. november 12-én tájékoztatta a múzeumi bizottságot a tárgyalások eredményéről.⁵³ A múzeum évenként állandó pénzforráshoz jutott, melyet a gyűjtemények tervszerű kiépítésére fordíthattak. Könyöki és a múzeumi bizottság azonban egy új jelenséggel szembesült: a főfelügyelőség a pozsonyi gyűjteménypolitika alakításában aktív és befolyásoló szerepet kezdett játszani.⁵⁴

A Pozsonyi Városi Múzeum gyűjteményei 1868–1918 között

A múzeum gyűjteményeinek struktúráját különböző tényezők, így a város kultúrpolitikája, az adományozók köre, az anyagi lehetőségek és a gyűjteménygyarapítási koncepció, illetve annak gyakorlati megvalósulása – vagy éppen a kihagyott lehetőségek – befolyásolták.

49 AMMB, OSB, 1. d. Tekintetes Városi tanács! (dátum nélküli vázlat, 68. sz.).

50 AMMB, OSB, 1. d. 3226/1868, A pozsonyi város szépítő egyesület alapszabályai (1879. augusztus 9., 36863. sz.).

51 AMMB, OSB, 1. d. 22324/V.2183/98, 30061/V.3036/98 (másolat).

52 AMMB, OSB, 1. d. Fraknói Vilmos levele a pozsonyi magisztrátusnak (másolat, 1898. október 21.).

53 AMMB, OSB, 1. d. 29579/V.2943/98.

54 A pozsonyvárosi múzeum segélye. Nyugatmagyarországi Hiradó, 12. évf. 1900. január 24. 18. sz. 2. p.

Könyöki József koncepcióját kell elsősorban megemlítenünk, akinek a múlt tárgyi emlékeinek a gyűjtéséről határozott elképzelése volt: szerinte a múzeumnak a város társadalmi, gazdasági és kulturális emlékein kívül a Pozsony megyén túli régészeti tárgyakat is gyűjtenie kellett. A gyűjtemények kialakulásában fontos szerepet játszott az 1870-es évek elején lezajló társadalmi, gazdasági átrendeződés, amelynek egyik fejezetét alkotta a céhrendszer felbomlása. Ennek eredményeképpen máig meghatározó tárgyak kerültek a múzeumba. Három meghatározó szociális csoport, az arisztokraták, a katolikus egyház tisztségviselői és a kereskedő polgárság adományai tették egyedivé az egyes tárgycsoportokat. Ezeken kívül a városigazgatás és városi igazságszolgáltatás „feleslegessé” vált tárgyi emlékei gazdagították a gyűjteményeket. (Francová 2017b, 43. p.)

Könyöki Józsefnek köszönhetően a legelső szerzemények között található a városi bíraskodás jelképét, egy kardot tartó kezét, „vas zászlót” és más „érdekes” – közelebből nem ismertett – tárgyat. ([Ellenbogen József] 1869a, 147. p.) A múzeum számára megszerzett egy „kelta” edényt egy Nagyszombat melletti sírból,⁵⁵ és 1869-ben – minden bizonnyal a pozsonyi jogakadémiával való megegyezést követően – átvett a múzeum gyűjteményébe 34 festményt, két darab kínzőeszközt, négy darab kőtörzöt, római kori téglát és „márványt” is.⁵⁶ A város és szűkebb környékének polgársága – többek között Stefan Cherny, Edmund Lebwohl, Stefan Halai, Jakob Stern – egyébként már 1868 folyamán számos tárgyat (érméket, bankjegyeket, iratokat, portrékat) adományozott a múzeumnak.⁵⁷ Az adományozók köre gyorsan bővült a városi lövészegylet céltábláival és a római katolikus egyház Szent Márton-dómból származó tárgyaival.⁵⁸ Rómer Flóris Pestről pozitívan értékelte a múzeum első lépéseit. Szerinte az adományozók 1870-ben mintegy 1200 darab tárggyal segítették a múzeumot.⁵⁹

A gyűjtemények anyagi megalapozásánál hangsúlyozni kell Heinrich Justi polgármester szerepét, aki energikus menedzserként a kezdetektől támogatta a múzeum eszméjét. A múzeumot a város modernizációja egyik pótolhatatlan „eszközének” tekintette. (Ortvy 1905, 197–199. p.) Justi a muzeális bizottság elnöki pozíciójából kifolyólag és természetesen polgármesterként Pozsony megyéhez fordult új szerzemények ügyében:

„A Tekintetes Pozsony Vármegye történelmi múltja és jelenje, Pozsony szabad királyi városáéval szoros kapcsolatban van; a Tekintetes Megyének célja és törekvése sokban, de különösen a műveltség és az ipar tudományos előmozdításában a városéval ugyanaz, de ezen magas cél csak is viszonylagos támogatás útján érhető el, melyet magára hagyva sem a város, sem a Tekintetes Megye el nem érhetne, s ha a város e részben némi eredményre juthat, abban a Tekintetes Megye közönsége is részesül.

Minthogy a Tekintetes Vármegye bír néhány – a történelemre vonatkozó műrégészeti tárggyal, különösen érdekes fegyverekkel – felkéri az alulírt Bizottság a Tekintetes

55 (Ellenbogen József pozsonyi reáltanár levele Rómer Flórisnak) 1869, 210. p.

56 AMMB, OSB, 1. d. Consignation der an der Presburger Oberrealschule sich befindlichen Alterthümer (1869. január 21.).

57 AMMB, OSB, 1. d. Geschenk für Stadt. Museum (é. n.).

58 AMMB, OSB, 1. d. Löblicher Patronats-Ausschuss! (1871. augusztus 14.), Tekintetes Megyei Bizottmány! (1871. december 12.).

59 (A városi muzeumok) 1870, 174. p.

Megyét, szíveskednek a fennevezett tárgyakat tulajdoni jog fenntartása mellett, a pozsonyi városi műrégészeti tárnak megőrzés és kiállítás végett átengedni.

Meg kell említenünk, hogy az átengedendő tárgyak külön jegyekkel fognak elláttatni annak elismeréseül, hogy azok a Tekintetes Megye tulajdonai, továbbá értesítjük a tekintetes Megyét, hogy az illető tárgyak átvételével a régészeti tár őrét, Könyöki József városi főreáltanodai rendes tanárt bíztuk meg.⁶⁰

Justi kérése mindazon művészettörténeti, régészeti tárgyra és fegyverekre vonatkozott, melyek a megye tulajdonában voltak.

A múzeum máig legértékesebb tárgyai között szereplő céhemlékek 1872 nyarán kerültek a gyűjteményekbe.⁶¹ Némely tárgyat a később 1875-ben a polgármesteri székben Justit váltó Gottl Móric válogatott ki. A városi tanács az ő ajánlására vett át hat pozsonyi céhtől 1872. június 21-én különféle zászlókat és ládákat.⁶² Mittelhauser József, aki ebben a pozícióban Gottlot váltotta és a pozsonyi céhek további tárgyait adminisztrálta, további öt céh tárgyi emlékeinek átvételére tett javaslatot. A városi tanács ezt a javaslatot 1872. július 5-fogadta el.⁶³

A múzeum több jelentős pozsonyi születésű személyiség hagyatékát, illetve tárgyait is megszerezte. A legjelentősebbek közé tartoztak Rómer Flóris családi ereklyéi és hagyatékának tárgyi emlékei. Ezek között dokumentumokat, képzőművészeti műveket, családi emléktárgyakat és máig nem azonosított régészeti tárgyakat találhatunk. Az ún. Rómer-relikviák is ide tartoztak (kéz- és lábbilincs, jozefstadti börtöncellájának a modellje). Néhány tárgy megszerzésében 1889-ben nemcsak Könyöki Józsefnek, hanem fiának, Alajosnak is fontos szerepe volt (a Nagyváradról származó tintatartó).⁶⁴

60 AMMB, OSB, 1. d. Tekintetes Megyei Bizottmány! (1871. december 12.).

61 A megszűnt céhek tárgyai azonban sokkal később is áramlottak a múzeumba. Mosóczy Károly özvegye a pozsonyi paszomántosok és selyemkötők pecsétjét 1913-ban adományozta a múzeumnak. Rá egy évre a múzeumnak a csizmadiacéh Jozef Ehrlinger által 1826-ban készített zászlaját sikerült megszerezni (egy közelebről nem pontosított tárggyal együtt). A múzeum 1915-ben vásárolta meg a fazekascéh zászlaját, mely 1844-ből származott. AMMB, 3b. d. Múzeumi hír; Uo. Múzeumi hír (1914. március 12.); Albrecht János: A pozsonyi múzeum. Nyugatmagyarországi Híradó, 32. évf. 1916. október 16. 240. sz. 2. p.

62 A tárgyak a bádogos, puszkaműves, cinöntő, kesztyűs, sorfőző, szítások és fazekas céhektől származtak. A múzeum egy kehely alakú ezüstkancsót is visszavásárolt, mely a pozsonyi kesztyűsök legényegyletének a tulajdonát képezte, de azt időközben törvényellenesen eladták. A kesztyűsök 1771-re datált ládáját csak 1904-ben találták meg a múzeum padlásán. 2009 és 2011 között restaurálták. AMMB, OSB, 1. d. Jegyzőkönyvi kivonat (1872. június 21.); Francová–Horňáková–Nožička 2011, 212–216. p.

63 A kalaposok cinezett korsót és oklevelet, a fésűsök ládát, zászlót és oklevelet, az arany- és ezüstművesek ládát, ezüstpecsétet és oklevelet, a sarkantyúsok ládát, cinezett kancsót, zászlót és nagyobb számú oklevelet, az üvegesek ládát, zászlót, pecsétet és régi okleveleket adták át. AMMB, OSB, 1. d. Jegyzőkönyvi kivonat (1872. július 5.).

64 Részletesebben Könyöki József: Rómer ereklyéi a pozsonyi városi múzeumban. Pozsonymegyei Közlöny, 2. évf. 1889. május 12. 38. sz. 1. p.; Francová 2015, 119–137. p.; Gaučík 2015, 146–147. p.

Mária Baselly Margelik bárónő 1886 végén fegyvereket,⁶⁵ gróf Zichy Jenő egyiptomi régiségeket adományozott a múzeumnak.⁶⁶ Knauz Nándor hagyatékából 1898-ban egy nagyobb, 261 tárgyból álló gyűjtemény került a múzeumba. (Francová 2008b, 17. p.) A fegyvergyűjtemény a 19. század végén Lembergernek és Rakovszky Istvánnak köszönhetően gazdagodott. (Habán 2008, 91. p.; Francová 2017b.) A pozsonyi evangélikus egyház konventje a városbíró Tobias Planknauert ábrázoló rézkarcot,⁶⁷ Bajzáth Géza császári és királyi ezredes pedig „egzotikus” keleti tárgyakat adományozott.⁶⁸ A múzeum ezeken kívül még 54 darab, a város történetéhez kapcsolódó tárgyat (uralkodók és arisztokraták arcképei, grafikák és térképek), illetve 11 darab „régiséget” (közelebről nem részletezett őskori és római kori leletek, sőt obszidiánból készült nyílhegy) szerzett meg.⁶⁹

A múzeumi gyűjtemények természetesen vásárlások útján érmekkel, könyvekkel és festményekkel is gazdagodtak.⁷⁰

Könyöki Józsefnek oroszlánszerepe volt a gyűjtemények megalapozásánál. Egyrészt a Szent Márton-dóm műemlékvédelmi és építészettörténeti dokumentációja során feltárt, illetve azonosított régi tárgyakat gyűjtötte be (kovácsoltvas és üvegtárgyak), (Kálmán 1950, 37. p., 38. p.; Váliné Pogány 2000, 224–225. p.) másrészt a Jeszenákpalota átépítése során előkerült, másodlagosan felhasznált gótikus építészeti maradványokat – a múzeum máig értékes tárgyi emlékeit (oszlopfők, talapatok) – mentette meg 1882 körül.⁷¹

Néhány értékes pozsonyi tárgy, Könyöki és a magisztrátus igyekezete ellenére, mégis elkallódott. Például a Grassalkovich-palota homlokzatán lévő címer nem maradt fenn, illetve sorsa ismeretlen volt. Erről a palota akkori tulajdonosa, gróf Karácsonyi Jenő 1899-ben tájékoztatta a várost.⁷² Más tárgyak, így a Pozsony megye területéről (Nagyszarva, Récsce) származó középkori érmék a Magyar Nemzeti Múzeumba vándoroltak.⁷³

65 AMMB, OSB, 1. d. 448/886 (1886. november 29.).

66 Pozsonymegyei Közlöny, 3. évf. 1889. március 23. 24. sz. 1. p.

67 AMMB, OSB, 1. d. A pozsonyi ágostai evangélikus hitfelekezeti Convent Tekintetes Elnökségének! (1887. június 8.).

68 AMMB, OSB, 1. d. Könyöki József levele Bajzáth Gusztávnak (1888. február 5.).

69 AMMB, OSB, 1. d. Porter Hugo levele a magisztrátusnak (1898. október 15.), A Porter Hugó budapesti lakostól a pozsonyi városi múzeum számára megvett tárgyak jegyzéke (1898. október 23.).

70 AMMB, OSB, 1. d. Kivonat a városi tanács üléséről (8903/V. 1846/1889; 1889. június 8.); Vásárolt könyvek jegyzéke (1898. november 6.); Kivonat a városi tanács üléséről (1891. január 24.), Kimutatás a vár. múzeum részére 1898. évben vett tárgyairól (1898. december 24.).

71 1887-ben ezek kerültek a múzeum folyosójára. Ortway Tivadar publikálta őket az 1895-ben megjelent várostörténeti monográfiájában. AMMB, OSB, 1. d. 73332/II.2609/87; Gaučík 2016, 23. p. (78. jegyzet); Váliné Pogány 2000, 251. p.

72 AMMB, OSB, 1. d. Karácsonyi Jenő levele a városi magisztrátusnak (1899. március 11., másolat), Tekintetes Városi Tanács! (szám nélkül.).

73 A nagyszarvai lelet 1086 érmét, a récscei 390-et tartalmazott. A Magyar Nemzeti Múzeum éremtárának gyarapodása 1900, 434. p.

1. táblázat. A Pozsonyi Városi Múzeum gyűjteményeinek fejlődése 1869–1896 között⁷⁴

A gyűjtemények, illetve a tárgybeszerzések módjának megnevezése		1869	1889	1896
Numizmatika	Aranyérmék	3	7	2342 ⁷⁵
	Ezüstérmék	330	600	
	Rézérmék	429	1552	
Könyvek		23	74	102
Kéziratok (régí dokumentumok)		56	82	82
Képek (olajfestmények, rézmetszetek stb.)		109	225	255
Céhládák		–	54	54
Cégjelvények		–	36	36
Serlegek és kancsók		–	36	36
Különféle domborművek		–	20	35
A várostól átvett tárgyak		142	187	187
Adományok		135	929	1249 ⁷⁶
Vásárlások		–	1066	1231
Összesen		1227	4868	5609

A múzeum gyűjteményei között fontos szerepet játszott a céltudatosan fejlesztett numizmatika, mely 1896-ban az összes fond 42%-át alkotta. Látszatra a történeti értékű könyvek, kéziratok és képek kisebb mértékben fejlődtek, azonban a vásárlások kategóriája tartalmazhatott nagyobb számban ilyen jellegű tárgyakat. A város anyagi támogatásának köszönhetően, mely évi 150 forintra rúgott, a vásárolt tárgyak száma 1896-ra jelentősen megnőtt.⁷⁷ Könyöki József 1896-ban a múzeum gyűjteményeinek az értékét 20 ezer forintban határozta meg. (Könyöki 1896, 254. p.)

Könyöki, bár érzékelte és 1891-ben tervezte, hogy az immár tekintélyes és differenciált gyűjtemények katalógust kívánnak, terve azonban nem valósult meg.⁷⁸ Ennek pontos okát nem ismerjük. Lehet, hogy a katalógus Könyöki túlterheltsége miatt nem született meg, hiszen a múzeum összes gondját-baját a vállán cipelte, vagy éppen az 1894-ben bekövetkezett családi tragédiája – 11 éves Ferenc kisfiának az elvesztése –

74 AMMB, OSB, 1. d. Ausweis über den [...] das stadt. archaeol. Museums pro 1869 (1870. január 16.); Kimutatás a pozsonyi városi múzeumban őrzött tárgyakról 1889. év végén; Könyöki 1896, 254. p.

75 A forrásban az érmekeket típusok szerint nem csoportosították, csupán a végösszeg van feltüntetve.

76 Ez a kategória 1896-ban, tartalmazza gróf Zichy József ajándékát (72 tárgy) és báró Rösler hagyatékát (127 tárgy). Könyöki hibás végösszeget tüntet fel 1896-ban (nem 5612, hanem 5602 tárgy).

77 AMMB, OSB, 1. d. 3028/V.549/91, 11893/V.2221/92, 4304/V.527/1897.

78 Spitzer Mór: A pozsonyvárosi muzeum katalógusa. Nyugatmagyarországi Híradó, 4. évf. 1891. február 13. 35. sz. 1–2. p.

döntötte romba ezt a törekvését (egyébként az első szakszerű katalógusra még több mint négy évtizedet kellett várni).

A Pozsonyi Városi Múzeum 20. század eleji gyűjteményeinek az elemzésénél kétféle tárgykategorizálást kell figyelembe venni.

Az egyiket Helmár Ágost a gyűjtemények újraszervezésekor alakította ki, és legkésőbb 1905-től gyakorlati célokat követett. A koncepció egyrészt alkalmazkodott a felhalmozott tárgyi anyaghoz, másrészt – kicsit önellentmondásként – tiszteletben tartotta a nem éppen koordinált gyűjteményfejlődést, mely a 19. század második felét jellemezte.

A Helmár-féle struktúra Testory Ferenctől maradt fenn, 1905. március 3-ról. Testory nem véletlenül hangsúlyozta a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének küldött jelentésében, hogy a katalogizálás szempontjai nem a tudományos alapú muzeológiai irányvonalat kívánták követni, hanem figyelembe vették a gyakorlati szempontokat. A tárgyszavak segítségével ugyanis könnyen és gyorsan ki tudták keresni a tárgyakat.⁷⁹

2. táblázat. A Pozsonyi Városi Múzeum katalógusának szerkezete⁸⁰

I. Az ősidőktől Kr. u. 1000-ig	1. Prehistorikus kor	a. Kőkor b. Bronzkor
	2. Ókor	a. Keleti népek b. Görögök c. Rómaiak
	3. Népvándorlás stb. Kr. u. 1000-ig	
II. Épületrészek	1. Féméből valók	Feliratok, táblák is
	2. Nem féméből valók	
III. Plasztika	1. Díszítmények	a. Címerek, díszkút részletek és kovácsoltvas nemesféméből
	2. Önálló szoborművek	
	3. Véső művészet [Gravure]	a. Pecsétnyomók
		b. Pecsétek
		c. Cameo és gemma
		d. Ezeknek lenyomatai
4. Emlékérmek (Médailles)		
5. Keramika		
6. Üveg		

79 MNL OL, K 736, 8. d. 234/1905.

80 Uo.

IV. Festészet	1. Falfestmények	
	2. Üvegfestmények	
	3. Táblafestmények	
	4. Vízfestmények	
V. Sokszorosító művészet (Grafika)	1. Rajzok, metszetek, fényképek	a. Pozsony
		i. Arcképek
		ii. Épületek képei
		iii. Események ábrázolása
		iv. Művészeti és iparművészeti tárgyak képei
		v. Látképek
		vi. Címerek, oklevelek stb. képekkel
		vii. Terek, utcák látképei
		viii. Viseletek, jelvények
		ix. Metszetek
	x. Térképek, tervrajzok	
	b. Pozsony megye	
	Magyarország	
	Különféle	
c. Művészi rézmetszetek		
2. Játékkártya		
3. Eredeti metszett réztábla		
4. Kéziratok	a. Könyvek	
	b. Egyes lapok	
5. Nyomatványok	a. Könyvek (Pozsony, Magyarország, különféle)	
VI. Zene. Tudomány. Iparművészet. Ipar	1. Hangszerek	
	2. Tudományos műszerek	
	3. Technikai szerek, tárgyak, minták	
	4. Iparcikkek, melyek máshol nem fordulnak elő	
	5. Hímzések és csipkék	
VIII. Nyilvános élet	1. Igazgatás	
	2. Jogszolgáltatás	
	3. Hadügy és fegyver	
IX. Egyházi élet	1. Egyházi és vallási szerek, emlékek stb.	

X. Kereskedelem és forgalom	1. Céhek, kézművesek ládái, jelvényei stb.	
	2. Kereskedelem, forgalom, közlekedés	
	3. Pénz, pénzjegy, bárca	
XI. Házi és társas élet	1. Házi és gazdasági eszköz, holmi, bútor stb.	
	2. Ruházat, ékszer	
	3. Egylet élet	
XII. Kegyeleti és hasonló tárgyak		
XIII. Etnographiai tárgyak, balkáni és Európán kívüli természetrajzi tárgyak, ideiglenesek stb.		

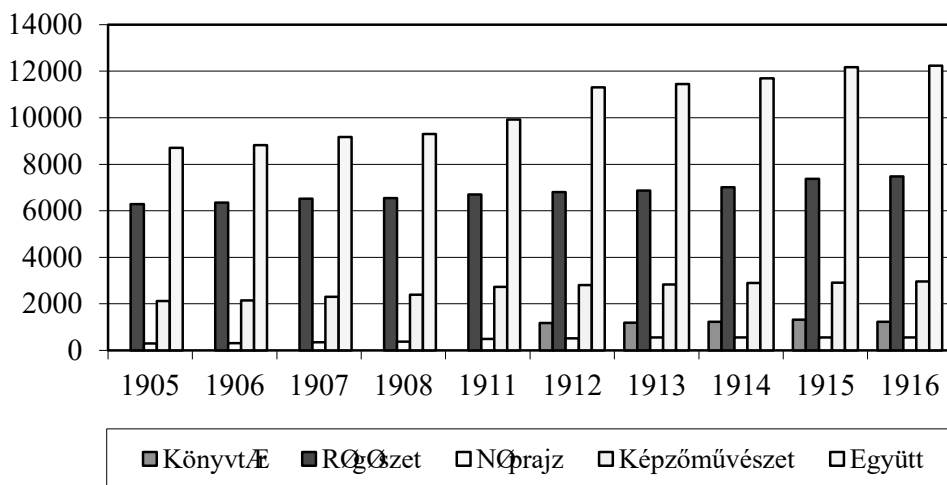
A másik kategorizálás, mely alapján jelen dolgozatban elemzem a múzeumi gyűjteményeket, a főfelügyelőség – mely átlátható rendszert kívánt kiépíteni a magyarországi múzeumi gyűjtemények terén – által szabványosított formát jelentette. Ez a statisztikai adatlap a múzeumi öök éves jelentéseit, a költségvetést, a gyűjtemények adatait, megoszlásukat, a múzeum személyzeti és pénzügyi viszonyait, a tárgyvásárlásokat, a főfelügyelőség és a fenntartók támogatásait, illetve a biztosítások nagyságát tartalmazta.

Ez az uniformizált adatlap öt nagy kategóriába határolta be a gyűjteményeket: könyvtár, régészet, néprajz, művészettörténet és természettudomány. Az utóbbit a Pozsonyi Városi Múzeum, a Természettudományi Múzeum megléte miatt nem fejlesztette.⁸¹

A könyvtár hét alcsoportra oszlott: könyvek, hírlapok, aprónyomtatványok, térképek, kéziratok, oklevelek és egyéb könyvtári anyag. A régészet kronológiai és anyagi szempontok alapján a következőkből állt: őskori, római, középkori és újabb kori, kegyeleti tárgyak, érmek és pénztárjegyek. A néprajzi gyűjtemény a magyar nép, a magyarországi nemzetiségek, a rokon népek, a külföldi művelt népek, valamint a külföldi „primitív” népek tárgyait tartalmazta. A képzőművészeti gyűjtemény szobrokból, festményekből, rajzokból és metszetekből, fényképekből, valamint iparművészeti tárgyakból szerveződött.⁸²

81 Albrecht János azonban jelzi, hogy a múzeum mégis rendelkezett természettudományi tárgyakkal (állatok és preparátumaik, növények, ásványok és kőzetek), minden bizonnyal elenyésző számban. MNL OL, K 736, 13. d. 193/1906.

82 Lásd például AMMB, 3b. d. 62/1913.

1. grafikon. A Pozsonyi Városi Múzeum gyűjteményeinek fejlődése (1905–1916)⁸³

A 20. század elején a művészettörténeti gyűjtemény került a figyelem központjába, és még ha rövid időre is, de azon belül az iparművészet. Éppen ebben az esetben figyelhető meg a főfelügyelőség befolyásoló igyekezete. Wosinszki Mór 1901-ben még a gyűjtemények általánosságban vett fejlesztését javasolta. (Jelentés 1902, 33. p.) Két év múlva azonban Radisics Jenő, aki a tervezett építkezési munkálatok miatt érkezett Pozsonyba, személyesen adott utasításokat iparművészeti tárgyak beszerzésére, melyre a főfelügyelőség, kivételesen, 2 ezer korona segélyt nyújtott.⁸⁴

A főfelügyelőség a későbbiekben is támogatta a múzeum nagyobb vásárlásait. Ilyen úton kerültek Pozsonyba Johann Nepomuk Hummel,⁸⁵ Fadrusz János⁸⁶ és Rómer

83 A grafikon adatai a főfelügyelőség és a múzeum statisztikáiból származnak, azonban a könyvgyűjtemény 1905–1911 közötti adatai hiányoznak, nem maradtak fenn. A pozsonyiak 1909-ben és 1910-ben nem küldték be éves jelentéseiket a főfelügyelőségnek, ami azonban több más múzeum esetében is gyakran előfordult. Az 1912–1916 közötti időszakban a kézi- és a történeti könyvtár adatai együtt szerepelnek. Mihalik 1911, 18. p., 26. p.

84 A múzeum a segélyt, a Helmár-féle munkák miatt, csak 1902-ben merítette ki. Ekkor került a gyűjteménybe 14 darab régi ötvösmunka galvánmásolata. A főfelügyelőség sikeresen járt közbe a pénzügyminisztériumnál, hogy a múzeum a pozsonyi várból és az egykori harmincadvám épületéből tárgyakat mentsen meg. MNL OL, K 736, Név- és Tárgymutatókönyvek, 1902, 367, 408; Uo. Név- és tárgymutatókönyvek, 1903, 288, 345, 648; Uo. Név- és tárgymutatókönyvek, 1904, 909; Jelentés 1904, 17. p., 56. p.

85 Helmár Ágostnak és Albrecht Jánosnak köszönhető, hogy a múzeum megszerezte Hummel zongoráját Weimarból. A 800 korona vételár felét a főfelügyelőség állta, mely a vámmentes behozatal körüli adminisztratív feladatokat is ellátta. AMMB, 3b. d. Albrecht János levelezése Johann Hummell-lal; Uo. 13. d. 193/1906; MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyv, 1904, 658; Uo. Név- és tárgymutatókönyv, 1905, 606, 886, 1022.

Flóris⁸⁷ hagyatékának figyelemre méltó darabjai. A múzeum művészettörténeti gyűjteménye további adományok és vásárlások útján gazdagodott.⁸⁸

A levéltári dokumentumok alapján egy-egy tárgy ismeretlen összefüggései jelennek meg, és nemcsak az adományokról, hanem a városi polgárság ízléséről is tanúskodnak.

A múzeum 2008-ban megjelent monográfiája joggal mutatta be Adolf Stephanie városmodelljét, melyet a nyugalmazott császári és királyi kapitány 1913-ban alkotott. (Francová 2008c, 80. p.) A város a modellt, mely Pozsony Mária Terézia korabeli állapotát, konkrétan az 1778-as viszonyokat rögzítette, 1912. november 4-én rendelte meg. Stephanie precíz és tiszteletreméltó munkát végzett, mert a városi erődítményrendszert, a városszerkezetet, az elővárosokat, a házakat és a templomokat levéltári dokumentumok és térképek alapján vizsgálta. A munkával egy év alatt elkészült. A modellt ideiglenesen a városházán állították ki. A magisztrátus büszkén jelenthette ki: „Ezen, fáradsággal és szigorú történelmi alapon készült, igen tanulságos mű dicsérei alkotóját s városunk minden barátjánál és lakosánál általános meglepedésre fog találni.”⁸⁹ Stephanie 1913. december 20-án a Broly Tivadar által meghívott szűkebb közönség előtt előadást is tartott.⁹⁰

Váratlan tárgyvásárlások is adódtak, melyeknél a polgárság szolidaritása és bizalma nyilvánult meg a múzeum irányába.

A Pozsonyi Képzőművészeti Egyesület 1903. évi tavaszi tárlatán mutatta be Rigele Alajos Öreg szerzetes című alkotását, melyet időközben Eduard Majsch megvásárolt. Helmár Ágost 1903. május 6-án kezdeményezte Rigele művének a megvásárlását Majschtól, aki 200 koronát kért Rigelének, mintegy „elismerésül s buzdításul.”⁹¹ Az összeg azonban meghaladta a múzeum anyagi lehetőségeit. Helmár nyilvános gyűjtést indított, mely során 39 pozsonyi polgártól 205 koronát sikerült szerezni.⁹²

1905-ben a legjelentősebb, 23 darabból álló adomány Gond Ignác stompfai plébánostól és magángyűjtőtől került a múzeumba.⁹³ Az 1908-as évben Tilgner Viktor és Rigele Alajos munkáival gazdagodtak a gyűjtemények. (Mihalik 1909, 190. p.) Fadrusz Terézia 1914 márciusában saját mellszobrát adományozta a múzeumnak, melyet

86 Fadrusz János 1891-ben készült Lázár című művét a Pozsonyi Városszépítő Egylet 1905-ben 300 koronáért foglalta le, végül állami letétként került a múzeumba 1908-ban. MNL OL, K 736, 9. d. 289/1905; Uo. Név- és tárgymutatókönyv, 1908, 375, 645.

87 A főfelügyelőség 1909-ben Rómer Flóris három olajfestményét és két rajzát vásárolta meg a pozsonyi múzeumnak. Mihalik 1910, 16. p.; Francová 2015, 123–124. p.

88 AMMB, 3b. d. 28651/V.1913, 50/1913.

89 AMMB, 3b. d. 60/1913; A polgármester havi jelentése. Nyugatmagyarországi Híradó, 26. évf. 1913. október 3. 227. sz. 2. p.

90 AMMB, 3b. d. 60/1913; Előadás a Mária Terézia-korabeli Pozsony modelljéről. Nyugatmagyarországi Híradó, 26. évf. 1913. december 14. 287. sz. 5. p.

91 AMMB, 3b. d. 62/1903, Helmár Ágost levele (1903. május 6.).

92 AMMB, 3b. d. 62/1903, Adakozások a Rigele Alajos alkotta mellszobor – a vár. muzeum számára való – megszerzésére.

93 MNL OL, K 736, 13. d. 193/1906; Uo. Név- és tárgymutatókönyvek, 1906, 944. Városi muzeumunk. Nyugatmagyarországi Híradó, 18. évf. 1905. október 17. 236. sz. 2. p.

Bornai Győző készített 1907-ben.⁹⁴ Ludwig Zsófiától Tilgner alkotása, Wolfgang Amadeus Mozart mellszobra is ekkor került a múzeumba.⁹⁵

Pozsonyon kívüli tárgyi emlékekkel továbbra is bővültek a gyűjtemények. Reisz Simon pékmester a somorjai molnárcéh levélfejléceinek nyomására szolgáló rézlemez ajándékozta, mely Assner pozsonyi rézmetsző munkája volt.⁹⁶

Zierer Géza pozsonyi festőművész a 16. és 19. századból származó rajzokat és grafikákat adományozott a múzeumnak, de 1916 októberében váratlanul meghalt. Csákós József múzeumi őr a város anyagi hozzájárulásának köszönhetően még megszerezte Zierer pozsonyi tematikájú alkotásait és egyéb értékes képeit, köztük a gróf Széchenyi Istvánt ábrázoló olajfestményt is.⁹⁷

A legjelentősebb szerzemények közé tartoztak a város történéseinek, Ortway Tivadarnak és a nagy lokálpatriótának, Batka Jánosnak a tárgyai.

Ortway, aki 1906-tól Budapesten élt, 1912. október 28. végrendeletével és 1915. december 17. pótvégrendeletével tizenhárom különféle minőségű és típusú tárgyat adományozott Pozsonyba. Ezek közül a legértékesebb (talán) három volt: aranyozott toll, melyet születésének 60. évfordulójára kapott a Nyugatmagyarországi Híradó szerkesztőségétől 1894-ben, édesanyjának, Ortwayné Jendrassik Júliának 1888-ban készült mellszobra Fadrusz Jánostól és 1906-os pozsonyi díszpolgárságáról szóló oklevele.⁹⁸

Szintén jól feltérképezhető Batka János hagyatékának szerkezete és a tárgyak útja a múzeumba.

Batka János 1915. augusztus 15-én végrendelezett régi tárgyairól, melyeket szülővárosára kívánt hagyni. Batka 1916. február 14-én felkereste Brolly Tivadar polgármestert és Kumlik Tódor helyettes polgármester, Mitterhauser Károly jegyző és Kemény Lajos pénztáros jelenlétében átadott 16 festményt, 7 szobrot és „különféle apróságokat”. Feltételül szabta, hogy a szobrok és a kisebb tárgyak a múzeumba kerüljenek, de a festmények ideiglenesen, amíg a polgármesteri helyiségeket fel nem újítják, a Prímási palotában, a jegyző irodájában helyezték el. Batka könyvekből, füzetekből és zeneművekből, egy kb. 1500 darabból álló gyűjteményét a városi könyvtárnak adományozta.⁹⁹

A művészettörténeti fond, Csákós József áldozatos munkájának eredményeképpen 1918-ban több értékes tárggyal bővült. Neiszidler Károly egykori országgyűlési képviselő hagyatékából két Fadrusz-szobrot és fényképeket szerzett meg. Bednarics Emília egyedülálló képgyűjteményt ajándékozott, és Csákós javaslatára a múzeum kezdemé-

94 AMMB, 3b. d. 19/1914, 95/1914, A városi muzeum 1914-ben.

95 AMMB, 3b. d. 47/1914.

96 AMMB, 3c. d. 37/1916.

97 AMMB, 3c. d. 53/1916, 54/1916.

98 A tárgyakat és hagyatékának sorsát részletesebben lásd Gaučík 2016, 124–125. p. (44. jegyzet).

99 AMMB, 3c. d. Brolly Tivadar jelentése Batka János tárgyairól (1916. február 25., 5843); A városi múzeum 1916. évben.

nyezte Marastoni Jakab és Robert Wosak pozsonyi témájú festményeinek a megvásárlását.¹⁰⁰

A művészettörténeti gyűjteményen belüli arányok azonban másfél évtized elteltével sem változtak. A főfelügyelőség igyekezete ellenére az iparművészeti tárgyak száma nem növekedett. 1916-ban még mindig a rajzok és metszetek alkották a fond többségét (69%), ellenben az iparművészeti tárgyak száma nagyon alacsony maradt (11%).

A régészet a 19. és a 20. század fordulóján szintén az aránylag jelentősen támogatott gyűjtemények csoportjába tartozott. A főfelügyelőség részéről például 1898–1901 között sokkal nagyobb arányú támogatást kapott, mint az iparművészet.¹⁰¹ Ebben az esetben azonban, a jelentősnek mondható támogatás ellenére, főleg személyzeti és koncepcionális okok miatt, nem kerülhetett sor a régészet átgondoltabb fejlesztésére. Helmár 1900-ban éppen hogy csak elkezdte a reorganizációs munkákat, és Könyöki után számos befejezetlen feladatot örökölt, egyebek között a régészeti tárgyak vásárlására tervezett támogatást is.

A régészeti gyűjtemény azonban a Helmár-féle rendezés befejezése után sem bővült. A főfelügyelőség 1902. március 29-én éles hangú levélben kérte számon az elmaradást. Kézzelfogható eredményeket várt, annál is inkább, mert Pozsony gazdag volt ilyen tárgyakban, mert nagyobb részük magánkézben volt. A város határain túli régészeti kutatómunka bizonyult még komoly hiányosságnak: „Keresni kellett volna a módot arra, hogy a város környékén rendezendő régészeti ásatások útján járuljon a régiségtár fejlesztéséhez.”¹⁰²

Az éremtár a múzeum legértékesebb gyűjteményei közé tartozott. A múzeum, vásárlások és adományok útján főleg érmekeket, kisebb mennyiségben papíralapú fizetőeszközöket szerzett.

Például 1907-ben a legjelentősebb gyarapodást Simkó Vilmos ajándéka, 50 arany-, ezüst- és rézérme, valamint Scherz Aladár és neje Graf Anna 40 ezüst- és rézérmeje jelentette. Ugyanakkor egy különlegesség is a múzeumba került, mégpedig a III. János György szász választófejedelem fiának emlékére 1684-ben kiadott érme. (Mihalik 1908, 179. p., 180. p.) A Pozsonyban készült érmék rendszeres gyűjtése 1908-ban kezdődött. (Mihalik 1909, 190. p.; Mihalik 1913, 30. p.) Az 1910-ben elhunyt Michaelis Béla impozáns éremgyűjteménye, melyet 55 arany-, 94 ezüst- és nagyszámú rézérme alkotott, 1914. május 26-án került a múzeumba. Pozsonyon kívülről is érkeztek adományok. A múzeum például 1912-ben 30 darab Zsigmond-kori obulust szerzett Somorjáról. (Mihalik 1913, 30. p.) A legértékesebbek közé sorolhatjuk az Osztrák-Magyar Bank alapításának 100. évfordulójára kiadott emlékérmét, melyet a bank pozsonyi fiókja ajándékozott 1916 novemberében.¹⁰³

100 AMMB, 4. d. 3/II. A városi múzeum fejlődése 1918–1920. években.

101 Az államilag segélyezett pozsonyi könyvtárakról és muzeumokról. Nyugatmagyarországi Híradó, 24. évf. 1902. május 28. 120. sz. 2. p.; Jelentés 1902, 33. p.

102 MNL OL, K 736, 7. d. 574/1901.

103 AMMB, 3c. d. 58/1916.

A néprajzi gyűjtemény lassan fejlődött. Brolly Tivadar kezdeményezésére csak 1911-ben kezdődött egy szisztematikusabb építkezés. Ekkor nevezték ki a gyűjtemény vezetőjévé Smidzsár Gézát, aki a szélesebb Pozsony-vidékre terjesztette ki a néprajzi gyűjtést.¹⁰⁴ 1913-ban és 1914-ben zömmel a szlovák etnikai területről szerzett be, illetve vásárolt nagyobb számú, főleg használati tárgyat.¹⁰⁵

A könyvtár két részből állt: a kézikönyvtárból és a történeti könyvek gyűjteményéből.¹⁰⁶ A könyvtár állománya nagy mennyiségben gyarapodott ajándékokkal és hosszú távú letétekkel, melyeket a főfelügyelőség biztosított (lexikonok, szótárak, szakirodalom stb.).¹⁰⁷ A múzeumi örök lényegében elég rugalmasan kezelték ezt a könyvtárat, mert nemcsak önálló köteteket, hanem füzeteket és folyóiratokat, illetve az egyéb kategóriába rajzokat és fényképeket is besoroltak.¹⁰⁸

Modernizációs kihívások és új utak keresése

Könyöki József halála 1900-ban mintha – természetesen jelképesen – a régi, hagyományos muzeológiai szemlélet végét jelentette volna. Ez az irányultság nem zárta ki a különlegességek gyűjtését és prezentálását, de következetesen igyekezett az egykori pozsonyi polgári autonómia kulturális, főképpen épített örökségének a dokumentálására.

A múzeum új stratégiái Helmár Ágost nevéhez fűződtek, aki 1900 márciusa és 1902 között hangyaszorgalommal szervezte újra és rendezte a nem éppen jó kondícióban lévő gyűjteményeket. Könyöki örökségét nagyon fontosnak tartotta, azonban elődjéhez kritikus is volt: „Negyven éve, hogy a városi múzeum keletkezett és szorgalmasan gyűjtöttek, de valljuk be, hogy – úgymint sok helyütt másutt – elv és terv nélkül.”¹⁰⁹

A tervbe vett munkákról, azok részleges eredményeiről azonban nem volt tájékoztatva a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, melynek az is gyanússá

104 MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1911, 664, 998.

105 Mihalik 1914, 61. p.; AMMB, 3b. d. 60/1914.

106 Albrecht János: A pozsonyi muzeum. Nyugatmagyarországi Híradó, 32. évf. 1916. október 16. 240. sz. 2. p.

107 AMMB, 3b. d. 54/1913, 62/1913; Uo. 3c. d. 712/1916.

108 MNL OL, K 736, 13. d. 193/1906.

109 Helmár Ágost: A pozsonyvárosi muzeum jövője. Nyugatmagyarországi Híradó, 15. évf. 1902. március 29. 73. sz. 1. p. Helmár megörökítette munkájának az eredményeit is. 1900 márciusától napi hét vagy még több órán keresztül rendezte a gyűjteményeket, csupán a nyári hónapokban diktált magának könnyebb tempót. Távolabbi programját a következőképpen határozta meg: „Még vagy 300 érem és bankjegy átvizsgálása és leltározása, 2. Közel 1000 képnek leírása és leltározása, 3. Sok száz nyomtatványnak és kéziratnak átvizsgálása, 4. Körülbelül 50 céhláda tartalmának átvizsgálása és leltározása, 5. A kézi könyvtár leltározása, 6. Az eddig meg nem határozott tárgyak meghatározása, 7. A már felállított tárgyak pontosabb meghatározása, mert úgy látom, igen nagy azoknak a tárgyaknak a száma, melyekre csak úgy rá van mondva, hogy ez vagy az, hogy ebből vagy abból a korból való, 8. A cédula-katalógus befejezése, 9. A duplumoknak jegyzékbe foglalása, 10. A kiselejtezendő tárgyak összeírása.”

vált, hogy a Pozsonyi Városi Múzeum rendelkezésére bocsátott támogatások nem lettek kimerítve.

Hampel József ezért 1902 októberében élesen bírálta a múzeum új vezetését. Felrótta az elégtelen kommunikációt és az év végi jelentések elmaradását. Rossz fényt vetett a múzeumra, hogy Hampel 1903. augusztus 6-án nem tudott bejutni a múzeumba, mert az zárva volt. Már-már hanyatlást és Könyöki József örökségének az elherdálását vizionálta. (Pozsonyi múzeum 1903, 92. p.)

A komoly konfliktussal fenyegető ügyben nem más kelt a múzeum és Helmár védelmére, mint a múzeumi bizottság tagja, az országosan ismert történész, Ortvy Tivadar. Szakmai tekintélyével megvédte Helmárt és a múzeumban folyó reorganizációs munkát, mely során precíz leltározás és katalogizálás valósult meg. Mindezeket nem tekintette olyan lépéseknek, melyek Könyöki élete fő művének, a széles körben ismert és elismert Pozsonyi Városi Múzeumnak az eszmei alapjait ásták volna alá, és netalántán Könyöki József örökségét az utódai nem becsülték volna meg: „Az, hogy boldogult Könyöki József halálával a múzeum dolga megakadt volna, valótlan állítás. Ellenkezőleg inkább is az áll, hogy a múzeum ügye nagyon előre haladt. Hogy én Könyökiről, a városi múzeumnak mondhatni szellemi megteremtőjéről és évek hosszú során át buzgó gondozójáról csak a legnagyobb elismeréssel szólhatok, világos, de nem vélek emlékének azzal árthatni, ha a hangoztatott váddal szemben kiemelem, hogy Könyöki halála óta a városi múzeum egészen átalakult s célszerűbben, áttekinthetőbben lett rendezve. A múzeumot újból kellett rendezni, mert a tárgyak annyira felszaporodtak volt, hogy a helyiség szűkös volta tekintetéből, a sokszoros duplikátumokat el kellett távolítani, s a helyükre az újonszerzett tárgyakat hozni.”¹¹⁰

Helmár reakciója váratott magára, csak 1902. december 5-én tette közzé nyílt levelet az Archaeologiai Értesítő hasábjain. A tényekkel érvelt. Körülbelül 3700 tárgyat helyezett át a múzeumon belül, és 3000-et cédulával és számmal jelölt meg; 100 pecsétnyomót azonosított, 2000 tárgy értékét határozta meg és körülbelül 1500 katalóguskártyát írt. A katalógusba felvett 500 darab érmet, további 500-at, melyek könynyebben azonosíthatóak voltak, Testory Ferenc segédőr határozott meg. Az érme és a pecsétek speciális, csak ezekre a célokra szolgáló új szekrényekbe kerültek. Összesen 13 szekrényt csináltatott és 5 régebbit megjavíttatott. A nehezebb tárgyakat napszámosságával helyezte át. A katolikus főgimnázium igazgatója, Polikeit Károly „szíveségből” rendezte a prehistorikus és ókori tárgyakat, melyeket két-három gimnáziumi diák katalogizált. Helmár hangsúlyozta, hogy ezeket a munkákat, tisztán entuziazmustól vezérelve ingyen végezte. (Pozsonyi múzeum 1903, 93. p.)

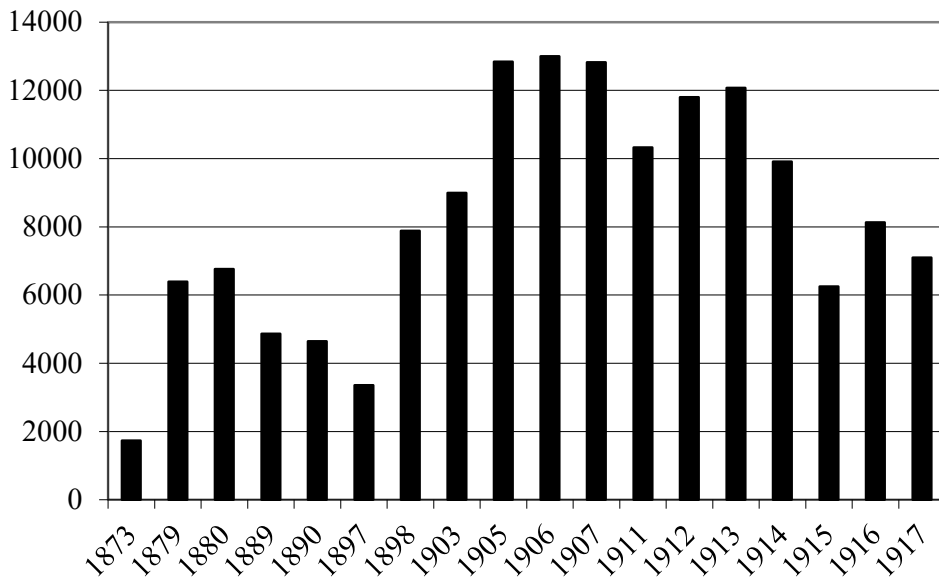
A nagy lendület azonban mintha alábbhagyott volna. Néhány év elteltével nyilvánvalóvá vált, hogy bár Helmár igyekezett modernizálni a gyűjteményeket, a múzeum gyűjteménygyarapítási politikájának a megváltoztatására ez kevés volt. A városi magisztrátus megnyerése a terv érdekében sikertelen maradhatott. Miután a Pozsonyi Városszépítő Egylet 1907-ben, már nyugdíjasként, ismét múzeumi őrré választotta,

110 Ortvy Tivadar: Suum cuique. Nyugatmagyarországi Híradó, 15. évf. 1902. október 31. 251. sz. 1. p. Hampel József a bizalmat helyreállítandó, gyorsan közölte Ortvy cikkét is. Pozsonyi múzeum 1903, 93–94. p.

kicsit megtörve konstatálta: „A többi adomány jelentéktelen, inkább kuriozium, mint régiség.” (Mihalik 1908, 179. p.)

A másik oldalon Helmár munkásságának a gyümölcssei mégis beértek, hiszen a látogatók száma 1903-tól növekedett és 1906-ban ért el a legnagyobb számot 13 ezer látogatóval. Ez az irány egészen az első világháború kitöréséig megmaradt.¹¹¹ Ez is jelezte, hogy a Pozsonyi Városi Múzeum a magyar múzeumügy egyik legjelentősebb regionális alkotóelemének számított.

2. grafikon. A Pozsonyi Városi Múzeum látogatottsága 1873–1917 között¹¹²

Keret és tartalom: a pozsonyi múzeumi viták

A 20. század kezdetén a pozsonyi értelmiségi körökben élénk vita tárgyát képezte a városi múzeum további irányultsága, infrastruktúrájának modernizálása, különösképpen egy önálló székhely, egy múzeumi palota felépítése. Ezekkel szorosan összefüggött a muzeális gyűjtemények fejlesztése és a raktározási gondok megoldása. Ebben a diskurzusban a legfontosabb véleményformálók Helmár Ágost és Ortvar Tivadar voltak.

¹¹¹ A múzeum látogatóit, azok társadalmi státusát a következő tanulmányomban vizsgáltam: Gaučík 2017.

¹¹² A grafikon forrásai: AMMB, 3b. d. 21/1913, 62/1913, 95/1914, Uo. 3c. d. 2/1916; Das Stadtmuseum im Jahre 1915. Pressburger Zeitung, 153. évf. 1916. január 23. 22. sz. 4. p.; Das Stadtmuseum im Jahre 1917. Pressburger Zeitung, 155. évf. 1918. február 15. 45. sz. 2. p.; Jelentés 1904, 56. p.; Schönherr 1906, 80. p.; Mihalik 1907, 89. p.; Mihalik 1909, 181. p.

Helmár 1902 márciusában tette közzé „memorandumát.” Cikkében a városi múzeum helyzetét a Természettudományi Múzeuméval együtt elemezte és a városi múzeumi hálózat újrászervezésére tett figyelemre méltó kísérletet. Felvetette a szakosodott múzeumok létrehozásának gondolatát is. A város ipari jellegére reflektálva javasolta egy iparmúzeum alapítását. Nagyon jól érzékelt a magyarországi múzeumügyben zajló folyamatokat: az állam és bizonyos fokig a megyék nélkül nem lehet létrehozni regionális jellegű múzeumokat, melyek – a megyei kereteket túllépve – tudományos-kulturális központokként is működhetnek. Kritikusan jegyezte meg, hogy éppen a nyugat-magyarországi régióban (ez alatt a Pozsonytól északra elterülő területet, a Vág völgyét és annak szélesebb környékét értette) lehetett volna egy ilyen típusú regionális múzeum. Ennek hiányában kerültek ugyanis külföldre erről a vidékről a hagyományos kézműipar termékei (fazekasság, hímzések és csipkésés).¹¹³

A német és osztrák múzeumokat jól ismerő Helmár szélesebb összefüggésekben elemezte a Pozsonyi Városi Múzeumot. Szerinte a német és osztrák városfejlődéssel szemben a magyarországi városiasodás megkésett volt. Ennek következtében gazdaságilag és kulturálisan kevésbé fejlett városok jöttek létre, vékonyabb mecénási réteggel. Pozsonyban emiatt nem alakult meg egy komolyabb régiótörténeti múzeum. A városi múzeumra pedig a muzeális tevékenységek késői szakosodása és arculatának kicsit homályos volta nyomta rá a bélyeget. Gondolatmenete burkoltan bírálta a régi, Könyöki-féle múzeumirányítási gyakorlatot és a városvezetés múzeumfelfogását is:

„Országunk sajátos politikai fejlődése közben nem keletkeztek sűrűn oly politikai központok, melyek századokra terjedő, nagyobb szabású politikai szereplésüknél fogva egyszersmind kulturális központokká válhattak volna [...] Nálunk a vidéki városok hasonló fejlődésének legfeljebb csak csíráit látjuk: példa rá Kolozsvár és Nagyszeben. Ha Pozsony valamely kisebb országnak vagy valamely provinciának fővárosa volna, akkor itt magától oly múzeum keletkezett volna, mint a német birodalom kisebb országainak vagy Ausztria tartományainak fővárosaiban. Ezek a múzeumok általános ismereteket terjesztő intézetek; gyűjteményeik felkarolják a tudományok, művészetek és más emberi foglalkozások mindenféle ágait. A nevezett országok vidéki városaiban pedig helyi érdekű, történelmi múzeumokat alapítottak, melyek egy-egy városnak és szűkebb környékének múltját tükrözik vissza.

Pozsonynak, mint vidéki városnak az lett volna a feladata, hogy ilyen lokális történelmi múzeumot teremtsen – és ennek a feladatnak meg is felelhetett volna. A múzeumok lelkes alapítói, támogatói és volt őrje azonban ösztönszerűleg érezték, hogy Pozsonyt e téren más szélesebb körű szerep is illeti, s így történt, hogy tisztán városi történelmi múzeum helyett általános ismereteket terjesztő múzeum keletkezett. Ilyen múzeumnak helyes és szakszerű fejlesztése azonban felülmúlta a városnak és a múzeum pártolóinak erejét, és ennek következtében van most múzeumunk, mely sem az egyik, sem a másik feladatnak nem felel meg teljesen. [M]int általános ismereteket terjesztő múzeum nagyon tökéletlen és szegény, mint városi történelmi múzeum pedig

113 Helmár Ágost: A pozsonyvárosi muzeum jövője. Nyugatmagyarországi Híradó, 15. évf. 1902. március 29. 73. sz. 1. p.; Helmár, August: Unsere sädtisches Museums. Pressburger Zeitung, 139. évf. 1902. március 29. 87. sz. 1–2. p.

nem rendelkezik annyi helyiséggel, hogy az összes rendelkezésre álló pozsonyi emlékeket is kellően és méltó módon el lehetne helyezni a fontosabb általános érdekű tárgyak mellett, éspedig annál kevésbé, minthogy az összes pozsonyi emlékek a mostani helyiségben akkor sem férnének el, ha a nem pozsonyi tárgyakat el is távolítanók.”¹¹⁴

Helmár konkrét javaslatot fogalmazott meg a városi múzeumi hálózat átszervezésére. A városnak hatékonyabban támogatnia kellett volna a városi és a természettudományi múzeumot, és lehetőségeihez mérten részt kellett volna vennie egy regionális és egy iparmúzeum alapításában. A Pozsonyi Városi Múzeum tárgyait, melyek nem álltak kapcsolatban a város történetével, e múzeumoknak ajánlották volna fel.¹¹⁵ Mindkét új múzeum székhelyét az 1772–1773-ban emelt magtárban (Schüttkasten, granárium) képzelte el, melynek sorsáról már 1901-től vita folyt a városi sajtóban.¹¹⁶

Csak ezek után következett volna a városi múzeum várostörténeti múzeummá való fejlesztése. Számos külföldi példát (Antwerpen, Haarlem, Nürnberg) felsorakoztatva a régi városháza előnyeire és effektív kihasználásra fektette a hangsúlyt (a történeti múlt jelképe, reprezentatív helyiségek).¹¹⁷

Ortvy Tivadar, aki 1902. július 17-én nyári szabadságáról, a németországi Tutzingből jegyezte cikkét, szintén nagy teret szentelt a Pozsonyi Városi Múzeum helyzetének. Helmárhoz hasonlóan szélesebb perspektívából elemezte a fejlesztés módjait. Úgy látta, hogy a pozsonyi múzeum ugyan nem versenyezhet a kiállított tárgyak mennyiségét tekintve például a münchenivel, azonban tematikákban és kronológiai szempontból jobban dokumentálja az egyes történelmi korszakokat. Kiemelte, hogy a pozsonyiak gyűjteményei szorosabban kapcsolódnak a város és környékének természetrajzához és művészettörténetéhez, ezért „kerekebb egészset képez, összefüggőbb áttekintést nyújt, tehát tájékoztatóbb és tanulságosabb”.¹¹⁸ Gyorsan azonban hozzáfűzte: ez még nem jelenti azt, hogy a pozsonyi múzeum kulturális nivó szempontjából magasabban állna a müncheninél, mely tágas és kényelmes épülettel bír és az új szerzeményeket gond nélkül elhelyezi, emellett München differenciált múzeumi hálózatának a része.

A németországi példa említése arra szolgált, hogy Ortvy felhívja a városvezetők figyelmét az új múzeumi székház szükségességére és a raktározási gondok megoldására. A Pozsonyi Városi Múzeum csak így kerülhetett „a kor színvonalára”, és csak ez

114 Helmár Ágost: A pozsonyvárosi muzeum jövője. Nyugatmagyarországi Híradó, 15. évf. 1902. március 29. 73. sz. 1. p.

115 Uo.

116 A Schüttkasten ügye. Nyugatmagyarországi Híradó, 14. évf. 1901. május 4. 102. sz. 2. p.; Helmár August: Der Schüttkasten. Pressburger Presse, 6. évf. 1903. április 13. 272. sz. 2. p.

117 Helmár Ágost: A pozsonyvárosi muzeum jövője. Nyugatmagyarországi Híradó, 15. évf. 1902. március 29. 73. sz. 1. p. Főleg Helmár agítációjának köszönhetően sikerült elkerülni a magtár lebontását, és úgy tűnt, hogy a pozsonyi múzeumi hálózat modernizációjának útjában nem áll semmiféle akadály. MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1903, 292, 688; Buday 2015.

118 Ortvy Tivadar: A városi muzeum. Nyugatmagyarországi Híradó, 15. évf. 1902. július 19. 164. sz. 1–2. p.

biztosíthatta a város kultúrájának bel- és külföldi ismertségét és elismerését: „A városi múzeum minden művelt idegen látogató szemében az a tükör, melyben a város kulturális és szellemi állapota tükröződik vissza. Nem a városi nyári színpad, sem a városi egyéb mulatóhelyek [...] képezik a város szellemi nívójának hőmérőjét, hanem a kulturális intézmények. Ezek érdekében inkább kell áldozatokat hozni, mint tisztán a társadalmi élet kényelmeinek fejlesztésére.” Nem kerülte meg az évtizedek óta áldatlan helyzetben leledző Természettudományi Múzeumot sem. Értékes gyűjteményei – megfelelő épület híján – veszélyeztetve voltak, némely tárgyat a megsemmisülés fenyegett. Ez az állapot a városra is rossz fényt vetett.¹¹⁹

A pozsonyi múzeumi diskurzusra gyorsan felfigyelt a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőisége, amely már 1900-tól kezdeményezte új múzeumi épületek létrehozását, illetve a régebbiek átalakítását a kor viszonyainak megfelelően. A főfelügyelőiség már ekkor számolt a pozsonyi múzeumi székházzal (Pozsonyon kívül még Alsókubinban, Keszthelyen, Miskolcon, Poprádon, Szombathelyen és Versecen terveztek új épületeket). (Jelentés 1904, 84. p.)

A főfelügyelőiség koncepciója alapvetően eltért Helmárétól és Ortvayétól, hiszen csak a Pozsonyi Városi Múzeum fejlesztésével számoltak. Elsősorban a kiállítási és raktározási problémák megoldására törekedett. Egy regionális jellegű múzeum létrehozásának a gondolatát azonban nem támogatta.¹²⁰

A Pozsonyi Városi Múzeum múzeumi bizottsága az előrelépést a tárgyak átadásában látta egy új, regionális múzeumnak. Azzal érveltek, hogy több ezerre tehető azon tárgyak száma, melyek semmiféle kapcsolatban nem állnak Pozsony történetével, és egyébként is ki kellene őket válogatni a gyűjteményekből. A tulajdonképpeni pozsonyi tárgyaknak pedig csak kisebbik hányada szerepelhet az állandó kiállításon. A régi városházát, műemlékként, továbbra is megfelelő székhelynek tartották, és nem támogatták annak bővítését. Koncepciójukat csehországi példákkal (Prága, Troppau) is alátámasztották, ahol a városi és regionális múzeumok problémák nélkül léteztek egymás mellett, sőt egymást kiegészítve működtek.¹²¹

A múzeumi bizottság és Helmár terve mintha egy időre megegyezett volna a város elképzelésével, hiszen már 1903-ban nyilvánvaló volt, hogy új múzeumi épületre nincs kilátás. A magisztrátus az addig a városban különböző helyeken szétszórt hivatalait a Prímási palotában tervezte összevonni.¹²²

A városi képviselő-testület kezdetben nyitottnak látszott a múzeumi mizériák kezelése irányában, ugyanis 1903 áprilisában elfogadta Melczer Zsigmond építész tervét

119 Uo.

120 A pozsonyi múzeum jövője. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. március 1. 49. sz. 2–3. p.

121 Uo.

122 [A primáspalota városházi célokra]. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. március 1. 49. sz. 3. p.

egy múzeumi székházról. (Buday 2015.) Az 1903. június 2. határozata azonban már a magtár múzeumi célokra való adaptálásáról szolt.¹²³

Hosszabb szünet után, 1903 szeptemberében, Helmár Ágost tett le az asztalra egy átfogóbb, egyben ambiciózus tervet, a Nyugatmagyarországi Múzeumegyesület létrehozását. Ez a kiérlelt koncepció új lendületet kívánt adni egyrészt az infrastrukturális fejlesztéseknek (önálló épület a múzeumnak és a könyvtárnak), másrészt a korábban felvetett regionális központ eszméjét – a Pozsonyi Városi Múzeum egyfajta transzformációját – igyekezett elhinteni a közvélemény körében. Helmár munkatársaival, Kumlik Emil polgármester-helyettessel és Ortvay Tivadarral együtt 1903. szeptember 9-én tette közzé a Nyugatmagyarországi Múzeumegyesület alapítására vonatkozó felhívását.

Mintha születőféleiben lett volna a regionális múzeum. Kezdetben Pozsony városa és a főfelügyelőség is támogatta az egyesület gondolatát. A város 100 ezer koronát és telket, a főfelügyelőség 140 ezer koronát ígért az építkezési munkálatokra. Úgy tűnt, hogy az egyesület anyagi alapja is rendelkezésre áll, mert az inaktív Pozsony Megyei Közművelődési Egyesület – minden bizonnyal Ortvay ajánlására – a néhány ezer koronára rúgó vagyonát az egyesületnek szánta.

Az alapítók szerint az egyesület hiánypótló feladatokat látott volna el Pozsony tudományos és kulturális életében, és a Pozsonyi Városi Múzeumot is hathatósan segítette volna. Erre véleményük szerint azért volt szükség, mert a lakosság számarányát vizsgálva Pozsony megye (de vele együtt Győr, Moson, Komárom, Nyitra és Trencsén), szemben az alföldi megyékkel (Bács-Bodrog, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Békés és Csanád) mind a múzeumi célok anyagi támogatása, mind a múzeumi pártoló tagok tekintetében lemaradt. A szélesebb régiókban tevékeny muzeális egyesületek is hiányoztak Pozsony megyében (Helmárék a kassai Felső-magyarországi Múzeumegyletre és a temesvári székhelyű Dél-magyarországi Múzeumegyesületre hivatkoztak).

Az egyesület nem titkoltan a Pozsonyi Városi Múzeum háttérintézményeként is működött volna, egyben tudományos és muzeális feladatokat kívánt betölteni: „Mindnyájukat pedig arra kérjük, támogassák az egyesületnek működését tudományos munkálkodás, tárgyak gyűjtése, érdekes tárgyak a múzeumban való – letétként – kiállítás és végre az által, hogy esetleges ásatások és bűvárlatok alkalmával az egyesület küldötteinek kezére járjanak. Mennyi kincset találhat a természet-, régiség- és a történetbűvár a nyugati megyékben. De mindezt rendszeresen keresni, gyűjteni és tudományosan feldolgozni is kell; csak akkor [válhat] hasznára a műveltségnek, a kulturális haladásnak.”¹²⁴

Helmárék az aláírásgyűjtések során megszólították az egyházak, a város és a megye képviselőit, az arisztokráciát és a polgárságot, a helyi és környékbeli tudományos-kulturális élet prominens képviselőit, illetve a helyi pénzügyezteteket. A felhívás

123 Helmár Ágost: Városi muzeum és városi könyvtár-épület. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. október 27. 244. sz. 1–2. p.

124 Felhívás a pozsonyi városi muzeum és könyvtár érdekében. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. szeptember 24. 216. sz. 2–3. p.

élénk fogadtatásra talált. A 16 alapító tag mellett 81-en léptek be az egyesületbe.¹²⁵ Az alapítke tekintélyes 8465 koronát számlált.¹²⁶

Az igencsak általánosságban megfogalmazott regionális múzeum terve, egyáltalán egy szakosodott múzeumi hálózat kialakítása, másokat, nem éppen a tudományos világból jött személyeket is inspirált. A széles körben ismert agrárszakember, a Pozsony Vármegyei Gazdasági Egyesület titkára, Horváth Jenő fogalmazott meg egy markáns véleményt, illetve vázolt egy – Helmárék számára minden bizonnyal meglepő – új múzeumi tervet. Horváth egy mezőgazdasági múzeum gondolatát vetette fel. Vázolta az eddig tett lépéseit ez ügyben és meglebegtette az Országos Mezőgazdasági Múzeum lehetséges részvételét is a pozsonyi mezőgazdasági múzeum alapításában. Nem beszélt a levegőbe, hiszen az 1902-es II. megyei mezőgazdasági kiállítás egyik szervezőjeként jó rálátása volt a lehetséges tárgyakra.¹²⁷

Helmár és Ortvy reakcióját nem ismerjük, de 1903 októberében már más gondok foglalkoztatták őket. A magtár kérdésében, és így az új múzeumi épület ügyében is radikális, nem éppen pozitív fordulat következett be: a város vezetése mindjobban a lebonthatása felé hajlott.

A városi magisztrátus 1903. szeptember 1-jén két bizottságot, egy műszakit és egy múzeumi-könyvtárit állított fel a magtár átalakítása ügyében. Gyorsan nyilvánvalóvá vált a két bizottság egymástól diametrálisan eltérő álláspontja.

Az Ortvy Tivadar, Helmár Ágost, Feigler Ferenc, Kumlik Emil és Mergl Ödön alkotta múzeumi-könyvtári bizottság a magtár megőrzése és múzeumi, illetve könyvtári célokra való átalakítása mellett tört lándzsát. Számításaik szerint az átépítés 277 ezer koronába került volna és nem terhelte volna meg a városi költségvetést. Ellenben egy teljesen új épület 600 ezer koronát emésztett volna fel. Abban az esetben, ha a város egy modern, például a reichenbergi, müncheni vagy a zürichi múzeumi székházak mintájára készült épületben gondolkodott volna, annak költségei 1–1,5 millió koronát tettek volna ki.

A műszaki bizottságban a helyi építészek és építési vállalkozók képviseltették magukat. A magtár átépítését sokkal nagyobb összegre, 366 ezer koronára számolták ki, sőt a nem várt akadályok miatt ez növekedhetett is. A priori a magtár megtartása ellen voltak.

A múzeumi-könyvtári bizottság, mely vitatta a másik bizottság számításait, számba vette a Prímási palota átalakításának a lehetőségét is. Ez azonban csak egy elterelő manőver volt, hogy még jobban hangsúlyozzák a magtár előnyeit. Számításaik szerint a

125 AMMB, 3b. d. Jelentkezési ívek A–R; MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1903, 502; Felhívás a pozsonyi városi muzeum és könyvtár érdekében. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. szeptember 24. 216. sz. 2–3. p.; Helmár, August: Stadtmuseum und Stadtbibliothek. Pressburger Zeitung, 140. évf. 1903. október 27. 293. sz. 2–3. p.; Jelentés 1904, 56. p.

126 Helmár Ágost: A pozsonyi városi muzeumőr jelentése. Nyugatmagyarországi Híradó, 17. évf. 1904. május 7. 105. sz. 2. p.

127 Horváth Jenő: A pozsonyi muzeum kérdéséhez. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. október 3. 234. sz. 1–2. p.

Prímási palota csupán 2 ezer m² kihasználható felületet nyújtott, ellenben a magtár 3150 m²-t. Az irodák számára is több hely lett volna a magtárban, mint a palotában. Végül is a Melczer-féle építészeti terv felhasználását javasolták, azzal érvelve, hogy azt a főfelügyelőség is támogatja.

Helmár azonban érzékelve az építészeti lobbí növekvő befolyását és a terveik elleni összehangolt támadásokat, bizonyos fokú csalódottságában, keserűen, már egy negatív forgatókönyvet is kilátásba helyezett: „Engedje meg a t. közönség, hogy ehhez a hivatalos tájékoztatáshoz hozzá fűzzek még néhány, a személyemre vonatkozó szót. Midőn felkértek, hogy vegyem át a múzeum vezetését, szülővárosom és hazám iránti szeretetből indítatva elhatároztam, hogy hosszabb időre lemondva kedvenc tanulmányaimról, feláldozom időmet, erőmet, felhasználom tapasztalataimat és tehetségemet két nemes cél elérésére: Pozsony rangjához méltó és égető szükségessé vált nagy múzeum és nyugat-magyarországi múzeum-egyesület alapítására. Ha megbukik az egyikkel együtt a másik is, időm felett hajlamaim szerint újra szabadon rendelkezhetem, minthogy a mostani, zsúfolásig megtelt múzeum már csak rövid időre ad munkát. Nem fogok elkeseredve visszatekinteni a harc idejére. Nem! Több nemes szívű jóindulatot, őszinte lelkesedést tapasztaltam s láttam, mint vártam volna, különösen ama osztályok körében, melyek városunkban ilyen kérdések eldöntésénél nem jutnak szóhoz. Azon kívül a legkiválóbb szakemberek és előkelő jellemű országos tekintélyek lelkesen pártolták eszmémet. A visszapillantás erre a szívből fakadó őszinte lelkesedésre és pártolásra mindenkor örömmel fog eltölteni. Ha javaslataim, terveim megbuknak, sajnálni, szívből sajnálni csak azt fogom, hogy a helybeli döntő körök elmulasztottak egy kedvező alkalmat a város felvirágoztatására.”¹²⁸

A városi képviselő-testület Helmár és társai agitációja ellenére, a főfelügyelőség, a budapesti és külföldi szakemberek tiltakozása ellenére 1903. november 11-én döntött a magtár lebontásáról, miközben nem nyújtott alternatívát a múzeum és a könyvtár részére.¹²⁹

A város a magtárral kapcsolatban valójában egy év alatt két eltérő döntést hozott, és ezzel szinte lesöpörte a múzeumi hálózat átszervezésére tett korábbi szakmai javaslatokat.¹³⁰ A városi honatyák nem véletlenül, a kedélyek bizonyos fokú lecsillapodása után, csak 1904 márciusában határoztak a Prímási palota múzeumi (és könyvtári)

128 Helmár Ágost: Városi muzeum és városi könyvtár-épület. Nyugatmagyarországi Híradó, 16. évf. 1903. október 27. 244. sz. 1–2. p.

129 Helmár a barokk művészet szakértőjével, Cornelius Gurlitt-tal és az osztrák építésszel, Camill Sittével is felvette a kapcsolatot. A magtár megőrzése mellett állt ki két pozsonyi születésű személyiség is, a szobrász Fadrusz János és az író Kozma Andor. [Helmár Ágost]. A pozsonyi városi muzeumőr jelentése. Nyugatmagyarországi Híradó, 17. évf. 1904. május 7. 105. sz. 2–3. p.; [Helmár, August] Musealbericht über das Jahr 1903. Pressburger Zeitung, 141. évf. 1904. május 6. 126. sz. 2. p.

130 MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1903, 474, 485, 520, 582, 596, 632.

célokra való átalakításáról.¹³¹ Mindezek tükrében nem volt véletlen Helmár Ágost lemondása a múzeumi őri funkcióról 1904 októberében.¹³²

A főfelügyelőség azonban nem adta fel. Az új lobbizást, a pozsonyi kulturális intézmények központosítása végett, 1905. július 15-én kezdte. Pozsonynak jelezte, hogy a Prímási palotát alkalmasnak véli a városi múzeum és könyvtár elhelyezésére, azonban saját építészeti és műszaki megoldásokkal, illetve költségvetéssel rukkolt elő. Mindezek mellett 40 ezer korona segílyt nyújtott volna a könyvtárra és további 25 ezret az egyéb építkezési költségekre. A város ugyanakkor engedélyt kapott volna az 1903-as dotáció merítésére, mégpedig 100 ezer korona nagyságban. A főfelügyelőség kötelezte volna magát arra is, hogy az állami költségvetésben keresztülviszi 10 éves időszakra évi 100 ezer korona segíly elfogadását. Végeredményében a főfelügyelőség a rekonstrukcióra 265 ezer koronát nyújtott volna. A városnak a kiadások 25%-át kellett volna állnia.

Ebben a konstrukcióban a régi városházának csupán mellékes funkciója lett volna, ahol kizárólag a városi élet tárgyi emlékeit állították volna ki. A Prímási palota belső terének a kihasználhatóságát 3 676,21 m²-ben határozták meg (valamilyen módon Helmárék 1903 októberi érveléséhez képest mégis találtak több helyet).

A földszinten az irodákat és esetleg a kőtárat helyezték volna el. Az emeletköz adott volna otthont a könyvtárnak, egyéb irodáknak, kutatóteremnek és a ruhatárnak. Az első emeletre a régészeti, művészet- és iptörténeti, illetve a néprajzi gyűjtemények kerültek volna. A második emeletre a laboratóriumokat és a raktárakat tervezték.¹³³

Az 1904 végétől elhallgatott Helmár is aktivizálódott. 1905. október 29-én tette közzé javaslatát a régi városháza, a Prímási és az Apponyi-palota átfogó rekonstrukciójára. Alapos terve a főfelügyelőség gondolatmenetét követte, de immár a városi hivatalok elhelyezésére is gondolt.¹³⁴

A dolgok mintha előrelendültek volna és kialakulófélben lett volna valamilyen közös akarat. A főfelügyelőség által kiküldött bizottság, Schulek Frigyes és Möller István építészekkel együtt 1905. november 16-án mérte fel a Prímási palotát és szűkebb környezetét. Hangsúlyozták a palota építészeti egységének a megővését. A régi városháza és az Apponyi-palota összekötését javasolták, de építészeti egységük megőrzése mellett.¹³⁵

A városi képviselő-testület 1906. március 5. 4701/V. számú határozata azonban egyáltalán nem vette figyelembe sem az előzetes szóbeli egyeztetések eredményeit, sem a főfelügyelőség ajánlásait, de főképpen a múzeum érdekeit. A város a Prímási palotát ugyan ígérete szerint a múzeumnak és a könyvtárnak szánta, de némely városi hivatalt is ott helyezett volna el. Ez a lépés, a múzeum és a könyvtár helyiségeinek

131 MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1904, 803; Jelentés 1905, 55. p.

132 MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1904, 684.

133 MNL OL, K 736, 11. d. 655/1906.

134 Helmár, August: Saalbau, Rathhaus, Museum, Bibliothek. Pressburger Zeitung, 142. évf. 1905. október 29. 299. sz. 5–6. p.; MNL OL, K 736, 12. d. 87/1906.

135 MNL OL, K 736, 13. d. 219/1906; Uo. Név- és tárgymutatókönyvek, 1906, 213.

nagyrányú csökkentése, az előző megállapodás felrúgása komoly presztízsvesztést okozott.¹³⁶

Brolly Tivadar polgármester 1906. március 17-én tájékoztatta levélben a főfelügyelőséget a döntésről. Budapestről a válasz gyors volt, számonkérő és kritikus:

„A főfelügyelőség sajnálattal vette tudomásul a határozatból, hogy Pozsony város polgárainak többsége nincs kellően tájékoztatva azon feladatok nagysága felől, amely a városukban létesítendő múzeum és könyvtár részéről betöltésre várnak; nem méltányolják eléggé az államnak kulturális intézmény létesítésére irányuló áldozatkészségét, és nem számol azokkal a kötelességekkel, amelyek Pozsony városára a kérdés megoldása körül hárulnak.

Ismételten volt alkalmunk kifejezni annak a hivatásnak kultúrpolitikai nagy jelentőségét, melyet a Pozsonyban létező tud. gyűjteménycsoportok egy nagy gyűjteménybe való egyesítésével alkotandó intézménynek szántunk nem Pozsony városnak, hanem az egész nyugati felvidéknek tudományos és közművelődési központját kívánva abban megteremteni. [...]

Sajnálattal kell tehát kijelentennem, hogy a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége nem nyugodhatik bele e határozatba és annak végrehajtása esetén lemondva arról a tervről, hogy a prímási palotát fogadja el a városi múzeum és könyvtár helyiségeül, a múzeumi építkezés kérdését új alapon kívánja tárgyalni.

Ez új alap az előzmények után két irányban keresendő, vagy visszatér a város eredeti tervére és a hidász szertár átalakításával ad módot a múzeum és könyvtár megfelelő elhelyezésére, vagy ha az nem kivihető, önálló épület emelésével gondoskodik a gyűjtemények sorsáról.”¹³⁷

A főfelügyelőség komoly nyomásgyakorlást fejtett ki: az évi 100 ezer korona állami segítség leállítását előlegezte meg, ha „az építkezés az általa képviselt tudományos szempontoknak megfelelő módon nem nyer megoldást”.¹³⁸

A városnak nem volt választási lehetősége. Elutasító magatartása miatt könnyen eleshetett az állam hosszú távú kulturális támogatásától.¹³⁹ Brolly Tivadar 1906 szeptemberében már kompromisszumos megoldást keresett. A városi tanács 1906. szeptember 3-án döntött az új múzeumi székház felépítéséről, mégpedig a Duna-parton, az ipari iskola mellett. Brolly ez alapján kérte a főfelügyelőséget, hogy nyújtson szakmai segítséget az építészeti tervek feltételeinek kidolgozásánál.¹⁴⁰

136 MNL OL, K 736, 14. d. 241/1906.

137 MNL OL, K 736, 14. d. 241/1906. Szalay Imre helyettes főfelügyelő később, a Nyugatmagyarországi Híradó hasábjain tájékoztatta Pozsony közvéleményét elutasító álláspontjuk mozgatórugóiról. Múzeum és közkönyvtár. Nyugatmagyarországi Híradó, 19. évf. 1906. augusztus 10. 181. sz. 1. p.

138 MNL OL, K 736, 14. d. 241/1906.

139 Kultúrpalota Pozsonyban. Nyugatmagyarországi Híradó, 19. évf. 1906. augusztus 31. 197. sz. 3. p.

140 MNL OL, K 736, 16. d. 794/1906; Uo. Név- és tárgymutatókönyvek, 1906, 794, 839.

A főfelügyelőség pozitívan reagált, és felvette a tárgyalások fonalát. Schönherr Gyula, a főfelügyelőség titkára és Pecz Samu építész 1906. szeptember 21-én érkezett Pozsonyba. A felek megegyeztek az épület nagyságában, és a költségvetésről is egyeztettek. Megtekintették a telket, melyen impozáns kultúrpalotának kellett volna felépülnie. A város kötelezte magát, hogy a főfelügyelőséggel szorosan együtt kíván működni, és a versenytárgyalás feltételeit a főfelügyelőség ajánlásai alapján határozza meg.¹⁴¹

Helmár Ágost is bekapcsolódott a diskurzusba. Főleg németországi és svájci példákon elemezte az új székház térbeli lehetőségeit. Vázolta a legfontosabb bel- és kültéri műszaki, illetve esztétikai megoldásokat. Hangsúlyozta, hogy a városi panoráma szerves részét kell, hogy alkossa a kultúrpalota. Emellett alkalmazkodnia kell a barokk és klasszicista stílusban épült környékbeli épületekhez.¹⁴² Helmár közben is járt a főfelügyelőségnél, hogy az meggyorsítsa a pozsonyi kultúrpalota építését.¹⁴³

A város először a régi városháza összeköttetését valósította meg a Prímási és az Apponyi-palotával Hübner Jenő és Meszner Sebestyén 1907-ben készült tervei alapján 1910–1912 között. Az átépítés eredménye a városházának az akkori Batthyány térre tájékozódó neogótikus szárnya lett.¹⁴⁴

A kultúrpalota ügye vontatottan haladt. Az építészeti tervek versenytárgyalására, miután 1909. március 9-én kihirdették, csak 1909. november 30-án került sor. Az értékelés még inkább késett, 1910. október 29–30-án valósult meg.¹⁴⁵

Az értékelő bizottságban a város és a főfelügyelőség képviselői, egyetemi tanárok, múzeumi szakemberek, mérnökök és építészek foglaltak helyet.¹⁴⁶ A beérkezett nyolc pályázatból négyet utasítottak el. A bizottság a városi tanácsnak megvásárlásra aján-

141 A pozsonyi kultúrpalota. Nyugatmagyarországi Híradó, 19. évf. 1906. szeptember 22. 215. sz. 4. p.

142 Helmár Ágost: Az ujonnan építendő múzeum és könyvtár. Nyugatmagyarországi Híradó, 19. évf. 1906. november 4. 251. sz. 3. p.; Helmár, August: Neubau des Museums und der Bibliothek. Pressburger Zeitung, 143. évf. 1906. november 4. 302. sz. 2. p.

143 MNL OL, K 736, Név- és tárgymutatókönyvek, 1907, 262.

144 B. Mánya 2015, 173. p.; Városházépítési ügyek. Nyugatmagyarországi Híradó, 24. évf. 1911. december 22. 292. sz. 3. p.; A pozsonyi városháza átalakítási tervpályázata 1908, 1–2. p.

145 Mihalik 1911, 45. p.; In Angelegenheit in Musealbaues. Pressburger Zeitung, 148. évf. 1911. május 10. 127. sz. 3. p.

146 A bizottság tagjai a következők voltak: Brolly Tivadar polgármester; Szalay Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója és a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének főfelügyelője, Hüttl Dezső műegyetemi magántanár, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének főfelügyelője; Kertész K. Róbert műszaki tanácsos, Országos Képzőművészeti Tanács; Fritz Oszkár építész, műegyetemi adjunktus, Magyar Mérnök és Építész Egylet; Ágoston Emil építész, Magyar Építőművészek Szövetsége; Eremit Lajos pozsonyi építész, törvényhatósági bizottsági tag; Feigler Sándor pozsonyi építész, törvényhatósági bizottsági tag; Dobisz Jenő városi főmérnök, bírálóbizottsági tag; Kumlik Emil könyvtáros; Albrecht János múzeumi őr; Feigler Ferenc múzeumi őr. A pozsonyi múzeum és könyvtár tervpályázata 1910, 2. p.

lotta a Fadrusz név alatt benyújtott közös tervet Papp Gyulától és Ferencz Szabolcstól. Az első díjat, 2 ezer korona értékben Wälder Gyula budapesti építész nyerte el, a második díjat, 1 ezer koronát Meller Lajos és Meller Dezső kapta. Szende Andor pályázatát Salve címmel elvetették. A bizottság, miután kiértékelte a pályázatokat és meghatározta a díjazottakat, ugyan a végleges döntést a városi tanácsra hagyta, de az esélyes kétségkívül Wälder Gyula terve volt.¹⁴⁷ A végleges döntés a Wälder-féle terv elfogadásáról 1911. május 11-én született meg.¹⁴⁸

A múzeumi és könyvtári gyűjteményeket magába foglaló, a Duna-part egyik domináns épületének szánt kultúrpalota építésének folyamata azonban 1912-ben váratlan akadályba ütközött. Mintha a kormányzat elveszítette volna türelmét az elhúzódozó pozsonyi építkezéssel kapcsolatban. Talán az évek óta nyújtott anyagi források elégtelen merítése és Pozsony hajlandóságának bizonytalansága is súlyosbító körülménynek számított. Az új székház sorsát a vallás- és oktatásügyi minisztérium 1912. május 24. határozata pecsételte meg, mely szerint a minisztérium a városi könyvtár ügyét a múzeumétól külön, új épületben kívánta megoldani. A minisztérium azzal érvelt, hogy már 1902-től anyagilag támogatta a városi könyvtárt, és folyamatosan sürgette a város nagyobb arányú szerepvállalását, melyre azonban soha nem került sor. (Mihalik 1913, 52. p.)

Ebben az új helyzetben a városnak meg kellett változtatnia az eredeti tervet. Wälder Gyula a kultúrpalota tervét átdolgozta, de az építkezés már sokkal nagyobb kiadásokat, körülbelül 500 ezer koronát emésztett volna fel. A város rendelkezésére állt ugyan 370 ezer korona, azonban egy 130 ezer korona rendkívüli államsegély megszerzése – az előzmények tükrében – irreálisnak tűnt. (Mihalik 1913, 52. p.)

Az első világháború kitörése a kultúrpalota tervét és a Pozsonyi Városi Múzeum gyűjteményeinek rendezését végleg eltemette. Egészen más jellegű témák kerültek az előtérbe.

A háború árnyéka és egy nagy korszak vége

Az első világháború kitörése alapjaiban befolyásolta a Pozsonyi Városi Múzeum fejlődését. A múzeumnak – a hektikus politikai helyzet miatt – 1914 júliusában egy nagy presztízsű aacheni felkérést kellett visszautasítania, mely a pozsonyi koronázó emlékek 1915-os kiállítására vonatkozott.¹⁴⁹

A háború társadalmi és mentális következményei gyorsan jelentkeztek. A pozsonyi katonai alakulatok veszteségei a szerb és az orosz fronton, az 1915 elejétől romló közellátás is rányomták bélyegüket a múzeumi tevékenységekre. A kuszódoknak főleg az idő és a nyugalom hiányzott az alkotó munkához. Gyorsan szembesültek egy ténye-

147 A pozsonyi múzeum és könyvtár tervpályázata 1910, 20. p.

148 Mihalik 1911, 45. p.; In Angelegenheit in Musealbaues. Pressburger Zeitung, 148. évf. 1911. május 10. 127. sz. 3. p.

149 AMMB, 3b. d. 72/1914.

zövel: a kultúra mint olyan mindjobban az érdeklődés peremére került. Csákós József múzeumi őrt mint népfelkelőt pedig 1916 elején katonai kiképzésre is behívták.¹⁵⁰

A múzeum vezetése előrelátó volt. Tekintettel a háborús fejleményekre, 1915. április 30-án a legértékesebb aranyérmeket, összesen 106-ot és Hunyadi Mátyás aranypecséttel ellátott oklevelét, mellyel igazolta Pozsony városi jogait 1461-ben, egy lepecsételt dobozba helyezte. Ez letétként a városi pénztárba került.¹⁵¹

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége 1914. december 9. felhívására kezdte a múzeum 1915 nyarától gyűjteni a háborús nyomtatványokat, újságokat, rendeleteket, plakátokat és egyéb dokumentumokat.¹⁵² A dunaszerdahelyi és somorjai hadifogolytáborokból különféle értékben helyi fizetőeszközök kerültek a gyűjteménybe.¹⁵³

A monarchia és Magyarország felbomlása 1918 végén mérföldkő lett a Pozsonyi Városi Múzeum történetében. Pozsony betagolódása a Csehszlovák Köztársaságba felvetette a múzeumi hálózat újraszervezésének kérdését is. A városi múzeum identitását már egy más államjogi keretben és egy más emlékezetpolitika erőterében kellett újrafogalmazni. Csákós József egy honismereti múzeum (Heimatmuseum) kontúrjait lefestve próbált válaszokat keresni.¹⁵⁴ Lényegében fúzióra gondolt a Természettudományi Múzeummal. Ezzel mintha ismét, kicsit más keretben, a század eleji regionális múzeum gondolata tért volna vissza, de nem elhanyagolható kérdésként vetődött fel, hogy az új államhatalom képviselői ezt elfogadnák-e, és hogy a cseh és szlovák politikai elit milyen városi múzeumpolitikában gondolkodik.

Erre azonban már nem Csákós adott választ, hanem az új korszakhoz alkalmazkodó és tudatos karriert építő Ovidius Faust. Ez azonban már egy másik, de ugyanúgy izgalmas fejezete a Pozsonyi Város Múzeum történetének.

Zárszó gyanánt

Pozsony régóta hálás terepe az interdiszciplináris kutatásoknak, köztük a muzeológiai megközelítéseknek. A város kulturális öröksége a magyar és a szlovák tudományosságon belül mindig nagy figyelmet kapott, persze változó hangsúlyokkal és nemzetépítő, ideológiai célokkal is. Eme nagy múltú urbánus központ változatos múltja, az identitások kavalkádja, az impériumváltások társadalmi, gazdasági és kulturális-mentális hatásai, de úgyszintén az egymással versengő emlékezetpolitikák kutatásra ösztökélik a múlt bűvárait. Egy pluralitásra és módszertani eklektikusságra támaszkodó szemléletmód a „nemzeti” történetírásokat, a várostörténetet, illetve a hagyományos intézménytörténetet megtermékenyítheti. Ezen kívül egy nagy formátumú személy életrajzának a rekonstrukciójakor is hasznos lehet. Ez a hozzáállás a 20. század kataklizmáit túlélő

150 AMMB, 3c. d. A városi muzeum 1916. évben.

151 AMMB, 3c. d. 27/1915.

152 AMMB, 3c. d. 51/1915.

153 AMMB, 3c. d. 34/1916, 36/1916, 41/1916.

154 AMMB, 4. d. 3/II., A városi muzeum fejlődése 1918–1920. években.

kulturális, tudományos intézmény esetében pedig a mikrotörténet kalandos vidékeire vezethet el bennünket. A forrásközpontúság egy sérelmi alapállást szoríthat háttérbe. Ezek a csapásirányok a szlovák és a magyar tudományosságot gazdagíthatják, egymás iránti nyitottságukat erősíthetik és a határokon átívelő szakmai diskurzust is elősegíthetik. Nem utolsósorban a Pozsonyi Városi Múzeum példáján.

Levéltári források

Archív Múzea mesta Bratislavy, fond Okrášľovacie spolok v Bratislave
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 736

Sajtóforrások

Kaschauer Zeitung 1900

Lud 1962

Nyugatmagyarországi Híradó 1891, 1895, 1896, 1901, 1902, 1904, 1905, 1906, 1911, 1913, 1916, 1917

Pozsonymegyei Közlöny 1889

Pressburger Presse 1903

Pressburger Zeitung 1858, 1870, 1891, 1900, 1902, 1904, 1905, 1906, 1911, 1916, 1918

Vasárnapi Ujság 1865

Szakirodalom

A Lanfranconi-gyűjtemény megvásárlása 1895. *Magyar Könyvszemle*, 19. évf. 2. sz. 187–188. p.

A Magyar Nemzeti Múzeum éremtárának gyarapodása 1900. *Archaeologiai Értesítő*, Új folyam, 20. kötet, 433–440. p.

A Magyar Tudományos Akadémia archaeologiai bizottmányának munkálkodása (1867. évben és 1868. első felében) 1868. *Archaeologiai Közlemények*, 7. kötet, 2. sz. 225–227. p.

A pozsonyi orvos-természettudományi egyesület ünnepélyes közgyűlése 1896. február hó 12-én. 1896. *Verhandlungen des Vereins für Naturkunde zu Pressburg*, 9. évf. 201. p.

(A pozsonyi városi muzeumnak) 1869. *Archaeologiai Értesítő*, 1. évf. 7. sz. 142. p.

A pozsonyi múzeum és könyvtár tervpályázata. 1910. *Magyar Építőművészet*, 8. évf. 11. sz. 1–20. p.

(A pozsonyvárosi muzeum alapításával megbízott választmány) 1869. *Archaeologiai Értesítő*, 1. évf. 8. sz. 162–164. p.

A pozsonyi városháza átalakítási tervpályázata 1908. *Magyar Építőművészet*, 6. évf. 2. sz. 1–2. p.

(A városi muzeumok) 1870. *Archaeologiai Értesítő*, 2. évf. 9. sz. 174. p.

B. Mánya Ágnes 2015. *Arcképek és homlokzatok. Fejezetek Pozsony építészetéből 1890–1914.* Pozsony, Kalligram.

Barták, Štefan 1988. Pamäť nášho mesta. In Borovský, Štefan (szerk.): *Mestské múzeum v Bratislave. 120 rokov.* Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave, 5–6. p.

Benyovszky, Karl 1931. *Bratislava–Pressburg in Wort und Bild.* Bratislava–Pressburg, Sigmund Steiner Verlagsbuchhandlung.

Bezzeg Mária 2001. *A muzeológia elméleti kérdéseiről.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, /Doktori disszertáció/.

- Bognár Zsófia 2016/2. Egy elfeledett műgyűjtő: Enea Lanfranconi – Egy darabjaira hullott gyűjtemény azonosítása. *MúzeumCafé*, 10. évf. 52. sz. muzeumcafe.hu/hu/egy-elfeledett-mugyujto-enea-lanfranconi
- Borovský, Štefan (szerk.): *Mestské múzeum v Bratislave. 120 rokov*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave.
- Borovszky Samu (szerk.) 1906. *Pozsony vármegye. Pozsony sz. kir. város, Nagyszombat, Bazin, Modor és Szentgyörgy r. t. városok*. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- Bozóky Endre 1895. *A pozsonyi állami főreáliskola története 1850–1893*. Pozsony, Eder István könyvnyomdája.
- Buday, Peter 2015. *Posledné dni „Schüttkasten.”* <http://www.bratislavskerozky.sk/sk/Cerstve-rozky/Historia/Posledne-dni-Schuttkasten-.html>
- Buzinkay Péter 2008. Főpapi műgyűjtők a modern kor hajnalán (1895–1924). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 20. évf. 1–2. sz. 43–62. p.
- Buzinkay Péter. é. n. *A magyar múlt őrzői – Spitzer Mór (1849–1919) pozsony-széleskúti földbirtokos „régészeti és néprajzi múzeuma.”* http://web.axelero.hu/kesz/jel/O1_10/szemle2.htm
- Buzinkayová, Anna 1999. Archív mesta Bratislavy–história a súčasnosť. *Bratislava*, 11. évf. 67–79. p.
- Ciulisová, Ingrid 2007. Acquired and dispersed. The collections of Grazioso Enea Lanfranconi and Baron Karl Kuffner. In: *ARS*, 40. évf. 1. sz. 53–66. p.
- Ciulisová, Ingrid 2014. *Men of Taste : Essays on Art Collecting in East-Central Europe*. Bratislava, Veda.
- Ellenbogen, Jozef 1867. *Zur Erinnerung an die feierliche Consecration des neu errichteten Hochaltars im restaurirtem Sanctuarium, des Krönungsdomes in Pressburg*. Pressburg, Druck von Alois Schreiber.
- (Ellenbogen József) 1869a. *Archaeologiai Értesítő*, 1. évf. 7. sz. 147. p.
- (Ellenbogen József pozsonyi reáltanár levele Rómer Flórisnak) 1869b. *Archaeologiai Értesítő*, 1. évf. 10. sz. 210. p.
- Faust, Ovídius 1927. *Vývoj kultúrnych inštitúcií mesta Bratislavy*. Bratislava, Župa Bratislavská, 129–133. p.
- Faust, Ovídius (szerk.) 1934. *Museum Civitatis Bratislavensis. Muzeum mesta Bratislavy. Das Stadtmuseum in Bratislava*. Bratislava, Slovenská Grafia.
- Faust, Ovídius–Fuzák, Lúdo 1968. Z histórie Mestského múzea v Bratislave. In Kalesný, František (szerk.): *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868–1968*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave, 14–46. p.
- Feigler Ferenc 1907. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület múzeumának ötvenéves múltja. In Fischer Jakab–Ortvay Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából*. Pozsony, Az egyesület kiadása, 75–94. p.
- Fiala, Anton 1995. Vývoj numizmatickej zbierky Mestského múzea v Bratislave v rokoch 1868–1918. *Múzeum*, 40. évf. 4. sz. 16–18. p.
- Fischer Jakab 1907. A Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület története 1856–1906. In Fischer Jakab–Ortvay Tivadar–Polikeit Károly (szerk.): *1856–1906. Emlékmű a Pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából*. Pozsony, Az egyesület kiadása, 1–74. p.
- Forster Gyula 1906. *Magyarország műemlékei. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. 2. kötet, Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája /A Műemlékek Orsz. Bizottságának kiadványai/.
- Francová, Zuzana (szerk.) 2008a. *140 rokov Muzeum mesta Bratislavy 1868–2008*. Bratislava, Muzeum mesta Bratislavy.

- Francová, Zuzana 2008b. História múzea. In Francová, Zuzana (szerk.): *140 rokov Múzeum mesta Bratislavy 1868–2008*. Bratislava, Múzeum mesta Bratislavy, 13–17. p.
- Francová, Zuzana 2008c. Staršie dejiny. In Francová, Zuzana (szerk.): *140 rokov Múzeum mesta Bratislavy 1868–2008*. Bratislava, Múzeum mesta Bratislavy, 65–83. p.
- Francová, Zuzana 2008d. Zbierkový fond starších dejín v Múzeu mesta Bratislavy (Analýza). *Bratislava*, 20. évf. 84–121. p.
- Francová, Zuzana 2010. Za PhDr. Šimonom Jančom (1932–2010). *Bratislava*, 22. évf. 275–278. p.
- Francová, Zuzana–Horňáková, Mária–Nožička, Jaromír 2011. Reštaurovanie cechových pamiatok zo zbierok Múzea mesta Bratislavy. *Bratislava*, 23. évf. 212–216. p.
- Francová, Zuzana (szerk.) 2012. *Bratislava City Museum. History and Collections*. Bratislava, Bratislava City Museum.
- Francová, Zuzana 2015. Franz Floridus Rómer a Múzeum mesta Bratislavy. *Bratislava*, 27. évf. 119–137. p.
- Francová, Zuzana–Urdová, Sylvia 2017a. *Ján Batka (1845–1917) a Bratislava. Johann Batka (1845–1917) and Pressburg. Sprievodca k výstave Múzea mesta Bratislavy*, Bratislava, Vydalo Múzeum mesta Bratislavy.
- Francová, Zuzana 2017b. Akvizície Múzea mesta Bratislavy v rokoch 1868–1918. In Syposová, Silvia (szerk.): *Zbierky a zberatelia / Gyűjtők és gyűjtemények*. Bratislava, Slovenské národné múzeum–Múzeum kultúry Maďarov na Slovensku/Szlovák Nemzeti Múzeum–A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, Občianske združenie Tradície a hodnoty– Hagyományok és Értékek Polgári Társulás, 34–52. p.
- Gaučík István 2015. Zabudnutá archívna pozostalosť Flórisa Rómera v Bratislave. *Bratislava*, 27. évf. 139–156. p.
- Gaučík István 2016. Milníky zo života a vedeckej kariéry Tivadara Ortvoja. *Bratislava*, 28. évf. 7–48. p.
- Gaučík István 2016. Ortvoj Tivadar. A tudósok köztársaságának képviselője 2. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 18. évf. 4. sz. 111–134. p.
- Gaučík István 2017. *A Pozsonyi Városi Múzeum látogatói 1874–1912 között*. /Megjelenés előtt, Musaeum Hungaricum/.
- Gaučík István 2018. Múzeum ako symbol autonómie a mecénásstva mešťianstva a lojality k Uhorsku (1868–1918). In Hupko, Daniel (szerk.): *Vo víre dejín*. Bratislava, Múzeum mesta Bratislavy, 20–66. p.
- Gregorová, Anna 1988. *Múzeá a múzejnctvo*. Martin, Matica slovenská.
- György Aladár 1886a. *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. 1. kötet, Budapest, Az Athenaeum R. T. Könyvnyomdája.
- György Aladár 1886b. *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. 2. kötet, Budapest, Az Athenaeum R. T. Könyvnyomdája.
- Győrík Márton 1896. A Schimko-féle éremgyűjtemény (Schimkoianum). In Markusovszky Sámuel (szerk.): *A pozsonyi ágost. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, Wigand F. K. könyvnyomdája, 609–618. p.
- Habáň, Pavol 2008. Historické militárie. In Francová, Zuzana (szerk.): *140 rokov Múzeum mesta Bratislavy 1868–2008*. Bratislava, Múzeum mesta Bratislavy, 85–93. p.
- Hal'ko, Jozef 2009. Donner Márton-szobra: fél évszázadon át a Dómon kívül. *Magyar Sion*, 3/45, 1. sz. 33–48. p.
- Hampel József 1869. Vidéki muzeumok elrendezéséről. *Archaeologiai Értesítő*, 1. évf. 11. sz. 227–230. p.
- Henszlmann Imre 1880. *Magyarország csúcs-íves stílű műemlékei*. Győr, Pozsony, Sz. György, Bazin, Modor. 2. kötet, Budapest, Nyomatott a Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomdában.
- Holčík, Štefan 2008. Ovídius Faust–životné osudy. *Bratislava*, 20. évf. 19–31. p.

- Horváth Hilda 2007. *Gróf Pálffy János műgyűjteménye*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jančo, Šimon 1968. Predslov. In Kalesný, František (szerk.): *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868–1968*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave, 5–6. p.
- Jančo, Šimon 1968. Jubilujeme. In Kalesný, František (szerk.): *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868–1968*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave, 7–12. p.
- Jančo, Šimon 1988. Štvrtstoročie v službách najstaršej kultúrnej organizácie mesta Bratislavy. In Borovský, Štefan (szerk.): *Mestské múzeum v Bratislave. 120 rokov*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave, 3–7. p.
- Jelentés 1902. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1901. évi működéséről*. [s. l.], [1902].
- Jelentés 1904. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1903. évi tevékenységéről*. Budapest, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. T. Könyvnyomdája.
- Jelentés 1905. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1904. évi működéséről*. Budapest, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. T. Könyvnyomdája.
- Kalesný, František (szerk.) 1968. *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868–1968*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave.
- Kálmán, Július 1948. *Stará radnica*. č. 2, Bratislava, Kultúrny a informačný odbor NV v Bratislave, /Pamiatky Bratislavy/.
- Kálmán, Július. 1950. *Dóm*. č. 4, Bratislava, Kultúrny a informačný odbor NV v Bratislave, /Pamiatky Bratislavy/.
- Kálmán, Július 1968. Ovidius Faust. In Kalesný, František (szerk.): *100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868–1968*. Bratislava, Mestské múzeum v Bratislave, 292–295. p.
- Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottságának 1868-diki dec. 1-jén a n. muzeumban tartott X. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. 1868. *Archaeologiai Értesítő*, 1. évf. 3. sz. 45–47. p.
- Könyöki József 1871. Ausgrabungen von Szántó. In Kanka, Karl–Gotthardt, Karl (szerk.): *Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Presburg*, Jahrgang 1869–1870, Neue Folge, I. Heft, Presburg, 75. p., 91. p.
- Könyöki József 1877. *Pozsonyvárosi régiségtár rövid ismertetése*. Pozsony, Nischy Ferenc.
- Könyöki József 1896. Pozsonyi Városi Múzeum. *Archaeologiai Értesítő*, 16. kötet, 254. p.
- Könyöki József 1905. *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.
- Korek József 1988. *A muzeológia alapjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Markusovszky Sámuel 1896. *A pozsonyi ágost. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával*. Pozsony, Wigand F. K. könyvnyomdája.
- Mayerová, Alžbeta–Wagnerová, Olga (szerk.) 1933. *Katalóg Múzea mesta Bratislavy*. Bratislava, Mestské múzeum.
- Mihalik József (szerk.) 1907. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1905. évi működéséről*. Budapest, Stephanaeum Nyomda R. T.
- Mihalik József (szerk.) 1908. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1907. évi tevékenységéről*. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.
- Mihalik József (szerk.) 1909. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1908. évi tevékenységéről*. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.
- Mihalik József (szerk.) 1910. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1909. évi tevékenységéről*. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.
- Mihalik József (szerk.) 1911. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1910. évi működéséről*. Budapest, Stephaneum Nyomda R. T.
- Mihalik József (szerk.) 1913. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1912. évi tevékenységéről*. Budapest, Kiadja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége.

- Mihalik, József (szerk.) 1914. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1913. évi tevékenységéről*. Budapest, Kiadja a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége.
- Mruškovič, Štefan–Darulová, Jolana–Kollár, Štefan 2005. *Múzejníctvo, muzeológia a kultúrne dedičstvo*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied.
- Nachruf am Josef Könyöki 1900. *Verhandlungen des Vereines für naturkunde zu Pressburg–A Pozsonyi Természettudományi Egylet Közleményei*, 12. évf. 71–73. p.
- Nagy Iván 1859. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 5. kötet, Pest, Kiadja Ráth Mór.
- Obuchová, Viera 2004. *Ondrejský cintorín*. Bratislava, Albert Marenčin vydavateľstvo.
- Ortvay Tivadar 1905. *Pozsony város utcái és terei. Pozsony város története utca és térvegekben*. Pozsony, Wigand F. K. Könyvnyomdája.
- Pekařová, Katarína 2016. Korelácie medzi vedeckými spolkami a prešporskou meštianskou spoločnosťou. Na príklade Prešporského prírodovedného a lekárskeho spolku. *Bratislava*, 27. évf. 81–98. p.
- Plachá, Veronika 2008. Zbierka archeologických nálezov v Múzeu mesta Bratislavy. *Bratislava*, 20. évf. 42–72. pp.
- Ponori Thewrewk Emil 1916. Ponori Thewrewk József önéletrajza. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 26. évf. 2. sz. 186–201. p.
- (Pozsonyban) 1872. *Archaeologiai Értesítő*, 6. kötet, 10. sz. 262–268. p.
- Pozsonyi múzeum 1903. *Archaeologiai Értesítő*, 23. kötet, 1. füzet, 1. sz. 92–94. p.
- Prohászka Péter 2012a. Könyöki (Ellenbogen) József ásatásai a magyarádi őskori lelőhelyen. *Gömörország*, 13. évf. 3. sz. 67–71. p.
- Prohászka Péter 2012b. A szentgyörgyi (Svätý Jur, SK) katolikus templom Könyöki József leírása és rajzai tükrében. *Műemlékvédelem*, 56. évf. 6. sz. 338–344. p.
- Radisics Jenő 1910. Gróf Pálffy János műkincsei. *Magyar Iparművészet*, 13. évf. 3. sz. 101–127. p.
- Rakovszky István 1862. Pozsonynak két régi egyháza. *Magyar Tudományos Értekező*, 1. évf. 2. sz. 136–157. p.
- Rakovszky István 1865. Pozsony egyházai. *Magyar Sion*, 3. évf. 206–212. p.
- Rómer Flóris 1865. Pozsony régészeti műemlékei. In Kornhuber, Andreas et al. *Pozsony és környéke*. Pozsony, Wigand F. K., 245–312. p.
- Rómer Flóris 1868a. Első obsidian-eszközök Magyarországon. *Archaeologiai Közlemények*, 7. kötet, 2. sz. 161–166. p.
- Rómer Flóris 1868b. A pozsonyi káptalan újabban talált egyházi ékszerei. *Századok*, 2. évf. 95–108. p.
- Rómer Flóris 1868c. Archaeologiai mozgalmak. III. közlés. *Archaeologiai Közlemények*, 7. kötet, 2. sz. 213–224. p.
- Rómer Flóris 1868d. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Hatodik közlés. *Archaeologiai Közlemények*, 7. kötet, 2. sz. 199–212. p.
- Rómer Flóris 1870. Régészeti mozgalom. *Archaeologiai Értesítő*, 4. évf. 2. sz. 43–44. p.
- Rózsay József–Kanka Károly–Rómer Flóris (szerk.) 1866. *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1865 Augusztus 28-tól Szeptember 2-ig Pozsonyban tartott XI. nagygyűlésének történeti vázlatá és munkálatai*. Pozsony, Wigand Károly Frigyes.
- Schönherr Gyula (szerk.) 1906. *Jelentés a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének 1905. évi működéséről*. Budapest, Az Athenaeum Irod. és Nyomdai R. T. könyvnyomdája.
- Szinnyei József 2000. *Magyar írók élete és munkái*. [elektronikus dokumentum]. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/c/c02938.htm>

- Šurdová, Monika 2008. Knižnica Ovídia Fausta v Múzeu mesta Bratislavy. *Bratislava*, 20. évf. 35–40. p.
- Topol'ská, Irena 1965. Mestské múzeum v Bratislave od roku 1868–1963. *Bratislava*, 1. kötet, 201–224. p.
- Váliné Pogány Júlia 2000. *Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890*. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal.
- Versammlung am 7. März 1883. 1881–1883. *A Pozsonyi Természettudományi és Orvosi Egylet Közleményei–Verhandlungen des Vereins für Natur- und Heilkunde zu Presburg*, Új folyam, 5. füzet, Pozsony, Az egylet saját kiadása, 178–180. p.
- Wagnerová, Olga 1939. *Múzeum mesta Bratislavy*. Bratislava, Vlastným nákladam.

ISTVÁN GAUČÍK

THE SYMBOL OF CIVIL AUTONOMY AND PATRONAGE: THE CITY MUSEUM OF PRESSBURG (1868–1918)

There are stories forgotten and lost from collective consciousness. A sterling example of this is one of the oldest museums in Hungary's history, the City Museum of Pressburg (Pozsony, Prešporok, today Bratislava) founded in 1868. There have been many authors, especially Slovak museologists, endeavouring to write the history of this museum. But their attempts, because of the disappearance of the German and Hungarian cultural and language codes, and also due to the Slovak nation-building program, have turned out to be rather ambiguous. This study also offers an analysis of the negative aspects of the Slovak publications, and it presents theses dedicated to the service of politics of memory. On the other side, it also pays attention to the paradigm shift of Slovak museology performing numerous positive signals after 1989. On the basis of the so far fundamentally overlooked archival materials held in Bratislava and Budapest, the author also analyses the motivating factors and circumstances of the museum's foundation, its development in the era of dualism, and its relationship with the State General Inspectorate of Museums and Libraries. He also pays attention to the operation of its custodians (József Könyöki, Ágost Helmár) and their concepts of institution-building and collection enlargement.

Jegyzetek Grosschmid Géza könyvéhez¹

GÁBOR CSANDA

Notes on the Book about Géza Grosschmid

Keywords: minority fate (Košice, 1930), minority politics, political speeches and interpellations, National Christian Socialist Party, Sándor Márai

Egyszer majd egy történésznek vagy művelődéstörténésznek, aki feldolgozza Grosschmid Géza életművét és -történetét, két egymástól nagyon különböző minősítéssel kell szembesülnie. Egyfelől Turczel Lajos megállapításával, mely szerint a két háború közti szlovenszkói magyar keresztényszocialista politikus és parlamenti képviselő „a keresztényszocialista maradiságnak valóságos megtestesítője volt” (Turczel 1967, 196. p.), másfelől Szarka László jellemzésével: „Rendkívül komoly szakmai-jogászai felkészültséggel, kivételes emberi kvalitásokkal került a parlamenti viták kellős közepébe, s és ezzel az országos sajtónyilvánosság reflektorfényébe.” (Szarka 2017, 20. p.) Igaz, a két megállapítás közt – egy rendszerváltási küszöbön is átlépő – ötven év telt el, s természetesen amellet is lehet érvelni, hogy mindkét kitétel helytálló, tehát hogy az egyik állítás nem zárja ki a másikat. Az alábbiakban Grosschmid Géza egyetlen – *Kisebbségi sors* c. – könyvéhez fűzök rövid jegyzeteket, kitekintve a mű *PMH*-beli² (elő)történetére. (Mivel a politikus egyes főbb felszólalásait, vezércikkeit, mecénási felhívásait³ a *PMH* sűrűn közölte, s az újsággal 1932-ig nagyon gyümölcsöző kapcsolata volt, indokoltnak látszik a napilapra is sűrűbben hivatkozni.) Mind Fried István (Fried 1992), mind pedig Szarka László kitér apa és fia kapcsolatára is, s ezt itt magam is megkerülhetetlennek tartom.

-
- 1 *Kisebbségi sors*. Dr. Grosschmid Géza beszédei és írásai. A szerző kiadása. Košice-Kassa, 1930, 500 p. Az általam olvasott konkrét példány a somorjai Bibliotheca Hungarica gyűjteményéből származik (külön köszönet Roncz Melinda igazgatónak), s a fedőlapja versóján található Ex libris szerint a könyv Haltenberger Incéé volt. A mű digitális változata elérhető a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbankján keresztül is: <http://adatbank.sk/digiteka/digitalizalt-konyvek/>
 - 2 A Prágai Magyar Hírlap (*PMH*, 1922–1938) elérhető a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet adatbankján keresztül: <http://adatbank.sk/digiteka/digitalizalt-folyoiratok/pragai-magyar-hirlap/>
 - 3 A *Kisebbségi sors* 2. oldalának megjegyzése („E kötet tiszta jövedelme a prágai, brünni és pozsonyi magyar menzáké”) is arra vall, hogy a szerző, ahol csak lehetett, áldozott a kisebbségi kultúrára és oktatásra.

Bevezető. Kis filológia

A valóban nagyon szép és igényes kivitelezésű *Kisebbségi sorsban* az előzőkoldalak egyikén ott szerepel a megjelenés dátuma is, de a míves kivitelezésű gerincen is arany berakással feltüntették: 1930. Néha előfordul, hogy mégis más dátumot olvasunk. Így például Tóth László és Filep Tamás Gusztáv négykötetes művelődéstörténete az első említésekor 1937-re datálja a könyvet (Tóth–Filep 1999, 42. p.), ez azonban nyilvánvaló elgépelés, mert a maga helyén, a IV. kötet kronológiájában (2000, 30. és 178. p.) már a helyes évszám szerepel. Kiváló tanulmányában (Fried 2018, 13. p.) Fried István is félregépelte (egy évvel későbbre tette) a *Kisebbségi sors* megjelenésének idejét, évekkel korábbi szintén nagyszerű tanulmányában (Fried 1992, 58. p.) helyesen tünteti fel az 1930-as évet.

Kérdéses előfordulásai vannak Grosschmid születési és elhalálozási dátumának is. Egyes lexikonok – így például *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. (Fónod 2004, 136. p.) – Grosschmid Gézának csak a születése és elhalálozása évét tüntetik föl, a többit kérdőjellel helyettesítik, ezért talán nem árt a pontos dátum rögzítése: 1872. december 1., Kassa – 1934. október 12., Miskolc.

Abból az alkalomból, hogy Miskolcon (2017 őszén) emléktáblát avattak Grosschmid Géza tiszteletére, néhány magyarországi és több szlovákiai magyar hírportál is kiter arra az – a nyilván ugyanabból az MTI-forrásból származó – adatra, mely szerint „1934. szeptember 12-én, Miskolcon hunyt el.” Ezzel szemben Grosschmid Géza elhunytának a hozzátartozói által nyomtatott értesítője egyértelműen október 12-ét adja meg az elhalálozás dátumának.

Grosschmid Géza és Márai Sándor

A politikus szerzőről szóló jellemzések közül nem hagyható ki az az árnyalt kép sem, melyet róla fia, Márai Sándor rajzolt meg életművében. Az *Egy polgár vallomásaiban* többször is visszatér személyéhez, az apa eszmei beállítottságát az alábbi kitétel jelzi⁴: „A magyar folyóiratok közül Tisza István lapja, a »Magyar Figyelő« járt nekünk...” (Márai [1934], 58. p.) Pályájára is kitekintve később ezt írja róla, játékba hozva könyve címét is: „...apám két cikluson át a felvidéki magyarság egyik szenátora volt a csehszlovák parlamentben, és a határokon túl maradt magyar ifjúság ügyeivel törődött, iparkodott megmenteni ennek a fiatalságnak magyar öntudatát és megőrizni érdeklődésüket a magyar műveltség iránt. Amikor Hitler Bécsbe vonult, apám már nem élt; néhány esztendővel elébb, testileg és lelkileg megviselten átköltözött a trianoni Magyarország egyik vidéki városába, és rövid idő múltán meghalt. Vagyonát, egészségét, jóhírű ügyvédi irodája jövedelmét reáköltötte az utolsó évtizedben arra az áldatlan szélmalomharcra, amit akkortájt „kisebbségi sors”-nak neveztek.” (Márai 2013, 72–73. p.)

4 „Márai saját édesapját a magyar polgárság 20. századi alapregényének modelljévé, mintájává emelte, stilizálta. Aki egyszerre volt templomba járó hívő katolikus, világra nyitott, tájékozott és minden nap sokat olvasó ember, munkájában megbízható és sikeres, *értékrendjében szilárdan konzervatív*.” (Szarka 2017, 16. p. – kiemelés tőlem CsG) Itt köszönöm meg Szarka László segítségét.

Kis adalék a „két ciklus”-hoz: Grossschmid Géza valójában rövid ideig 1922-ben is szenátor volt, Kopernicky Ferenc helyett, akinek nem ismerték el az állampolgárságát, s csak miután tisztázódott helyzete, került vissza a prágai felsőházba. (L. Ötvös 2017, 155–156. p.)

Hatvanadik születésnapja alkalmából – a cikkíró feltüntetése nélkül, mintegy szerkesztőségi állásfoglalásként – a *PMH* is köszöntötte szerzőnket, s az irodalomtörténeszek és Márai jellemzései után ennek a terjedelmes cikknek is van pálya- s jellemábrázoló ereje; de legalábbis szemlélteti a két háború közti időszak legnagyobb és legnagyobb napilapjának szemléletét:

Grossschmid Géza hatvan éves

Grossschmid Géza dr. országos keresztényszocialista párti szenátor december elsején töltötte be életének hatvanadik esztendejét. Ebből az alkalmából Szlovenszónak és Ruszinszónak minden részéből a szeretetnek és a ragaszkodásnak számos megnyilatkozását kapta a magyar kisebbségi politikának ez az értékes vezéralakja, akinek munkája kisebbségi életünk számos jelentékeny határkövét állította fel. A Prágai Magyar Hírlap is őszinte örömmel köszönti a nevezetes évforduló alkalmával Grossschmid szenátort, akiben lapunk igaz barátját és illusztris munkatársát is üdvözljük.

Grossschmid Géza dr. előkelő patrícius-család sarja s ennek a családnak nemzeti és polgári erényei testesülnek meg az ő egyéniségében. Kassa város utolsó évtizedeinek történetében elhatározó és döntő szerepet vitt és 1918. végével ez az eddig egy város területére kiterjedt szerep országos jelentőségűvé fokozódott. Grossschmid Géza dr. kezdetől fogva fölismerte a kisebbségi magyarság politikai és társadalmi megszervezésének szükségességét s rögtön a küzdők sorába állott. Nemzeti meggyőződése mellett keresztény, erkölcsi és társadalmi világnézete szabta meg politikai állásfoglalásának irányát. Az országos keresztényszocialista párt keretében találta meg azt a területet, amelyben politikai működését a legeredményesebben kifejtheti. Egyéniségének súlya pártjának számátalan új hívet szerzett, őneki pedig rögtön kezdetől irányító szerepet juttatott. Nem volt a pártéletnek olyan megmozdulása, amelyben állásfoglalása elhatározó jelentőségű ne lett volna. Grossschmid azonban sosem volt egyszerűen csak pártpolitikus, hanem a pártokon felül is a magyarság egyik elhivatott politikai vezére, kinek eszménye mindig a magyar kisebbség erkölcsi, kulturális és gazdasági érdekeinek biztosítása volt s éppen ezért mindenki hűséges szövetségést talált benne, aki a magyar érdekekért küzdött.

Az olyan pályafutást, aminőt Grossschmid futott be életének eddigi hat évtizede alatt, példának lehet odaállítani a fiatal nemzedék elé. Kezdetől fogva a köznek szentelte életét. Egész fiatalember korában vezető szerepet töltött be Kassa város közéletében és részt vett a város minden kulturális és társadalmi megmozdulásában. Évtizedeken keresztül városi bizottsági tag és vármegyei tiszteletbeli főügyész volt. A kassai jogakadémián hosszabb ideig a magánjogot tanította s mint elismert kitűnő jogászt, kinevezték a jogtudományi államvizsga-bizottság rendes tagjának is. A háború második felében megválasztották a kassai ügyvédi kamara elnökének, s elnöke a Kassai Keresztény Társadalmi Körnek is, amelynek fejlesztésében igen nagy része van.

Az 1925. évi nemzetgyűlési választások alkalmából az országos keresztényszocialista párt listája élén az érsekújvár–kassai kerületben választották meg szenátornak. Azóta tagja a szenátusnak. Politikai szereplésében nagy jogi szaktudásával és megnyilatkozásainak higgadt tárgyilagosságával tűnt föl. Egy-egy ilyen beszéde világos logikájával, széleskörű ismereteivel s a jog és igazság szempontjainak kérlelhetetlen hangoztatásával még a politikai ellenfelek táborában is figyelmet és elismerést keltett, úgyhogy beszédeknek és előadásainak gyűjteménye, amely két évvel ezelőtt jelent meg a könyvpiacon, széles körökben terjedt el. Nincs a magyar közéletnek problémája, amelyre figyelme ki nem

terjedt volna, természetes azonban, hogy a legnagyobb hévvel azokban az ügyekben küzd, amelyeket a magyar kisebbség szempontjából a legégetőbb fontosságunknak tart. Egyik legképzettebb és legelszántabb harcosa az állampolgársági kérdés megoldásáért küzdők frontjának és az ebben a tárgyban benyújtott törvényjavaslata valóban kielégítően oldaná meg a háború utáni időknek ezt a legsúlyosabb rendezetlen problémáját. Az autonómiáért folytatott harcban számos új eszmét és gondolatot adott az őslakosság harci fegyvertárának és általában az őslakosfrontnak tűzön-vízen át hűve. Mint ügyvédember a szlovenszói és ruszinszói magyar ügyvédség sérelmeinek orvoslásáért is harcot folytat s tagja az International Low Associationnak, a nemzetközi jogászszövetségnek.

Politikai működése csupán csak egyik oldala közéleti munkálkodásának, amelynek másik része éppen olyan fontosságú, tágkörű és nagy eredményeket föltüntető. Ez a munka sokirányú társadalmi működése, amelynek legszebb eredménye a diáksegélyezés. Grosschmid Géza dr. kezdetől fogva fölismerte a magyar jövő szempontjából az ifjúsági kérdés fontosságát és fáradhatatlanul dolgozott azon, hogy a magyar ifjúság számára a súlyos körülmények között elviselhetővé és lehetővé váljon a főiskolai tanulmányok elvégzése. Lelkes és nagyértékű munkatársával Törköly József dr.-ral együtt a magyar diákság szociális támogatásának ügyét ő vezeti és irányítja. Elnöke a főiskolai ifjúság szociális érdekeit támogató társadalmi nagybizottságnak. Fáradhatatlan agitációjával ő vetette és szervezte meg a pozsonyi és brünni magyar menzáknak és diákközhelyeknek alapjait és ezeknek fönntartásáért állandóan nagy munkát végez. Egyik vezető kezdeményezője volt annak az eszmének is, amely a magyar diákságot a magyar nemzeti munkába kívánja bekapcsolni s az eszme gyakorlati megvalósítása érdekében sokirányú kezdeményező munkát végzett.

A szép ünnep alkalmával el kellett mondanunk mindezt, bár tudjuk, hogy Grosschmid Géza dr. nemes egyénisége tiltakozik a nyilvános ünneplésnek minden módja ellen. De követendő példának állítjuk oda az ő munkás, szép magyar életét, amelyet a harmónia, az emelkedett szellem s a keresztény filozófia bölcsessége fejlesztett nemzeti kisebbségi életünk egyik legnagyobb értékévé. Az ilyen élet példát mutat s az ilyen példa követésre méltó. Kívánjuk Grosschmid Gézának, hogy a sokat szenvedő magyar kisebbség érdekében és a sokat szenvedő Szlovenszók érdekében az emberi kor legvégső határáig folytathassa azt a nemes és önzetlen munkát, amelyre ráillenek az apostol szavai: bonum certamen.

(*PMH*, 1932. december 4. 3. p.)

Említsük meg, hogy az apa is nyilatkozott a fiáról, mégpedig a család visszafogottan elegáns módján úgy, hogy nem mondott róla semmit. A *PMH* exkluzívnak szánt anyagában (*A politikus az íróról – az apa a fiáról* címmel, „A *PMH* eredeti riportja” műfaj-meghatározással) az újságíró Győry Dezsőt udvariasan kikoszorúzza: „Előhozakodtam, hogy mit akarok. Grosschmid Géza mosolyogva néz rám, aztán kategórikusan kijelenti, hogy interjuról szó sem lehet, a nyilvánosság előtt nem beszél a fiáról, különben is a Sanyi sem szereti az ilyesmit.” (Győry 1928, 4. p.)

A könyv és a *PMH*

Könyvének várható megjelenését az *Universum* nyomda a *PMH*-ban a nyár vége óta reklámozta. Első említése a kötet előjegyztetési lehetőségét is magában foglalja:

Könyvben jelennek meg Grosschmid Géza beszédei, törvényjavaslatai és tanulmányai

A csehszlovákiai magyarság politikai, tudományos és irodalmi életének nevezetes eseménye lesz Grosschmid Géza dr. szenátor októberben megjelenő könyve, amelyben

az illusztris szerző az eddigi politikai működéséről szóló dokumentumokat gyűjtött össze. A hatalmas mű egyben kisebbségi életünk klasszikus keresztmetszete lesz, amit a jogász és a politikus hivatott tolla rajzol elének.

A minden intelligens, nemzete sorsával törődő magyart érdeklő könyv előfizetésére a könyvet előállító kassai nyomda a következő előjegyzési felhívást küldi szét:

F. évi október hó folyamán jelenik meg Grasschmid [így!] Géza dr. nemzetgyűlési szenátor „Kisebbségi sors“ című, mintegy 25–28 ives (körülbelül 460–450 oldalas) nagy munkája, mely a parlamenti és egyéb politikai gyűléseken megtartott beszédeit, törvényjavaslatait, előadásait és tanulmányait foglalja – magyarázó és összefoglaló jegyzetekkel kísérvé – magában. Ezekon, mint egy vetítő tükrön át világít rá a szerző kisebbségi életünk küzdelmeire, annak jogi természetére és minden jelentős, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fázisára és dokumentálja egyúttal azt a hatalmas munkát is, melyet ellenzéki politikánk az elmúlt egy évtized alatt kisebbségi életünk megjavítása érdekében végzett.

A munka kell, hogy érdekeljen minden kisebbségi sorsban élő intelligens embert, mert a kisebbségi helyzet megvilágítása mellett egyúttal utbaigazítást is ad arra, hogy hogyan védekezzünk, törvényes utakon, annak veszedelmei ellen.

A könyv tiszta jövedelmét a szerző a prágai, brünni és pozsonyi magyar menzák javára engedi át.

A maga nemében hézagpótló és magyar nyelven legelső ily természetű, a szerző kiadásában megjelenő nagy és érdekes mű a mellékelt megrendelő lap kitöltése és beküldése útján jegyezhető elő.

Előjegyzési ára – 1930 szeptember 20-ig – díszes egész vászonkötésben 48.– csK. Postai küldés esetén kötetenkint 3.– csK portókölttség.

A bolti ár természetesen jóval magasabb lesz.

Pénzbeli küldemények a Bratislavai Általános Bank kassai fiókja, Kosice – Kassa, Fő-ucca 4. címre, „Grosschmid-könyvszámla“ javára küldendők.

Tisztelettel:

„UNIVERSUM“

Kereskedelmi és Ipari Nyomda

Kosice — Kassa, Gyula-ucca 2.

(*PMH*, 1930. augusztus 27. 9. p.)

Második említése a *PMH*-ban a „Röviden“-ek műfajában (az időjárás-jelentés alatt) adja hírül a közelgő megjelenést:

– Grosschmid Géza dr. könyve, a „Kisebbségi sors“, amely kb. 450 oldalon a szenátor parlamenti és egyéb politikai beszédeit, törvényjavaslatait, előadásait és tanulmányait magyarázó és összefoglaló jegyzetekkel ellátva foglalja magában, megrendelhető a kassai „Universum“ Kereskedelmi és Ipari Nyomdánál (Kosice, Gyula-u. 2.). A magyar kisebbségi sors hű tükré ez a könyv, amely október hó folyamán jelenik meg s ára 48 korona lesz (postai küldés esetén 3 korona portóköltség). A könyv tiszta jövedelmét a szerző a prágai, brünni és pozsonyi magyar diákmenzák javára engedi át. (Pénzbeli küldemények a Bratislavai Általános Bank kassai fiókja, Kosice–Kassa. Fő-u. 4. címre, „Grosschmid: Könyvszámla“ javára küldendők.

(*PMH*, 1930. szeptember 2. 7. p.)

Ugyanez a beharangozó megjelent a lap 1930. október 1-jei számának 8. oldalán, szintén a „kis színesek“ között. A *PMH* 1931. január 1-jei számának 2. oldalán már – szerző nélküli – ismertetőt olvashatunk a megjelent kötetéről azzal a zárómonddal, hogy „a

könyv a Prágai Magyar Hírlap kiadóhivatalánál is megrendelhető”. A recenzió szuperlatívuszokban szól a műről, (egyebek közt megjegyezve: „Az 500 oldal terjedelmű hatalmas kötet szegényes politikai irodalmunknak első jelentős alkotása.”), de lényegében csak az előszavát parafrázeálja, s szerzője országos és kassai tevékenységeit említi. A könyvről a napilap a későbbiekben sem feledkezik meg, az 1931. április 5-i szám 17. oldalán *A kisebbségi kérdés fejlődése. Fejezet Grosschmid Géza könyvéből* címmel részletet közöl a pár hónappal korábban megjelent műből.

1931-ben a *PMH* hosszabb és főként bővebb – ismét szerző nélküli – ismertetőt közöl a könyvről, kitérve szerkezetére is:

Grosschmid Géza könyve

A Prágai Magyar Hírlap az év elején már méltatta Grosschmid Géza dr. szenátor „*Kisebbségi sors*” című könyvét. Rámutattunk a kisebbségi magyar politikai irodalom ezen első nagy művének hézagpótló, szakszakos jelentőségére. Értéke fölbecsülhetetlen úgy napjaink, mint a jövő szempontjából.

Hű tükre ez a könyv az új életviszonyok kézé jutott csehszlovákiai magyarság tizenkét éves életének. Amint Grosschmid Géza dr. előszavában mondja: „Ez a könyv részben fájó visszhangja az elmúlt 12 év eseményeinek, részben a jogaink tudatában való további kitartásra ösztönző bátorítás.”

Az 500 oldalas hatalmas könyvön végiglapozva és annak gyakorlati szakszerűséggel, könnyen kezelhető és áttekinthető rendszerrel rendezett fejezeteit olvasgatva tényleg fellelevenedve látjuk magunk előtt mindazt, ami az elmúlt évtized alatt magyar kisebbségi szempontból esemény volt s politikai, kulturális, gazdasági és társadalmi problémánk volt és az ma is. Grosschmid Géza természetesen nem történetírói feladatra vállalkozott, hanem 1924-től 1930. év végéig elmondott jelentősebb beszédeit és a sajtóban megjelent cikkeit és tanulmányait gyűjtötte kötetbe. Az alkalmazott rendszer s az egyes beszédek és írásokat kísérő magyarázatok egy nagy, összefüggő egységbe olvasztják össze a legkülönbözőbb idő- és alkalomszülte megnyilatkozásokat. Ez, a ma szempontjából leghelyesebb forma azért lett ilyen módon megválasztva, mert a most folyó idő még nem alkalmas, idő történetírásra, ellenben a most folyó eseményeknek a visszaadása ma az „élő történelem” és a jövő feladata lesz azt, visszatekintve és más forrásokkal is egybevetve, a múlt történelmévé formálni össze.

A jövő történetírásnak annál becsebb és mindennél hitelesebb forrása lesz ez a könyv, miután Grosschmid Gézát megnemalkuvó, gerinces magyarsága a mélyeséges nemzetszeretete mellett közéleti tevékenységének minden megnyilatkozásában mindenkor a komoly tárgyilagosság és a jogi alap föltétlen tisztelete jellemzi. Grosschmid Géza megállapításait és megítéléseit soha sem befolyásolja egyéni vagy szűk politikai szempont; közéleti pályáján mindég az igazságra törekvés s az igazságot követelés magasabb szempontjai és célkitűzései irányítják. Ezeknek az emelkedett, nemes emberi szempontoknak szolgálatában áll Grosschmid Géza könyve is.

*

A könyv három részre van osztva. Az első részben vannak a szenátor politikai beszédei, amelyeket több fejezetben csoportosított: Az államalakulástól a második nemzetgyűlési választásig (1918–1925). A második nemzetgyűlési időszaka (1925 októbertől 1928 októberig). A harmadik nemzetgyűlési időszaka (1929 októbertől napjainkig). Alfejezetekként külön csoportosulnak a közigazgatási reformmal, a köz- igazgatási választásokkal s a tartománygyűlési választásokkal kapcsolatos beszédek.

A második részben találjuk meg a szenátor törvényjavaslatait, interpellációit, hírlapi cikkeit és várospolitikai megnyilatkozásait. A csehszlovákiai magyarság legégetőbb élet-

kérdéseinek kimerítő taglását találjuk itt (állampolgárság, illetőség, adóügyek, hadi kölcsön, ügyvédi autonómia, nyelvhasználat, kongrua, gazdasági válság, stb. stb.)

A harmadik részben a társadalmi és ifjúsági kérdésekről szóló beszédek, cikkeket és tanulmányokat találjuk. Ez a rész főleg az ifjúsági mozgalmak és az egyesületi élet problémái szempontjából érdekes és értékes.

A könyv könnyű kezelhetőségét és a gyors tájékozódás s adatszerezés lehetőségét a nagy gonddal összeállított, teljesen kimerítő, 19 oldalas név- és tárgymutató biztosítja.

*

A könyv tudományos és gyakorlati értékét egyaránt nagyban emelik az alapos kísérő jegyzetek. Így például a könyv 190–202. oldalain található hosszú, összefüggő jegyzet a szenátor 1929. június 16.-án tartott eperjesi beszédével kapcsolatban teljes történeti képét adja a modern kisebbségi kérdés fejlődésének. Ennek a komoly tanulmányzámba menő jegyzetnek részletes ismertetésére lapunkban rövidesen visszatérünk.⁵

*

Grosschmid Géza könyvének ott van a helye minden intelligens, nemzetét szerető és súlyos életproblémáink elől megmenháráló kisebbségi magyar ember íróasztalán és könyvespolcán. A könyv megvásárlásával javítunk diákjóléti intézményeink nehéz helyzetén is, miután a szerző az önzetlenség nemes gesztusával a könyv egész tiszta jövedelmét a prágai, brünni és pozsonyi magyar diákmenzák javára ajánlotta föl.

A könyv megrendelhető a Prágai Magyar Hírlap kiadóvállalatában is.

(PMH, 1931. március 20. 4. p.)

Életrajzi kitérő. Kassáról Miskolcra

Homály fedi, vajon miért mondott le Grosschmid Géza 1932 végén a szenátori mandátumáról, s költözött át Kasáról Miskolcra. Az erről tudósító PMH a hírt az alábbi alcímmel hozta: *Hanyagló egészségi állapotja miatt vonul vissza a politikai élettől.* (PMH, 1932. december 18. 1. p.) Szarka László a már idézett tanulmányában szintén egészségi okokra tipel, de nyitva hagyja a kérdést: „az valószínűsíthető, hogy a hétéves első vonalbeli szenátori munka, s különösen az 1931. évi pártközi egyeztetések tették próbára erejét és egészségét. Nincs egyértelmű adatunk vagy bizonyítékunk arra, hogy valamilyen súlyos betegség előjelei készítették volna erre a váratlan bejelentésre.” (Szarka 2017, 24. p.)

Érdemes idéznünk a napilap tudósítását, mely közli Grosschmid Géza bejelentését arról, hogy elköltözik s lemond szenátori mandátumáról – döntése kiváltójaként magánéleti-egészségi okokat hozván föl.⁶ (Mindenesetre hat nappal korábban, november 30-án az OKP érsekújvári országos kongresszusán még ő tartotta a megnyitó beszédet, melyben „a kisebbségi élet új erőforrásait s a keresztényszocialista pártélet reneszánszát rajzolta meg”, s beszédét „zajos ováció fogadta”.⁷)

5 A PMH későbbi számaiban nem találtam az említett részletes ismertetést.

6 Itt köszönöm meg Filep Tamás segítségét s azt, hogy erre a levélre is fölhívta figyelmemet.

7 Egyhangulag választotta meg új pártvezetőségét az országos keresztényszocialista párt. PMH, 1932. december 1. 1. p. Az OKP-nak ekkor nem volt elnöke, azt – Esterházy János személyében – a december 14-i ótátrafüredi pártvezetőségi ülésen választották meg, közfelkiáltással. Grosschmid Géza ezen „akadályoztatása miatt” nem vett részt. (Bővebben I. PMH, 1932. december 15. 3. p.)

Grosschmid Géza lemondott szenátori mandátumáról. Grosschmid Géza dr. az országos keresztényszocialista párt szenátora, kisebbségi küzdelmünknek egyik legfáradhatatlanabb vezérlő harcosa, akit a kelet-szlovéniai magyarság mindenkor egyik egyetemes vezéréként tisztelt s aki épp e napokban ülte küzdelmes és érdemekben gazdag életének 60-ik évfordulóját: elhatározta, hogy e szép életcsucs elérével a kisebbségi politika küzdelmes munkája után olyannyira megérdemelt nyugalmas magánéletbe vonul vissza.

A szenátor az országos keresztényszocialista párt elnökségét a következő levélben értesítette elhatározásáról:

Az Országos Keresztény szocialista párt központjának Pozsony.

Mély tisztelettel bejelentem, hogy egyéni körülményeim akként alakultak, hogy Szlovénországról elköltözöm. Ez kötelességemmé teszi, hogy az országos keresztényszocialista párt bizalmából ismételten birt szenátori tisztségemről lemondjak. Amidőn ezt ezenel megteszem és a mandátumot a párt rendelkezésére bocsátom, mégegyszer hálásan megköszönöm a párt és a választó közönség nagyon kitüntető és mindig igen nagyra becsült bizalmát és kérve, hogy szíves emlékezetükben és barátságukban továbbra is megtartani méltóztassanak, maradok mindig igaz hívők

Kassán, 1932 december 5.

Grosschmid Géza dr. s. k.
az orsz- ker.-szoc. párt szenátora.

*

Ugyancsak bejelentette lemondását Grosschmid szenátor a szenátus elnökségének is és értesülésünk szerint az elnökség a szenátus hétfői ülésén fog jelentést tenni a Háznak Grosschmid lemondásáról. Utódjaként Keresztury József nagygyéresi református esperes-lelkészt hívják be a szenátusba. Keresztury József természetesen az országos keresztényszocialista párt tagja s mint ilyen szerepelt pártjaink közös jelöltlistáján.

Grosschmid szenátor sikerekben gazdag politikai pályafutásának delelőjén vesz búcsút a kisebbségi magyar közélettől. A kisebbségi magyarság egyetemének és általában az őslakosságnak legteljesebb bizalmát élvezte minden akciójában, minden lépésében. Szűllő Géza dr.-nak a pártelnökségről való lemondása után az országos pártvezetőség bizalmából megválasztott elnöki bizottság élén a párt ügyeinek intézését Grosschmid Géza dr. szenátor látta el egészen az érsekújvári kongresszus befejezéséig, amikor is ezen vállalt kötelezettség teljesítése után bejelentette, hogy elérkezettnek látja az időt, amint az nagyjelentőségű kongresszusi megnyitó beszédében is kifejtette, hogy a párt életének renesszánszát várja s ennek előfeltételeként új erőforrásul a fiatalabb erőknél bekapcsolását tartotta kívánatosnak, s hogy ezt az általa kitűzött célt szolgálja, visszavonult az aktív politikai tevékenységtől. Ebből az elhatározásából kifolyólag már nem vett részt a tátrafüredi elnökválasztó pártvezetőségi ülésen sem és ez elhatározásának indokálul fölhozta azt, hogy erre a lépésre rábírta az a tapasztalat is, hogy hanyatló egészségi állapota is gátolja abban, hogy hivatásának kellő gyakorlása érdekében mellőzhetetlen utazások miatt (évente 150–200 napot töltött távol otthonától) tisztét ellássa és ezért a magánéletbe óhajt visszavonulni.

A távozó vezérférfi elhatározását mély fájdalommal vesszük tudomásul. Az egész kisebbségi magyarság szívébe zárta nemes egyéniségét és soha nem felejt el elévülhetetlen érdemeit.

(PMH, 1932. december 18. 1. p.)

A Kassáról Miskolcra költözést véglegesnek szánta, erre utal a *PMH*-ban megjelent keretes apróhirdetés is (kiemelések az eredetiben):

Kassán a belvárosban a legjobb karban levő magánházban 8 szobából, hallból, fürdőszobából, tágas mellékhelyiségekből álló **szép lakás⁸** elköltözködés miatt

kiadó.

Az egyemeletes ház, amely penzió, vagy kisebb szanatórium céljaira is alkalmas, előnyös feltételek mellett meg is vehető.

Közelebbit Dr. Grosschmid Gézánál, Kosice, Mészáros utca 41.

(*PMH*, 1932. február 5. 10. p. – kiemelések az eredetiben)

Pár nappal a hirdetés megjelenése után a rövid hírek közt megjelent az alábbi kis közlemény, melyben a kassai Karitasz elbúcsúzik szerzőnk feleségétől, Grosschmid Gézánétól:

A kassai Karitasz búcsúja Grosschmid Gézánétól. A következő búcsúsorok közlésére kérték fel lapunkat: D[.] Grosschmid Gézáné elhagyja Kassa városát, eltávozik a kassai Karitasz-munkások közösségéből és mi, társai a munkában, igaz sajnálattal búcsúzunk tőle. Munkatársat veszítünk el benne, olyat, aki nemcsak név volt a listán, hanem aki áldozott, dolgozott, gondolkozott, tervezett, irányított, aki mélyen átértézte azt a nagy igazságot, hogy a „közös ügyben“ csak úgy van vérkeringés és életképesség, ha az a közös ügy minden egyes lélek külön egyéni ügye, gondja és munkaterülete. Esméket hozott, tanácsokat adott, dicsért és kritikája mindig elrendező és építő volt. Mindig az igazságot és igazságosságot kereste és képviselte a legtisztább egyéni önzetlenséggel, függetlenül attól, hogy kivel, milyen személyiséggel állt szemben. Dr. Grosschmid Gézáné az az embertípus, akít ismerni kell, meglátni egész közelről, mert csak ez a közelség engedett betekintést ügyszolgálatá és egyéni élete mindig nemes veretű stílusába. Aki ezt a stílust megismerte és megértette, az egész szívvel megszerette őt és nem tudott mást, mint hű maradni hozzá, mert érezte, hogy benne minden önérdékből lecsiszolt vezetőt az életben, irányítót a munkában, barátot és testvért talált. Ő most elhagy bennünket, átlépi ennek az országnak a határát. Az élet kényszerítő körülményei előtt tisztelettel kell megállnunk. Dr. Grosschmid Gézánét nem tartóztathatjuk, nem nehezíthetjük meg neki a búcsuzást könyvekkel és panasszal. De nem tagadhatjuk, hogy fáj az elmenetele, hogy átérezzék mélyen a veszteséget munkaterületeinken s egyéni életünkben. Szeretetünk, hálánk és hűségünk elkíséri őt új életkörülményei közé. (h. o.)

(*PMH*, 1933. február 14. 6. p.)

A visszavonulása és Magyarországra költözése okai közt nagy súllyal esik latba tehát az, amit ő maga fogalmaz meg, szintén elég homályosan, fent idézett – december 5-i – levelében: „egyéni körülményeim akként alakultak, hogy Szlovenszkóról elköltözöm.” Az egyéni körülmények közé sorolhatjuk, amit a levelét közreadó cikk így említ: „meg-

8 Vö. „Apám is úgy érezte, hogy úriember nem fizet bért és nem lakik idegen házban; s mindent elkövetett, hogy mihamar saját házba költözhezzünk. De addig még eltelt jó idő, másfél évtized is. A »saját házba« én már csak látogatóba jártam le, nagy diák voltam már akkor, s nincs is jó emlékem arról a fölöslegesen-tágas, csaknem fényűző épületről.” (Márai [1934], 11. p. – kiemelés tőlem CsG)

érdemelt nyugalmas magánéletbe vonul vissza”. Grossschmid Géza ezek szerint belefáradt volna a politikai-közéleti munkába és csatározásba, de számba jöhet ennek következménye, az egészségi állapotának romlása is. Újabb szempontokat vet fel *PMH*-beli (alább teljes terjedelmében közölt) nekrológiájában Tost Barna, megemlítve, hogy távozásakor ki sem kísérték őt az állomásra (valamint hogy később a temetésére sem mentek el), vagyis Grossschmid Géza 1932 végére politikailag légüres térben maradt; továbbá „megrendült egészség”-ről, „gyilkos kór”-ról beszél, azaz a politikus talán mégis súlyos beteg lehetett; közrejátszhatott távozásában az is, hogy Magyarországon élő gyermekei után ment; továbbá mindezek együttese; s végül, amit egyelőre csak Tost Barbától tudunk: Grossschmid Gézát megsértették, s ezt ő nagyon szívére vette (az idézett cikkben a kiemelés tőlem – CsG).

Dr. Grossschmid Géza 1872-1934

A nagy lelkekhez méltó szerénységgel, csendben, mint az árnyék, vonult el körünkből másfél év előtt [így!] a mi szeretett, nagyrabecsült, felejthetetlen szenátorunk, dr. Grossschmid Géza. Csak a szeméből peregtek a bucsuzásnak keserű, néma könnyei, mikor vonata kirobogott a kassai állomásról. Senki sem látta, – csak hűséges felesége, mert ki sem kísértük az állomásra, el sem búcsúztattuk, egyikünk sem tudta távozásának napját, óráját. Mindig komoly, jóságos arcát elöntötte a könnyek árja, s szívére mázsás súllyal hullottak a nehéz bucsuzásnak keserves érzelmei, amikor rajongásig szeretett szülővárosának, szülőföldjének utolsó kontúrjai is tűnedeztek a láthatáron és lelkében érezte, hogy többé nem lesz viszontlátás!...

Azóta, igyekezett új állásában, új helyén talpig férfi maradni, betölteni hivatását úgy, amint megszokta volt egy szép, derűs, harmonikus s végül harcos életen át.

De a gyilkos kór erősebb volt nála, leterítette és ismét csak úgy, mint távozásánál, szerényen, csendben kivitték a temetőbe. Anélkül, hogy ott állhattunk volna ravatala körül, anélkül, hogy megköszönhetjük volna nemes munkáját, férfias példaadását, anélkül, hogy szülőföldjének egy megszentelt rögét feje alá tehetjük volna, eltávozott csendben, örökre. Abban a nagy úrban, melyet maga után hagyott, most már csak az önvádnak az a szemrehányása kong, hogy mi nagyjainkat csak holtuk után tudjuk méltányolni. Még az a fátum is ellenünk volt, hogy lapunk éppen a mély gyász napjaiban némaságra volt utalva⁹ és csak ma van alkalmunk dr. Grossschmid Géza nagyságát olvasóink szeme elé vetíteni.

Dr. Grossschmid Géza 1872-ben született Kassán régi nemesi családból. Középiskoláit a kassai premontrei főgimnáziumban végezte mindvégig jeles eredménnyel. A kitűnő tehetségű ifjú a pesti Pázmány Péter-egyetemre került, ahol nagybátyja, Grossschmid-Zsögöd Benő a magyar jogtudomány nyilvános rendes tanára volt. Itt avatták a jogtudományok doktorává. Az ügyvédi vizsga sikeres letétele után visszakerült szülővárosába, ahol előbb mint közjegyzőhelyettes működött, később mint a Kassai Jelzálogbank jogtanácsosa csaknem harminc éven át nagyon keresett ügyvéd volt. Népszerűsége általános volt s Kassa város ellenzéki polgárai már fiatal korában a város képviselőtestületének tagjává választották, hol három évtizeden át komoly, higgadt felszólalásaival mindenkor

9 A lapot az állam védelméről szóló törvényre hivatkozva három hónapra betiltották. A 13. évfolyam 1934. szeptember 21-i számát (3547) az 1934. december 22-i (3548) követi. (Az előző évben is három hónapos szilenciummal sújtották.) Bővebben I. a szerkesztőség olvasókhöz intézett felhívását: *PMH*, 1934. szeptember 21. 11. p.

a város polgárságának, a kultúrának és a közjónak érdekében kifejtett munkásságával nagy tekintélyt vívott ki magának. A vármegye és város tiszteletbeli főügyészévé választja, majd az ügyvédi kamara elnöki székébe kerül egyhangú választással s minden oldalról a legnagyobb tisztelet veszi körül. Tizennégy éven át előadója a kassai közigazgatási tanfolyamon a magyar magánjognak és ugyane tárgy előadója a kassai magyar királyi jogakadémián is. Másfél évtizeden át a jogtudományi államvizsga vizsgálóbizottságának tagja.

Nyitott szemmel járja a külföldet s nagy értékű szociálpolitikai tanulmányokat végez Olaszországban, Franciaországban, Németországban, Dániában, Svédországban és Ausztriában. Tapasztalatai kiforrott egyéniséggé formálják s mikor megtörtént az államfordulat, a legszilárdabb elhatározással azonnal odaáll a keresztényszocialista párt kassai táborának élére és tiszta keresztény világnézeti perspektívával a kisebbségi politikai élet irányítójává lesz.

Megalkuvást nem ismerő tiszta jelleme, a jogok kivívásának szent kötelességérzete hajthatatlanná teszik s vállalja a nehéz feladatot, hogy a nyelvi nehézségek dacára bemegy a csehszlovák törvényhozásba s mint pártjának szenátora, bölcs felszólalásaival, beterjesztett törvényjavaslataival és interpellációival a kisebbségek jogait és létérdekeit védelmezze egészségének s vagyonának feláldozása árán is. A párt országos viszonylataiban sem kíméli magát semmi fáradságtól. Kelettől nyugatig ott hallottuk hangját mindenütt, ahol az őslakosság jogait védeni s a kisebbségi magyarokat lelkesíteni kellett.

Mikor pedig magára vállalja a súlyos feladatot, hogy a nemzet jövőjéről, az egyetemi ifjúságról ő fog gondoskodni, bámulatraméltó eréllyel hajtja végre terveit. Megteremtí az egyetemi városokban a magyar diákmenzákat, diákothonokat, az egyetemi diákleányok otthonait s mint a legjobb atya, a gyermekei között él. Fáradhatatlanul gyűjt számukra könyvet, tandíjat, kenyeret s minden lehetőet elkövet, hogy minél több magyar főiskolást megmentsen a nélkülözés rémétől.

Ragyogó tollal írja meg összes beszédeit. Valóban el lehet mondani róla, hogy minden szavát mérlegre tette, mielőtt kimondta volna s minden felszólalása, minden újságcikke valósággal irodalmi remekmű volt, kicizellálva a legfinomabb részletekig. Erről tanúskodik az a gyönyörű, 500 oldalas kötet, melyet 1930-ban adott ki Kassán a „Kisebbségi sors” címen.

Emellett idehaza több társadalmi és kulturális körnek, egyesületnek elnöke. S amikor elfoglalt idejéből jut egy-egy félóra, megjelenik régi barátai körében és összetartásra, lelkes, munkás magyar életre biztatja őket.

Egy fullánk sebezte meg később nemesen érző szívét, egy félreértésnek, egy meggyanúsításnak fullánkja, mellyel néhányan megsértették az ő kristálytisztá keresztény világnézetét. Ez fáj neki életében a legjobban. Es ezért határozta el, tekintettel amugyis megrendült egészségére, hogy félrevonul, gyermekei után megy, kik mindnyájan Magyarországon helyezkedtek el.

Mulasztást követnék el, ha nem mutatnék rá arra a rajongó szeretetre, mely nagy szívében élt finomlelkű hitvese és családjának minden tagja iránt. Olyan odaadó áldozatkészséggel élni családjáért, mint ő tette, kevés férfi tud. De nem kisebb volt hűsége és szeretete barátai iránt sem. Finom, vonzó egyénisége, lebilincselő, kedves modora mindenkit meg tudott hódítani. Nyugodt, fegyelmezett tudása, európai látóköre, nagy műveltsége pedig élvezetessé tette mindig a vele való érintkezést.

Talán kevés ember mondhatja el önmagáról. amit Ő egy alkalommal mondott nekem: „Alig hiszem, hogy volna ellenségem, mert én soha senkit meg nem bántottam életemben.”

Amily harmónikus és szép élete, oly nyugodt és felemelő volt halála is. Egy héttel halála előtt meglátogattam. A nagy szenvedéstől elváltozott arca mosolyra derült: „De jó, hogy eljöttél, édes Barnám, éppen az éjjel álmodtam rólad. Kedves Barátom, négy szemközt akarok beszélni veled”... Azután: „feloldoztam”...!

Nyolc nap múlva, agóniájának beállta előtt, zokogó, egybegyült családjától elbucsu-
zott, majd térdre kényszerítette e szavakkal: „Gyermekeim, most imádkoztatok velem
együtt“, s elkezdte hangosan a „Miatyánkot“... Hangja lassan-lassan elhalt, nemes lelke
felszállt az Örökbíró trónusa elé- ahol – hisszük – elvette már jutalmát érdemdús, küzdel-
mes életéért. Budapesten temették el a Farkasréti temetőben, ahol a magyar közélet
kiválóságai nagy számban kísérték utolsó utján.

Örökségül hagyta nekünk nagy szellemét és azt a nemes kötelességtudást, amely
egész életét áthatotta, s amelyet minden kisebbségi magyarnak követnie kell!

TOST BARNA.

(PMH, 1934. december 23. 5. p.)

Természetesen számolni kell a szlovenszkói kisebbségi politizálás megváltozott körül-
ményeivel is (a nekrológot közlő karácsonyi kiadás vezércikkeit már Jaross Andor és
Esterházy János írják): változások történtek az Országos Keresztényszocialista Párton
(OKP) belül: 1932-ben leváltják elnökét, Szüllő Gézát¹⁰ (Esterházy János váltja őt e
funkcióban), és azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a két háború közti
(cseh)szlovákiai magyar politikai irányváltások nagyban függtek a mindenkori magyar-
országi kurzustól – 1932 őszén már Gömbös Gyula volt a miniszterelnök, a konzerva-
tív-liberális eszmék kezdtek háttérbe szorulni. Tost Barna sejtelmes-metaforikus szó-
kapcsolatai („egy félreértésnek, egy meggyanúsításnak fullánkja”) mögött alighanem
konkrét személyes sérelmet, vagy az OKP-n belül megváltozott erőviszonyok követke-
zését kell látnunk.¹¹

A Kisebbségi sors

A kötet három nagy részre és több kis fejezetre osztott; az első rész a szerző politikai
beszédeit tartalmazza, ezek korábban különböző lapokban jelentek meg, de főként a
PMH-ban és a kassai *A Nép*-ben. A második rész a szenátor (és társai) törvényjavaslatait
és interpellációit tartalmazza; ezek jó és érdekes hozadéka, hogy magukban foglalják
a benyújtottakra kapott választ is. Az utolsó rész kisebb cikkeket és alkalmi írásokat fog
össze (*Társadalom – Ifjúság* címmel). Ehhez hasonlók a második rész Várospolitikai c.
alfejezetében is találhatóak (pl. *Tost Barna üdvözlése. Kivonat egy beszédből*). A kere-
sét a mű végéhez csatolt név- és tárgymutató segíti.

A *Kisebbségi sors* egyik telitalálata magára a fogalomra vonatkozik: „A békeszerződés-
sek, helyesebben a kisebbségvédelmi szerződések voltaképpen egy új jogi személyt: »a
kisebbséget« létesítették.” (165. p.) Hasonlóan frappáns definíció: „Hogy itt nincs demok-
rácia, annak (...) egyik legfőbb bizonyítéka, hogy van »kisebbségi kérdés.«” (194. p.)

10 Szüllő Géza és Bethlen István politikai gondolkodásának párhuzamára I. Turczel 1982,
295. p.

11 A budapesti kormánynak a szlovenszkói magyar politika „megújítására” tett
erőfeszítéseiről I. bővebben: Simon 2013, 138. p. „A szlovenszkói magyar politikában bekö-
vetkezett személycserék természetesen összefüggtek a budapesti politikában bekövetkezett
elitcserével.” (Uo.) Itt köszönöm meg Simon Attila szíves és hasznos tanácsait.

A könyv egyik legeggyértelműbb (gyakran ismételt és hangsúlyozott) nézőpontja, hogy Grosschmid Géza a decentralizáció és a teljes autonómia híve. Eszerint a Prága-központú és a Csehország („történelmi részek”) felé forduló irányításnak az a hátulütője, hogy „Szlovenszkó” és „Podkarpatszka Rusz” rendre a háttérbe szorul: jogos igényeik kielégítését hasztalan várják, infrastruktúrájuk és iparuk leépült, nagy a szegénység és magas a kivándorlók száma. A sor legvégén a szlovenszkói magyarság kullog, mely nemcsak a minimális kisebbségi jogait nem érvényesítheti, nyelvhasználati jogában is a minimumra van korlátozva, s hátrányosan érintett a számára kedvezőtlen közigazgatási reform (az ún. nagyzsúpákba osztás¹²) miatt. Kultúráját, iskolahálózatát nem támogatja a kormány. Elintézetlen az állampolgárság megítélésének kérdése (később is csupán részleges megoldás születik), a nyugdíjfolyósítás is szelektív. Grosschmid (és az OKP) kemény ellenzék, a költségvetést sosem szavazzák meg, és ellenzéként is a sérelmi politika lehangosabb szószólói. És a legkitartóbbak is: „Fenn kell tartani ellenzéki álláspontunkat, bizonyosságul annak, (...) hogy mi a Szlovenszkó és Podkarpatszka Rusz részére járó autonómiát (...) komolyan gondoljuk, komolyan akarjuk.” (87. p.) Valamint, 1929-ből visszatekintve: „az elmúlt tíz esztendőben (...) iparkodtunk igazainkat minden tisztességes eszközzel: sajtóval, népgyűlésekkel, nemzetgyűlési felszólalásokkal, interpellációkkal stb. hirdetni.” (223. p.) És előretekintve is biztosítja híveit arról, hogy fáradhatatlanul minden úton s módon kitart eszméi mellett: „ha ezen az úton [a szlovákokkal együttműködve az autonómiáért – CsG] az itt élő magyarság egyenjogúságát, nemcsak papíron, de egyenrangú polgárokként való érvényesülését gyakorlatilag, tényleg, a közélet minden terén biztosíthatjuk, – az abban való közreműködésre, törvényjavaslatok kidolgozására, egymásközi és a kormánnyal való tárgyalásokra és ha kell, a legszívósabb parlamenti küzdelemre, mindenkor készek vagyunk.” (271. p.)

A nagyzsupa-rendszer és a nyelvtörvény egymást erősítve korlátozzák a magyarokat: „Nálunk, Szlovenszkóban azonban ez a nagy reform, mely völgyek, hegyek alakulata, folyók iránya, történelmi fejlődés és a lakosság gazdasági érdekei ellenére új politikai kerületekbe szorítja lakosságunkat, előharcosa volt szintén a nemzeti állam kiépítését célzó akaratnak, melynek – nekünk tövises – koronája a nyelvrendelet.” (32. p.) Másutt: „Vagy itt van (...) a kisebbségek nyelvhasználati joga. Ezt csak a legliberálisabban, a legkiterjesztőbben lehetne alkalmazni, ha a nemzetiségekkel való béke szándéka őszinte volna. És íme, adminisztratív úton, a bírósági kerületek kikerekítése útján a kisebbségek számarányát 20%-on alulra nyomják, és ezzel az élet legfontosabb viszonylataiban a nyelvhasználat joga illuzóriussá válik.” (65–66. p.) A közigazgatási reform más aspektusú megközelítése: „Az új kerületi beosztások ugyanis a régi történelmi emlékek és hagyományok elhomályosítását és a kisebbségek számarányának, különösen a magyarság számarányának megváltoztatását eredményezték.” (76. p.)

12 „Az 1920. márc. 11-én kihirdetett törvény alapján a Szlovenszkóhoz csatolt régi magyar vármegyéből 6 „nagy megyét” alakítottak Pozsony, Nyitra, Turócszentmárton, Zólyom, Liptószentmiklós és Kassa székhellyel.” (82–83. p.) L. még ehhez: „A tartománygyűlési többséget a tagok egyharmadának kinevezése útján a mindenkori kormány tartja kezében...” (162. p.)

Ugyanez újabb következtetésekkel: Az „új rend ellentmond a lakosság szükségleteinek. A régi vármegyék ugyanis földrajzi adottságok voltak, a gazdasági és kulturális szükségletek szerint alakultak ki (...), azok megszüntetése természetesen fogja maga után vonni városaink lehanyaglását, ezek gazdasági életének elsorvadását és kulturális színvonalának elsüllyedését.” (99. p.); Végül: „a közigazgatási reform», az igazi autonómiának (...) a temetője” (109. p.)

Máig ismerős lehet a többségi nemzet reakciója a kisebbségi panaszokra: „Szlovenszko a szlovákoké”; régen a magyarok nyomták el a szlovákokat; „a magyarok alatt a nemzetiségeknek ennyi joguk sem volt” (117. p.); „ha nem tetszik nekik, hát költözzenek ki!”; a kormány a külföld felé azt közvetíti, hogy a kisebbségeknek átlagon felül biztosítottak jogai; „városainkban a magyar utcaneveteket nem egy helyt (...) cseh és szlovák közéleti funkcionáriusok nevével kell felcserélni” (102. p.); a magyar párt irredenta; a világhatalmi kérdések lekötik a nagyhatalmakat, ezért nem foglalkoznak a kisebbségek helyzetével; ingerültséget, ellenszenvet és retorziókat vált ki, ha „a kisebbség helyzetének súlyosságára a határokon túl is reá mer valaki mutatni” (193. p.); az „improduktív hadügyi célokra fordított sok száz millió” (236. p.); stb.

Grosschmid természetesen nehezményezi, ha Magyarországot kedvezőtlen fényben tüntetik fel, bírálják vagy kiközösítik: „Természetszerű azonban, hogy az itteni magyarság azt a külpolitikát nem honorálhatja, amelynek éle testvérei ellen irányul...” (113. p.)

Többször visszatérő téma, hogy a kisebbségi magyarok nem a számarányuknak megfelelően kapnak juttatásokat: „számszerűleg ki lett mutatva, hogy nem a reánk nézve lényegesen kedvezőbb tényleges állapotnak megfelelően, de a hivatalos statisztika szerinti létszám arányunk alapján is, a költségvetésbe a kulturális célokra felvett összegekből bennünket mennyi illetve és abból tényleg mennyivel kevesebbet kapunk.” (58. p.) A 247–249. oldalakon valóban részletezi, hogy az 1930-as évi költségvetésből mennyi százalék jutott az 5,57%-nyi csehszlovákiai magyarnak: a magyar középiskolák az összeg 2,5%-át kapják, a tanítóképző 0,3%-ot, a szakiskolák 1,4-et, a női szakoktatás semmit, a „kisebbségi iskolák” alatt – 200 millió koronás támogatással – a német és magyar vidékeken létesített iskolák értendő, a magyar főiskolások szociális segélyezésére semmit, a másfél millió koronás irodalmi támogatásból semmit stb. „A költségvetési jog – az autonómia csírája...” (237. p.)

Súlyos gond nemcsak a magyarság szempontjából diszkriminatív földbirtokreform, hanem a magyar könyvek és hírlapok beengedésének akadályoztatása is. Pedig: „Szlovenszko a szlovenszkoiaké.” (233. p.)

A jogegyenlőség és az egyenlő bánásmód elve (illetve ezek hiánya, „a csehek” általi megszegése) is vissza-visszatérő sérelmezett kérdés: „Mi magyarok nem irigyeljük a csehektől azt, hogy nemzeti életük szabadságához eljutottak, nem irigyeljük, hogy állítólagos sok szenvedés után az élet örömeihez is elértek, csak nem ismerjük el, hogy a szerencse e kedvezése jogot adna nekik ahhoz, hogy velünk, mint letiport ellenséggel bánjanak.” (102. p.) Nem ennyire ironikus megfogalmazásban: „A mi igazságunk pedig az, hogy mi itt nem legyőzött, de ezer év óta itt élő nép vagyunk, amelynek jogait nem lehet eltemetni.” (114. p.) Más következtetésekkel, egy közkeletű vád cáfolatával: „kötelesség (...) rámutatni arra, hogy a mi panaszaink és vádjaink nem légből kapott szavak, kötelesség önmagunkkal, de a nagyvilággal szemben is bizonyítani azt, hogy a kormányzással való elégedetlenségünk nem irredenta fészkelődés szüleménye...”

(134. p.) Valamint: „ma már [1929-ben – CsG] »szalonképes« a békeszerződések igazságtalanságainak kiküszöböléséről beszélni” (211. p.) Persze, ez a szalonképesség sokkal inkább csak néhány kedvező külpolitikai esemény keltette vágy, valójában maga a kifejezés is riadalmat kelt, továbbra is: „A mi politikai életünkben ellenben rögtön államellenes törekvésről, felforgatási szándékról beszélnek, mihelyst a most [1930 – CsG] uralmon levő centralista politikai körök érdekeit érintő »autonómia« szót valaki csak ki is meri ejteni... (256. p.)

Az *Aktivizmus – negativizmus* c. fejezet a fogalmak tisztázását szolgálja: „A csehek az aktivista politika alatt valójában azt értik, hogy föltétel és gondolkodás nélkül engedelmessé kell a kormányzó többségnek.¹³ Negativizmus alatt pedig az állam és annak jogrendje elleni állásfoglalást.” (207. p.)

A demokrácia lényeges kellékei alfejezet címe rögtön lábjegyzetet kap, s ebben ezt olvassuk: „Az ezen kellékek hiányának igazolására felsorolt bizonyító adatok közlését a cenzura – annak idején – nem engedélyezte és így az itt is mellőzendő volt.” (124. p.) A legfontosabb három kellék egyébként: a jogegyenlőség, a gazdasági igazság, az általános kultúra. Az ezek ellen ható kormányzati fellépéssel szemben három alapterületen kell védekezni: a mindennapi, a családi és a községi életben (részletesebben I. a 125–126. oldalon). Másutt ezekhez még hozzáteszi a szövetkezeti mozgalom kiépítésének szükségességét. Később a helyállás három fundamentumát részletesebben kifejti (csaknem márais szentenciákkal): „A mindennapi életben – az otthonunkban, a községünkben. A mindennapi életben: szivós munkával és takarékossgal, hogy a nyomorúság le ne törjön, – a családi otthonunkban: fajunk, nyelvünk, műveltségünk és emlékeink őrzésével és ápolásával, hogy a jövő generációkban is éljen nemzetünk, – és a községi életben: hogy a magunk sorsa fölött egyelőre legalább a gazdasági és kulturális kérdésekben, később lehetőleg az élet minden viszonylatában magunk intézkedhessünk. Hogy napi fáradozásunk ne legyen hiába való, hogy otthonunk életének nyugalma megőrizsük, annak ez a harmadik, a községi életben való részvételünk, ottani biztonságunk az előfeltétele.” (131. p.) Anélkül, hogy minősíteném a fenti gondolatot, ez a fajta konzervativizmus ma is bátran vállalható.

S még egy adalék a jogegyenlőség problematikájához: „Hogy ez a helyzet megjavuljon, ahhoz nekünk – még ha ez a csoda meg is történnék, – nem miniszteri tárca vagy egyéb magas hivatalok kellene, nem is a magasabb gabonaár, hanem az egyenlő jog, egyenlő igazság, az egyenlő kulturális és gazdasági szabadság, aminek a többi messziről megcsillogatott érték csak természetszerű függvénye lehetne.” (158. p.)

13 Az aktivizmus árnyalt és tagolt kérdésköréhez I. Simon 2013.

Irodalom

- Fónod Zoltán (főszerk.) 2004. *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Második javított, bővített kiadás. h. n. [Pozsony], Madách-Posonium.
- Fried István 1992. Aggodalom és remény. A [cseh]szlovákiai Magyar művelődés története 1918–1998. *Forrás*, 31. évf. 2. sz. 45–58. p. Interneten: <http://www.forrasfolyoirat.hu/9902/fried.html>
- Fried István 2018. Lolától a társadalomtörténetig. Megjegyzések Ötvös Anna *Lola* könyve c. műve margójára. *Irodalmi Szemle*, 60. évf. 7–8. sz. 12–26. p.
- Györy Dezső 1928. A politikus az íróról – az apa a fiáról. Grossschmid Géza – Márai Sándorról. A P.M.H. eredeti riportja. *Prágai Magyar Hírlap*, január 3.
- Márai Sándor [1934]. *Egy polgár vallomásai*. Budapest, Pantheon, é. n.
- Márai Sándor 2013. *Hallgatni akartam*. Budapest, Helikon.
- Ötvös Anna 2017. *Lola* könyve. *Kassától Márai Sándorig*. Budapest, Helikon.
- Simon Attila 2013. *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Szarka László 2017. Grossschmid Géza, a polgár és a politikus. In Rokolya Gábor (szerk.): *Grossschmid Géza emlékezete (1872–1934)*. Budapest, Közjegyzői Akadémiai Kiadó, 5–35. p.
- Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk) 1998–2000. *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998, I–IV*. Budapest, Ister.
- Turczel Lajos 1967. *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. Bratislava, Tatran Magyar Üzem.
- Turczel Lajos 1982. *Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról*. Bratislava, Madách.

GÁBOR CSANDA

NOTES ON THE BOOK ABOUT GÉZA GROSSCHMID

This paper is devoted to the writings and speeches of a Hungarian Christian Socialist politician in Slovakia, Senator Géza Grossschmid (1872–1934). The recently published volume mainly contains applicable news coverage of contemporary newspapers, first of all that of the Hungarian-language Prague daily, the *Prágai Magyar Hírlap*. By examining the press background, the paper as central question raises the issue of the senator's retreatment and the possible causes of his relocation to Hungary.

Háború és trauma

A kelet-ukrajnai front a kárpátaljai katonák visszaemlékezései alapján*

EDINA BARATÉ

War and Trauma. The Eastern-Ukrainian Front in the Recollections of Transcarpathian Soldiers

Keywords: oral history, Eastern Ukraine, war, military, Hungarians in Ukraine, post-traumatic stress

A kelet-ukrajnai, 2014 óta mindmáig hibrid háborúként emlegetett konfliktushelyzet több ezer ember életét követelte, köztük civilekét és katonákét egyaránt, s mindemellett százezrek kényszerültek elhagyni otthonaikat az ellehetetlenült életkörülmények miatt. A háború nemcsak gazdasági vagy fizikai károkat okozott, hanem egy sokkal intenzívebb és mélyebb sérülést is, amely a háborúban részt vett katonák társas kapcsolataira, valamint belső lelki egyensúlyára is rányomta bélyegét. Vizsgálatom során így arra keresem a választ, hogy milyen módon jelenik meg a katonák élettörténeteiben az az időszak, amelyet a kelet-ukrán háborúban töltöttek, továbbá az is, hogy milyen hatást gyakorolnak a hétköznapokra az ott megélt események.

A kelet-ukrajnai háború és kialakulásának előzményei

1991. augusztus 24-én vált függetlenné a Szovjetunióból kiváló Ukrajna. A függetlenséget követően az ország élén álló politikusok hol az Európai Unió, hol pedig Oroszország irányában próbálták integrálni az országot.

Csaknem egy évtizedet igénylő előkészítő munka után 2013 novemberének végén tervezte Ukrajna aláírni az Európai Unióval a Társulási Megállapodást (Association Agreement), ám Ukrajna visszalépett az aláírástól. A történetek hatására Kijevben, majd országosan is tiltakozások kezdődtek, amelyek 2014 februárjában véres utcai harcokba torkolltak. Viktor Janukovics államfő elmenekült az országból, a kormányfő pedig lemondott. Márciusban Oroszország elfoglalta a Krímet, áprilisban pedig a két legkeletibb megye, Donyeck és Luhanszk területén kezdődtek a terület birtoklásáért súlyos harcok, melyek mind a mai napig nem értek véget.

Az országban 2014 és 2015-ben összesen hat ízben indult mozgósítás. Ukrajna nyugati részén, legfőképp Kárpátalja és Ivano-Frankivszk megyében sorra hagyták el

* Készült az ELTE Márton Áron Szakkollégiumi Program Jogi és Társadalomtudományi Műhelyének támogatásával. Témavezető: Fedinec Csilla.

otthonaikat a mozgósítás által érinthető férfiak. Oleg Bojkónak, az ukrán hadsereg vezérkari főnöksége védelmi és mozgósítás-tervezési főosztályvezetőjének elmondása alapján Kárpátalján a mozgósítás által érintett személyek csaknem 75%-a elérhetetlennek bizonyult, mivel külföldön dolgoztak vendégmunkásként. (Origo 2015) Ez idő tájt gyakori jelenségnek számított az is, hogy a helyi lakosok békés tüntetés keretein belül a hadkiegészítő parancsnokság munkáját útlezárásokkal próbálták megakadályozni a behívók kézbesítésében. Szárnyra kapott egyebek között az a hír is, hogy Kárpátalján aránytalanul több behívót küldenek ki az embereknek, mint más megyékben. Ezt azonban az ukrán külügyminiszter, Pavlo Klimkin cáfolta. Elmondása alapján szó sem volt etnikai megkülönböztetésről a mozgósítások alatt. (Kocsis 2015) A mozgósítási hullámok során nagyjából 3000 főt hívtak be Kárpátaljáról, 80 kárpátaljai katona vesztette életét a harcokban (ebből 8 magyar nemzetiségű), valamint a hazatértek közül 38 főnek állapítottak meg hadirokkantsági ellátmányt. (24.hu 2016)

Trauma és poszttraumás stressz-szindróma (PTSD)

A háború mindig olyan élethelyzetet idéz elő, amelyben a társadalmi értékrend és viszonyrendszer felbomlik, valamint veszélybe kerül maga az élet is. Mindezek azonban nem maradnak következmények nélkül – főképp lélektani szempontból nem. A hibrid háború (MTI 2017) a hazatért katonák számára fizikai sérüléseik mellett talán még nagyobb sérülést okozott lelkileg és mentálisan. Ennek okaként számtalan okot felhozhatunk, de a legfőbb talán mégis a felkészületlenség – individuális és nemzeti szinten egyaránt. Felmerülhet a kérdés, vajon a háború szörnyűségeit átélt katonák hogyan tudnak újra normális életet élni és beilleszkedni a társadalomba. Milyen segítségre van szükségük?

Számos szakirodalom foglalkozik a traumával és a traumák feldolgozhatóságával. Az eredeti pszichoanalitikus kontextus szerint a trauma hozzátartozik az ember társadalmi létehez, sőt mi több, alaptapasztalatként kíséri végig az egyénet, életútjuktól függetlenül. Az ember életére hatást gyakorló traumatikus emlékek lényegében társadalmi mivoltából erednek. Ám a valódi trauma, avagy traumatikus élmény erősen feszegeti a szavakba önthetőség határait – képes-e megérteni valaha egy kívülálló, amit ő maga nem élt át személyesen? A válasz: nem. Az traumatikus élmények a megfogalmazhatóság akadályai és a társadalom általi közömbösséggel magára hagyják, kirekesztik az egyént a fájdalommal. (Keszei 2012, 11–13. p.) Ami a tüneteket illeti, az egyes traumatikus eseményeket legtöbbször az erős negatív érzelem teszi maradandó emlékké, így tehát az érzelmek szerepe kiemelt jelentőséggel bír. Előfordul, hogy a traumatikus érzelmek gátolják a történetek felidézését, ám legtöbbször mégis ennek az ellenkezője történik. (Rubin 1995, 1–15. p.) Általában egy-egy emlék feldolgozhatatlansága a spontán, szándékolatlan felidezésben jelenik meg. Ekkor jelenik meg az elfojtás és a gondolatelterelés. (Keszei 2012, 16–17. p.)

Az általánosságban előforduló emberi tapasztalatoktól eltérő, pszichológiai szempontból traumatikus eseményt (pl. természeti katasztrófa, háború, autóbaleset) követően az egyénben kialakul egy szorongásos zavar, melynek következtében a fentebb felsorolt tüneteken kívül megjelenik az érdektelenség is a korábbi tevékenységek iránt, az elidegenedés másoktól, valamint vegetatív, diszfóriás és kognitív tünetek is jelentkezhetnek. (Unoka–Purebl–Túry–Bitter 2012, 156. p.)

Már a trójai háborút követő időszakból is maradtak ránk feljegyzések egy-egy trauma következtében megjelenő bénító félelelről. Hisztériának és szimulációnak hitték a traumán átesett háborús katonák tüneteit, azt gondolván, hogy csak ki akarnak bújni a harci kötelezettségeik alól. Aztán később, az első világháború idején már katonaszívnek, gránátnyomásnak vagy gránátsokknak, esetleg harctéri neurózisnak hívták (a pszichológiában shell shock néven vált ismertté), amelynek tünetei tömegesen jelentkeztek a túlélőknél. (Erős 2015, 137–148. p.) A rendellenességgel, vagy inkább betegséggel akkor kezdtek el jobban foglalkozni, amikor a vietnámi háborút túlélő katonák hasonló tünetekről, így tehát felfokozott éberségről, rémálmokról, emléktörésekről (flashback), a tudatot megszálló villanóképekről, hallucinációkról, szorongásról, remegésről, valamint hirtelen dühkitörésekről számoltak be. A közös pont mindannyiuk életében egy-egy életveszélyes helyzet átélése, esetleg közeli hozzátartozóik és egész addigi státusuk elvesztése volt. Így 1980-tól, az Amerikai Pszichiátriai Társaság önálló mentális eredetű rendellenességként állapította meg a tünetegyüttest, s poszttraumás stressz szindrómának (PTSD) nevezte el. A kutatásokból egyértelműen leszűrhető, hogy a PTSD esetében főképp háborús betegségről beszélhetünk. A vietnámi háborúban részt vett katonák csaknem negyede volt érintett a tünetegyüttesben. (Pemberton 2016, 113–114. p.)

A kutatásokból az is kiderült, hogy a poszttraumás stressz betegségben érintetteknél sokkal nagyobb az esély egyéb egészségügyi problémák kialakulására, mint például a diabétesz, szívbetegség, depresszió vagy függőségek. Ezek a személyek jóval nagyobb arányban lehetnek munkanélküliek, vagy jelentkezhetnek problémák a házasságukban. A PTSD sokszor azért is számít nagyobb problémának, mert a PTSD-ben szenvedő embereket környezetük gyakran nem veszi komolyan, vagy legalábbis nem akkora mértékben, mint egyéb betegségeknél, amelyek testi tüneteket produkálnak. A betegség során a félelemérzetért felelős ún. amigdala, az agyban mélyen fekvő neuroncsoport, nem mindig képes különbséget tenni a tényleges és a jelentéktelen veszélyforrások között, éppen ezért a betegségben érintetteknél, legfőképp a katonáknál nagyon sokáig fennállhatnak a bénító emléketörések, még ha a legkisebb dolgok is emlékeztetik a traumatikus élményre (pl. tűzijáték, kutyaugatás stb. – Pemberton 2016, 115–116. p.).

A terápia sokrétű lehet. Az embernek két lehetősége van: megváltoztatja a krízishelyzetet, vagy a tüneteket enyhítő módszereket választ. Ebben az esetben jelentkeznek az ún. önvédő mechanizmusok (pl. elfojtás, izoláció, szerepjátszás stb. – Friedrich 2017, 62. p.)

A kutatás módszertani jellemzői

Vizsgálatom során élettörténeti elbeszélések által a kelet-ukrán háborúban részt vett kárpátaljai katonák (önkéntes és korábban sorkatonai szolgálatot letöltött) háborús élményeit, emlékeit, tapasztalatait kívántam összegyűjteni és feldolgozni. Legfőképp arra voltam kíváncsi, hogy a megkérdezettek élettörténeteiben milyen helyet foglal el a szolgálati időszak, a kelet-ukrajnai megyékben töltött idő alatt milyen körülmények között teljesítettek szolgálatot, valamint arra, hogy az ott megélt események milyen hatást gyakorolnak napjainkban rájuk. Ezen kívül arra is kíváncsi voltam, hogy az önkéntes katonák esetében milyen motivációk jelentek meg a részvétel kapcsán.

A téma érzékenységből, aktualitásából és feldolgozatlanágából adódóan egyértelmű volt számomra, hogy lehetőség szerint élettörténeti interjúkon keresztül vizsgálódjam, ám ha a helyzet úgy kívánja, témaorientált életútinterjúk formájában tegyem azt. Az interjúalanyok felkutatásánál hólabda módszert alkalmaztam, ugyanis nehezen fellelhető minta lévén problémák léptek fel a felkutatást illetően. A hadkiegészítő parancsnokság, amely a mozgósításért felelős szervek egyike, csak hivatalos dokumentum ellenében szolgáltatva volna ki a kárpátaljai mobilizált személyek névsorát. A hólabda módszer alkalmazásával 17 potenciális interjúalanyra tettem volna szert, ám ezek közül három személy jelenleg külföldön dolgozik (főleg Csehországban), két személy nem szeretett volna beszélni a témáról, két személy pedig a háborúból való hazaérkezését követően véget vetett az életének.

A tényleges minta tehát tíz személyre redukálódott, amelyből hárman önkéntesen vettek részt a háborúban, heten pedig mozgósított, korábban sorkatonai szolgálatot betöltött személyek. Életkorukat tekintve 22 és 60 év közötti férfiakkal beszélhetünk, lakóhelyüket tekintve főképp a Beregszászi járásban, emellett a Munkácsi és az Ungvári járásban élők. A megkérdezettek fele magyar nemzetiségű (5 személy), három személy vegyes házasságból született, de a magyart tekinti anyanyelvének, ketten pedig ukrán nemzetiségűek. Interjúalanyaim iskolai végzettségük tekintetében megoszlanak: két személy egyetemi diplomával, három érettségi bizonyítvánnyal, négyen szakközépiskolai, egy személy pedig általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Az interjúk időtartama átlagosan 67 perc, felvételük helyszíne főképp a Beregszászi járásban volt.

Személyiségjellemzők, önreprezentációk

Már az interjúk kezdetén feltűnt, hogy a legtöbb megkérdezett középiskolás kora óta katonára szeretett volna lenni. A katonaság tehát egyfajta presztízs-ként jelenik meg – olyan munka, amely némiképp társadalmi elismerést és „jó életformát” is jelent egyben. A mintába került személyek többségénél a katonai életformára való nyitottság a középiskola végeztével, a kötelező sorkatonai szolgálat keretein belül bontakozott ki. Egyik interjúalanyom azonban arról számolt be, hogy a háborúba való önkéntes csatlakozását is a katonai életre való érdeklődése motiválta, még ha ugyan veszélyesebbnek bizonyult is a kötelező sorkatonai szolgálat teljesítésénél. A katonai életforma a megkérdezettek szerint egyszerűnek bizonyul – az egyént nem terheli a mindennapok problémája, a megélhetéshez szükséges eszközökkel is el van látva, mindössze csak azokat a feladatokat kell elvégeznie, amikkel a felettese megbízza.

„(...) van, aki szereti ezt az életet, ezt a katonai életet. (...) Elmész oda, gyakorlatilag nincs családot, de ha van is, szereted azokat a körülményeket. Szeretsz inni, szeretsz bulizni, nincs benned annyira az a félelem, hogy most meg fogsz halni, akkor ez elég jó életforma.” (45 éves férfi)

„(...) otthon, na a civil életben kezdődik a sok gond, menni kell dolgozni, menni kell venni valamit, menni kell... Mindig gondolkodni kell valamin, hogy hogyan legyen tovább, igaz? Ott viszont nem gondolkodsz rajta, hogy jaj, most mi lesz ha...? Ott valahogy... Ott egyszerűen tudod, minden porcikáddal érzed, hogy túl kell, hogy éld, és min-

Interjú- alany sorszá- ma	Nemzetiség	Élet- kor	Iskolai végzettség	Foglalkozás	Részvétel jellege	Lakóhely	Az Interjú Időtarta- ma	Az Interjú körülményei és helyszíne
1.	magyar	25	egyetemi végzettség	testnevelést tanít	mobilizált (koráb- ban ha- tárór volt)	Munká- csi járás	89 perc	Egy kevésbé forgalmas kávézóban készült az interjú
2.	vegyes házasságból született, de a magyart tartja anya- nyelvének	35	szakközép- iskola	rendezvény- szervező cégnél dolgozik külföldön	mobilizált (koráb- ban sor- katona volt)	Ungvári járás	85 perc	Skype-os beszélgetés, mivel Cseh- országban tartózkodott az alany az interjúfelvétel idején
3.	magyar	29	szakközép- iskola	munkanél- küli	mobilizált (koráb- ban sor- katona volt)	Bereg- szászi járás	75 perc	Az interjú- alany ottho- nában készült az interjú
4.	magyar	60	érettségi bizonyít- vány	nyugdíjas	önkéntes katona	Bereg- szászi járás	65 perc	Az interjú- alany ottho- nában készült az interjú
5.	vegyes házasságból született, de a magyart tartja anya- nyelvének	22	érettségi bizonyít- vány	bolti eladó	önkéntes katona	Bereg- szászi járás	76 perc	Egy kevésbé forgalmas kávézóban készült az interjú
6.	ukrán	58	nyolc általános	építő- munkás	önkéntes katona	Bereg- szászi járás	64 perc	Az interjú- alany ottho- nában készült az interjú
7.	magyar	44	szakközépi skola	építő- munkás	mobilizált (koráb- ban sor- katona volt)	Bereg- szászi járás	78 perc	Az interjú- alany ottho- nában készült az interjú
8.	ukrán	45	egyetemi diploma	matema- tika- tanár	mobilizált (koráb- ban sor- katona volt)	Bereg- szászi járás	44 perc	Az interjú- alany munka- helyén ké- szült az interjú
9.	magyar	24	szakközépi skola	munkanél- küli	mobilizált (koráb- ban ha- tárór volt)	Bereg- szászi járás	49 perc	Az interjú- alany ottho- nában készült az interjú
10.	vegyes há- zasságból született, de az ukránt tartja anya- nyelvének	28	érettségi bizonyít- vány	internetszo- l-gáltató cégnél dolgozik	mobilizált (koráb- ban ha- tárór volt)	Munká- csi járás	40 perc	Egy kevésbé forgalmas kávézóban készült az interjú

dent meg kell, hogy tegyél, mindent megteszel. Nincsenek felesleges gondolatok, semmi.” (35 éves férfi)

Az interjúk alapján a másik legfőbb személyiségjellemző a bátorság volt, s nem csak az önkéntesek esetében. Ez a fajta bátorság főképp a mozgósítási hullámok idején vált igazán érzékelhetővé, hiszen egyik személy fejében sem fordult meg az a gondolat, hogy megpróbáljon elmenekülni a hatóságok elől – emelt fővel vállalták a mobilizálást, s ezzel mindazt, ami a kelet-ukrán régióban várta őket.

„Én meg mindig olyan voltam világeletemben, hogy szerettem a törvényt betartani, nem szerettem ilyen félre... lenni sose, na most mit tudtam én, hogy bujkáljak vagy ne bujkáljak, hová bújjak (...)? Bementünk, aztán ennyi volt, kibírtuk.” (44 éves férfi)

„Nem tudtuk, hogy hová megyünk... merre... Akkor máshogy gondolkodtunk. De még mai napig is, ha engem elvisznek, én nem fogok bujkálni, nem szeretek bujkálni... Nekem van három rigolyám: sose kések, nem bujkálok, sose hazudok, csak akkor, ha nagyon muszáj.” (24 éves férfi)

Önkéntes katonák motivációi

A személyiségjellemzők kapcsán felmerült bennem az a kérdés, vajon mi lehet az, ami az önkéntes katonákat motiválta abban, hogy közvetlenül részt vegyenek a konfliktushelyzetben. Két esetben azt tapasztaltam, hogy erős ellenszenvet éreznek Oroszország iránt. Mindketten a Szovjetunióban éltek több mint 30 évig, s ez az időszak nem hagyott bennük kellemes emlékeket. Egy Oroszországtól teljes mértékben független, a Nyugat felé orientálódó Ukrajnát szeretnék országuknak, amiért véleményük szerint tenni kell – meg kell védeni az országot. Mindezek mellett megjelenik a „hasznosság” fogalma, ami a társadalom számára a hasznos állampolgárt jelenti.

„Így engemet sokan lehülyéztek, leidiótáztak, hogy minek mentél te harcolni az ukránokért, hát ukrán vagy te? Áruló, meg minden. (...) Aki élt a szovjet rendszerben, az tudja, hogy ez a... ez a malom, ez a henger, ami elindul, ez a szovjet henger, ez magától sose áll meg, csak ha megállítják. Mi, akik akkor éltünk, tudjuk, hogy mi az. A szovjet rendszerben inkább nem szabad volt magyarnak lenni, most szabad. (...) De amikor az ember látott olyan képeket, hogy a... az egész eseményeknek a szenvedő alanya éppen az a gyerek, akit mutatnak, akinek az anyját szétlőtte az üteg, vagy átment rajta a tank, látja a könnyeket, meg minden, nem... nem tudok mellette elmenni. És... én úgy látom a dolgokat a világba, hogy nem szeretem a szélsőségeseket. Semmilyen szinten. (...) Mentek a barátaim, mentem én is, van katonai múltam, itthon meg úgy éreztem magamat, hogy azt az időszakot éltem át, hogy úgy éreztem, hogy semmi haszon nincs belőlem. Ott meg olyan hasznosnak éreztem magamat, hogy na, vagyok valamiért itt, van hasznom.” (60 éves férfi, önkéntes)

A harmadik önkéntes interjúalany motivációja a katonaságra, a katona életformára volt visszavezethető. Elmondása alapján már kiskora óta katona szeretett volna lenni, és ahogy betöltötte a 18. életévét, egyből jelentkezett a hadkiegészítő parancsnokságon. Ez idő tájt vette kezdetét az orosz–ukrán háború is, ám őt ez sem tartotta vissza elhatározásától.

„Kiskoromtól kezdve olyan dolgok érdekeltek, hogy katona akartam lenni, utána rendőr akartam lenni, de végül is maradtam a katonaságnál. És utána, hogy jött ez az egész háborús dolog, akkor már elkezdődött, amikor én akartam menni, de ez engem nem hátrált, nem tartott vissza, hogy most más dolgokba kezdjek, vagy szökjek el én

is, mint a többi ember, ezért úgy döntöttem, hogy mégis megyek. (...) Hát... vállaltam. Most mit lehetett csinálni? Igazából az volt a legszomorúbb ebben az egészben, hogy otthon volt a feleségem, meg épp terhes volt. Két hónapos lehetett, és úgy búcsúztam el tőle, hogy nem is tudtam, hogy hazakerülök-e, vagy sem.” (22 éves férfi, önkéntes)

Fogadtatás

A mozgósítási hullámok során egy dolog volt biztos: a bizonytalanság. Az interjúalanyok nem tudták, hová viszik őket és mi fog várni rájuk. Tíz személyből kilencen Ukrajna keleti megyéiben teljesítették szolgálatukat (az egyik önkéntes katona azonban Lemberg környékén, egy kiképzőbázison szolgált), így Odessza, Harkov, Donyeck, Luhanszk területén, s volt közülük, aki a poklok poklát is megjárta, Debalcevét. (Index 2015) Amikor arra kértem őket, meséljenek arról, hogyan fogadták őket a helyiek, mindenkitől ugyanazt a választ kaptam: eltérően. A keleti megyékben élő emberek egy része félt a területet védő katonáktól, illetve ellenségnek titulálták őket, s voltak, akik örültek és valamilyen aprósággal próbálták meg kifejezni hálájukat.

„Valakik köpködtek, volt, akik szerettek minket, valakik azt várták, hogy mikor szabadítjuk már fel őket, ki hogy... emberektől függött. A fiatalság 99%-a azt akarta, hogy legyenek felszabadítva, az idősek fele ide, fele oda. (...) Na, sok emberrel el lehetett beszélgetni normálisan, és sok ilyen segítséget kaptunk tőlük. Nem tudott mit adni, nem volt mit adnia, akkor adott egy 3 literes üveggel sós szalonnát. És mondta, hogy ennyim van, ezt tudok adni, az én családom is éhezik, dolgozni nem járunk, a bányákba nem vagyunk, mert nem működnek, ennyit tudok nektek adni, fiúk.” (24 éves férfi)

„(...) azt kérdezték, hogy ti megesszitek a gyerekeket? Mondom, miért ennék én gyereket? Hogy gyerekeket eszünk... Hát mert azt mondták, hogy mi gyerekeket eszünk, arrafelé gyerekeket esznek, ahonnan mi jöttünk.(...) ők azt csinálják, amit bemagyaráznak nekik. Abban hisznek. És ha azt fogják nekik mondani, hogy a tej fekete, akkor abba fognak hinni. Ott manipulálhatók az emberek.” (22 éves férfi, önkéntes)

„Az ottani emberek, az a helyzet, hogy... hogy mondjam neked... Részben... Szóval mi úgy mentünk oda, nekünk egyből azt mondták, hogy ne bízzatok meg senkiben, ne vegyetek el senkitől semmit, mert ezek itt oroszbarát emberek. Nem Ukrajnához akarnak tartozni. Jól van. Történt egyszer, hogy a bázison voltunk, hogy odajött egy néni, egy zacskó ilyen kisütött krumplis dolgokkal, érted, megsütötte olajban otthon. És jött, hogy nesztek, fiúk, egyétek meg, mert tudom, hogy nincs mit ennetek.” (28 éves férfi)

Interjúalanyaim elmondásai szerint a fő probléma nem is igazán a szakadárokkal volt, hiszen nem tőlük kellett megvédeni egy-egy területet, hanem az orosz katonáktól, illetve csecsen és egyéb nemzetiségű zsoldosoktól. A megkérdezettek egybehangzóan azt a véleményt vallották, hogy a Kelet-Ukrajnában élő emberek könnyen manipulálhatók és megvesztegethetők, így sokan nem is akarták igazán az Ukrajnától való elszakadást, pusztán csak anyagi érdekeik vezérelték őket.

„Oroszok voltak. Fogságba is volt úgy, hogy ejtettünk közülük, és na, orosz papírokkal, orosz katonakönyvvel. Meg voltak a csecsenek... (...)A Kadírov-féle csecsenek azok, akik az oroszok által felbérelt zsoldos katonák. (...) Voltak magyarok is. Egyik oldalon is, másik oldalon is. Szerbek. Voltak, voltak. Mondhatni, hogy az egész tájékról.” (35 éves férfi)

Étkezés, víz

Mint ahogy az a fentiekben már említésre került, a helyi lakosok között akadtak, akik szívélyesen fogadták a kelet-ukrajnai területeket védő katonákat. Szükség is volt olykor a helyi lakosok jóindulatára, ugyanis az étkezés és vízhiány, így a tisztálkodás is, sokszor nagy problémát okozott a katonák számára. Egyes alakulatok jól el voltak látva vízzel és élelemmel, ez azonban nem volt elmondható mindegyikről. Legfőképp azoknak az alakulatoknak jelentett nagy problémát a víz- és az élelemhiány, amelyek olykor aktív tűzharcba kerültek, s ennek következtében az élelem- és víszállító autó által használt útvonalak járhatatlanná váltak. Interjúalanyaim a vízhiány mellett legfőképp a húshiányt említették – sok esetben hónapokat kellett várniuk ahhoz, hogy egy-egy étkezés alkalmával az alapvető élelmiszereken kívül, mint a rizs, a tészta vagy a burgonya, ne csak húskonzervet fogyasszanak.

„(...) volt olyan, hogy vizünk nem volt két hétig, volt olyan, hogy két hétig nem fürödtem. Ami az evést illeti, volt, hogy húst egy hónapban egyszer láttam, azt lehet mondani, szerencsés nap volt. Amúgy ezeket a feldolgozott ételeket kaptuk, amik persze ehetetlenek voltak. Ha akartál valamit enni, vagy valamit inni, ami normálisabb volt, azt mind neked kellett megvenni. Tehát aki cigizett, kávézott meg szerette a hasát, annak a fizetése rá is ment.” (45 éves férfi)

„Hát, amit tudott az állam, azt biztosított. Amit be tudtak hozni. Amit be tudtak hozni, azt biztosították, de... Megmondom neked, kétszer ettem húst. Egyszer egy ottani lakos adott nekünk egy disznót, egyszer meg lőttem én egy disznót, egy vaddisznót. Akkor, kétszer ettünk disznóhúst. A többi hús az olyan volt, az a konzerv, az a tusonka, meg a perlovka, meg ezek. Nekem azóta jóformán az összes fogam szétment. (...) általában forró vizet ittunk mindig, mert akkor abból kevesebb kell. Akkor egy napra a forró vízből 7 deci elég volt, a forróságban, a melegben. Mert valamikor meg kellett, amikor tudtak utánunk küldeni kaját, akkor vizet is küldtek, és akkor kellett fejenként 6 másfél literes víz egy napra. Ez akkor volt, amikor csendesebb nap volt, amikor tudtak nekünk hozni vizet, meg ilyesmit.” (24 éves férfi)

Négy személy azonban teljesen pozitívan ítélte meg az étel- és vízellátást. Elmondásuk alapján rendszeresen megfelelő mennyiségű és minőségű vizet és ételt tudtak elfogyasztani, s egy-egy főzés alkalmával sikerült a hazai ízeket is reprodukálni a bajtársaknak.

Az étel- és vízellátáson kívül további problémának számított a nem megfelelő öltözet. Az állam által biztosított egyenruha sokszor nem harctérre való anyagból készült, így könnyen szakadt, vagy akár lángra is kapott – életveszélybe sodorva ezzel viselőjét. A katonáknak váltóruhát saját költségen maguknak kellett beszerezniük, ugyanis csak egy darab egyenruhát biztosítottak számukra. Sok esetben a különböző alapítványok, adománygyűjtő szervezetek, valamint önkéntes civilek segítettek a katonákat a szükséges dolgok, mint a ruházat, az élelem, vagy más alapvető cikkek beszerzésében.

„Hát, azokkal voltak gondok, amiket kiadtak, maga a katonaság. Na, azokkal voltak gondok, mert az nem bírt ki négy hónapot sem. Az önkéntesek, ők hoztak nekünk normális cuccokat. Na, hát ők láttak el jobban minket ilyesmivel. Már Debaltsevo után igen, már elkezdtek kiadni. Na, nem mondom azt, hogy a legjobbat, de... lehetett benne lenni nyugodtan. Mondjuk, amit legelőször kiadtak, az nagyon gáz volt. Igen hamar lángra lobbant. Nekem is egy... kicsikét kiégett, mondjuk úgy. Olyan anyagból volt csinálva.” (35 éves férfi)

Bajtársiasság, testvériség

A beszélgetések során arra is kíváncsi voltam, hogy interjúalanyaim a mindennapi problémákon túl hogyan jöttek ki társaikkal. A magyar katonák számára mennyire bizonyult nehézkesnek a beilleszkedés, milyen problémák adódtak az együttélésben, illetve az, hogy a szolgálati idő teljesítését követően mennyire tartották/tartják a kapcsolatot egymással. A legtöbben arról számoltak be, hogy egyfajta bajtársiasság, baráti viszony alakult ki a csapattagok között, amelyet napjainkig is ápolnak. Egyetlenegy személy volt, aki nem jött ki jól a társaival, és ennek okát magyarságában vélte. A többiek azonban nem éltek meg hátrányként azt, hogy magyarok, nem érezték azt, hogy bármiféle negatív megkülönböztetés érte volna őket.

„(...) mikor már a legelső eseténél segítettem rajtuk... Mert kettőn segítettem, egy Csernyivcibe valósi román, ő volt a legnagyobb patrióta. Kihúztam a szarból, és akkor utána tiszteltek. (...) utána kijöttünk egymással. Azóta is, a mai napig tartjuk a kapcsolatot minddel, van egy közös zászlónk, mindenkinek csináltattunk akkor annak idején, az egész csoportnak rá van írva a neve, rangja, minden, és mindenki azzal büszkélkedik. Hogyha találkozunk, akkor mindenki... mert általában Lembergben szoktunk találkozni. Mindenki viszi a sajátját, a nyakába köti, találkozunk, úgy járunk.” (24 éves férfi)

„Igyekeztünk mindig megtartani a magyarságunkat, mert sokan voltunk magyarok. Egy olyan húsz százalék körülbelül. Hogy tartottuk meg, szóval... A gépkarabélynak a tájárán mindig rajta volt a sárga-kék szalag. Minekünk piros-fehér-zöld volt rajta. Meg a... hogy mondják, a... amit a vállhoz teszünk a puskának, nem tudom, hogy van magyarul, de ott is rajta volt a piros-fehér-zöld. A komámasszonyom küldött egy hatalmas nagy piros-fehér-zöld zászlót, és feltettük az autóra is, amikor mentünk. Mindig vállaltuk a magyarságunkat, és fontosnak tartottam azt, hogy vállaljuk, mert minket, magyarokat nem nagyon szeretnek itten Lemberg megye környékén, kicsit arrébb, és ha... ha mi nem bizonyítjuk azt, hogy amikor baj van az országban, mellettük állunk, akkor nem is várhatjuk el, hogy tiszteljének és szeressenek.” (60 éves férfi, önkéntes)

„(...) ha valakinek valami baja volt, valakinek eltört az autója, akkor ott mindenki azt csinálta, azon volt mindenki, hogy menjen. Nagyon segítettük egymást. És ne adj' Isten, hogy bennünket akármelyikönket máshonnét. Na, nagyon összetartó volt a brigád.” (44 éves férfi)

Éles helyzetek, sérülések

Bár az otlétben is voltak pozitívumok, összességében azonban több rosszat, mint jót éltek át az interjúalanyok. Köztudott, hogy a háború velejárói a sérülések és olykor a halálesetek, és hogy nem lehet rá igazán felkészülni. Ukrajnát teljes mértékben felkészületlenül érte a háború, s ezt a fentebb felsorolt dolgok igazolják – interjúalanyaim elmondása szerint az évek előrehaladtával egyre inkább leépülni látszott a hadsereg, s ezt ők tapasztalták meg legjobban. Az esetek túlnyomó részében (kivételek a Debalcevet megírt katoná) közelharcról nem beszélhetünk, főként távolról (legalább 2-3 km távolságból) különböző robbanószerkezetek, nehézfegyverek használatával zajlott egy-egy tűzharc. A megkérdezettek elmondása szerint legfőképp védelmi feladatokat láttak el,

esetleg az egyes útszakaszon áthaladó forgalom ellenőrzésében is kivették a részüket, ám előfordult az is, hogy egy-egy alkalommal felderítésre küldtek valakit. Az interjúk alapján egyértelmű, hogy a fizikai sérülések mellett, amelyek a megkérdezetteket érték, súlyos lelki sérüléseket is okozott a háború. Először azonban szeretnék pár szót ejteni a fizikai sérülésekről. Interjúalanyaim történetei alapján elmondható, hogy sok olyan fizikai sérülést szereztek társaik, amelyek figyelmetlenségből adódtak. A probléma legfőképp az okostelefon túlzott használatából (holott sokszor tiltva volt) adódott, valamint a mértéktelen alkoholfogyasztásból.

„A legtöbb haláleset, az a fiatalokkal történt. Na, a fiatalokat úgy értem, hogy például ilyen 20-22 éves fiúk. Na, ugye, nekik az eszük egyfolytában azon járt, hogy tegyük fel nem, hogy hogy csinálja a dolgát, hanem hogy kéne gyorsan fellépni a facebookra, hogy kéne gyorsan telefonálni a barátnőmnek, szóval... ilyen, ilyen pusztaságokon. Vagyis nem pusztaság, mert nem pusztaság. Csak hát mindennek megvan a maga ideje, hogy mikor lehet telefonálni, stb. És az ilyen dolgokkal, az ilyen dolgokkal volt a legnagyobb probléma.” (35 éves férfi)

A sérülések egy része tehát figyelmetlenségből adódott, ám sok esetben képtelenség volt időben cselekedni a baj elkerülése végett.

„Amikor a bomba felrobbant mellettem, ilyen légnyomást kaptam. Na szóval voltak ilyenek. Hát, meg ilyen kis karcolások (nevet). Volt szilánk is, volt golyó is. (...) én így elmentem szanatóriumba, de konkrétan nem jártam kezelésre. Konkrét kezelésre nem jártam, csak max. így a szanatórium, ami volt.” (35 éves férfi)

„Mellettem is leesett egy rakéta. De szerencsére nem lett nagyon komolyabb bajom. Én nagyon szerencsés vagyok. Sose volt úgy, hogy engem valami komolyabb probléma érjen. Olyan volt, hogy lőttek rám, de hogy átment volna rajtam, olyan nem. Szilánkokat éreztem, de a ruhámba, a táskámba, a cipőmbe fúródott bele csak.” (22 éves férfi, önkéntes)

Lelki sérülések, PTSD

A hibrid háború olyan lelki sérüléseket is okozott a részt vevő katonáknak, melyeknek gyógyulási ideje sokszor túlmutat akár egy-egy komolyabb fizikai sérülés gyógyulási idején is. Említettük, a pszichológiatudományban legfőképp a háború okozta lelki sérüléseket poszttraumás stressz betegségként, avagy PTSD-ként tartják nyilván. Az interjúk tanulságaiból elmondható, hogy azok a katonák, akik a kelet-ukrán megyékben teljesítették szolgálatukat és a szó szoros értelmében részt vettek a háborúban, tapasztalták magukon a PTSD tüneteit (a 10-ből 6 személy). A tünetek főként a hazaérkezést követő 1-2 hét elteltével jelentkeztek és hónapokon át fennálltak, vagy éppenséggel jelenleg is fennállnak. A PTSD-n átesett interjúalanyok legfőképp rémálmodokról, nyugtalanságról, idegeskedésről, lobbanékonyaságról, zárkózottságról, remegésről, valamint különböző bevillanó képekről (flashback), vagy éppenséggel emlékezetkiesésről számoltak be az interjúk során, amelyek rendkívül megnehezítették a hétköznapokba való visszatérést. Mindezek mellé társultak azok a családtól, esetleg ismerősi körből származó kérdések és megjegyzések, amelyek sokszor tovább rontottak a helyzeten.

„De még most is, három év után, megmondom neked őszintén, hogy az az égett hússzag, az még most is az orromban van. Mai napig is rengeteget álmodok vele. És

mikor éjszaka ilyesmivel álmodok, másnap úgy jár a kezem, hogy nem tudok megfogni egy csésze kávé. Akkor anyu nekem kétdecis bögrébe tölti a kávé, mert a kicsiből kilötyög, mivel nem tudom megfogni. Annyira reszket a kezem.” (24 éves férfi)

„De annyi, hogy már nem vagyok olyan erős, amilyen voltam. Nem vagyok idő, de... ha nem mentem volna a háborúba, akkor biztos másképp alakul az életem. Már nem testileg, hanem lelkileg... meg éppen fizikailag sem olyan vagyok. Hamarabb felkapom a vizet, meg... négyszer operáltak, mindegyiknél altatva. Debrecenben mondták, hogy lesznek ilyen emlékezetkieséseim, és tényleg. Van úgy, hogy nem emlékszek valamire.” (29 éves férfi)

„Általában utána, miután megtörténik ez, az emberek hazajönnek, stb., először úgy érzik, hogy minden rendben van. De ezt nagyon nehéz feldolgozni. Rémálmokkal, ideggel, feszültséggel jár, hangoktól, féléstől, szóval sok minden dolog van így benne, ami ez... ez az egész sok mindent változtat az ember életén. Az ember nem veszi rögtön észre, hogy mi történt vele, hogy miben változtatták ezek a dolgok, ahhoz kell fél év legalább, hogy előjőjön belőled az, ami... ami sajnos előbb-utóbb mindenkiben előjön egyszer. Az idegeskedés, a feszültség, a lát... Na, vannak látomások, hogy például látják, hogy itt megy el valami, azt flashbacknek hívják, de van olyan, hogy megijed a hangoktól. Ez nálam is elő szokott fordulni, hogy például régen, hogyha hallottam, hogy a kutya ugat, akkor fel se figyeltem rá, most, hogyha ugat, akkor vagy leguggolok, vagy megszeppenek, vagy ha petárdáznak, akkor is. Ez ezzel jár. Ez nagyon... morálisan kikészíti az embereket (...) Tehát a szilveszterezést, azt úgy tudom átvészelné, hogy bent ülök a házban, inkább felhúrom a tévét, mindent, a kislánnyal játszok, a feleséggel beszélgetek, lazulunk magunknak, ha Újév van, és így nem hallom.” (22 éves férfi, önkéntes)

A zárkózottságot mint a PTSD egyik tünetét jómagam is tapasztaltam az interjúalanyokon. Két potenciális interjúalanyom egyáltalán nem volt hajlandó beszélni a történekről, illetve a megkérdezett személyek között is négyen egyértelműen közölték velem, hogy nem tudnak mindent elmondani a Kelet-Ukrajnában történekrrel kapcsolatban, ugyanis azok az emberek, akik nem voltak ott, képtelenek felfogni mindazt, amit ők átéltek.

„Minél kevesebb kérdést tesznek fel, annál jobb. Nem kell kérdegetni, hogy... főleg olyanokat, hogy hallod, löttél embert? (...) Ezek a legprovokatívabb kérdések. (...) Szóval nem, egyszerűen én valahogy úgy voltam az első pár hónapban, hogy én civilekkel, senkivel nem tudtam beszélni erről a témáról. Hiába fogom azt mondani neki, hogy becsapódik 40 grád rakéta egy... na. Nem voltak ott, nem tudják, nem értik.” (35 éves férfi)

Az interjúk során három esetben azt tapasztaltam, hogy ez a meg nem értettség a szűkebb környezet és a társadalom részéről, valamint az integrálódás nehézségei egyfajta visszavágyódást idéznek elő a katonákban. Ez a vágyakozás legfőképp a Debalcevet is megjárta katona narratívájában bontakozik ki.

„Szóval bánni... nem bánom, hogy ott voltam, hogy elmentem. Az, hogy húz vissza... igen, húz vissza. Ez olyan, mint valami drog. (...) Mennék vissza, igen. Így rájön az emberre, tudod, ilyen honvágy, ilyen... mint valami... nem tudom. Így, mondom, nem voltak konkrétan ezek a problémák, ezek a mindennapos dolgok, tudod. Valahogy így. (...) Ezt mindenki másképp éli meg. Hát... voltak nekem is ezzel... problémáim, de... Vannak napok, amikor nem tudom, hogy egyszerűen hogy bírjam ki. Vagy hogy ott legyek. Igen. Menni kell és kérni kell segítséget.” (35 éves férfi)

Megküzdési stratégiák

Ahhoz, hogy a katonák könnyebben átvészeljék az átélt eseményeket, gyakran előfordult, hogy valamilyen tudatmódosító szereket, legfőképp alkoholt fogyasztottak. Az alkohol rövid időre, de feledteti a problémákat és mindazokat a negatív emlékeket és érzéseket, amelyeket a háború során tapasztaltak meg. Az interjúalanyok arról számoltak be, hogy voltak, akik már szolgálati idejük alatt is túlzottan fogyasztottak alkoholt, ám az esetek többségében a hazatérést követő hetekben jelentkeztek az alkoholproblémák.

„Megmondom őszintén, ez 99%-ban a katonáknál, ez a betegség... ez a dolog, ez alkoholizmusba folyik. Mert ha alkoholba fojtja az ember, akkor kikapcsol. (...) Megmondom, hogy az... két hónap, majdnem, hogy alkoholizmusba vezetett nálam. Egy hónap szabadságom volt, utána meg hazajöttem, egy hónap alatt két hétig mindennap részeg voltam” (24 éves férfi)

„Nagy probléma volt az alkohol. Azt akármikor vállalom, elmondom, mert nem minden ember viseli az ilyen stresszhelyzeteket csak úgy ni. Voltak ilyen... hogy ivott, hogy el tudja viselni.” (60 éves férfi, önkéntes)

„Mert sokak, akiket ilyen problémák gyötörnek, mint bármelyikönket gyötri, azok elnyomják magukban, és ezzel kárt tesznek magukban azzal, hogy alkoholt fogyasztanak utána, mértéktelenül, a családjukat elveszítik, meg mindent... Mindent el tudnak így veszíteni. Szóval... vannak olyanok, akik ilyen... jó életből az utcára kerültek emiatt.” (22 éves férfi, önkéntes)

Az idézett interjúrészletekből látható, hogy a túlzott alkoholfogyasztás a katonák esetében egy, a PTSD-vel való megküzdési stratégia. Ez azonban örökösi kört idéz elő, amely még inkább a mélybe taszítja az embert, s ezáltal a gyógyulás is kilátástalanabbá válik. Ennek az állapotnak sajnos nemegyszer következménye az öngyilkossági kísérlet és az öngyilkosság. (ГолоцUA 2018) Ezt a tényt interjúalanyaim is megerősítették, sőt mi több, két potenciális interjúalanyom is sajnos az öngyilkosság mellett döntött.

Az alkoholhoz való fordulás és az öngyilkossági hajlandóság azonban erősen függ az egyén személyiségétől és motivációitól. Az interjúkból kirajzolódni látszott, hogy azok a személyek, akik konkrét célt állítottak maguk elé (pl. a családjuk miatt egészségesen kell hazatérniük) és erős személyiségjellemzőkkel bírnak, hatékonyabb és jobb eszközöket választottak a háborúban átélt dolgok feldolgozásához. Négyen a család szerepét emelték ki a feldolgozási folyamatban, vagy valamilyen aktív tevékenységet, amely figyelemelterelő funkciót lát el, de véleményük szerint jelentősen megkönnyítené a problémát, ha az állam biztosítaná a pszichológusok segítségét a feldolgozásban, elősegítve ezzel a PTSD-ből való gyógyulást.

„Meg kell nyugodni. Mert pszichiáter velünk egyáltalán nem foglalkozott. Holott azt kellene a legjobban. Egyetlenegy pszichiáter minket nem látott, feldolgozni csak a családdal. Nekem például az segített. A családi környezet.” (24 éves férfi)

„Embertől függ, hogy mi motiválta. Mindig beszéltem a parancsnokkal, hogy nekem két gyerekem van itthon, engem az motivál, hogy nekem haza kell jönni, meg kell maradnom ugyanolyannak, amilyen vagyok, sőt, ha lehet, még jobbá lenni valahogy, meg az értékrendek megváltoznak egy kicsit.” (60 éves férfi, önkéntes)

Összegzés

Tanulmányom a 2014 elején kirobbant kelet-ukrán háború mozgósított és önkéntes kárpátaljai katonáinak visszaemlékezéseit dolgozza fel az ott töltött időszakról narratívákon és témaorientált interjúkon keresztül. A kutatásban három önkéntes és hét mozgósított, korábban sorkatonai szolgálatot betöltött személy vett részt. Két önkéntes motivációjában megjelenik a Nyugat felé nyitó, Oroszországtól teljes mértékben független Ukrajna megteremtése, amelynek érdekében meg kell védeni az országot, valamint a hasznosság érzése; a harmadik önkéntes esetében pedig már a kiskortól kezdődő érdeklődés a katonaság iránt, amelyet a háborúban talált alkalmasnak próbálni.

Az interjúk tanulságaiból elmondható, hogy a súlyos gazdasági és infrastrukturális károk mellett, amelyeket az ország egész lakossága érzékelt, a konfliktushelyzet legnagyobb áldozatai a helybeli lakosok és az Ukrainát védő katonák voltak. Az interjúalanyok elmondásai alapján Ukrajna semmilyen tekintetben sem volt felkészülve a háborúra, és ezt ők tapasztalták meg leginkább. Az élelemmel, vízellátással és ruházattal kapcsolatos problémák is gondot okoztak az otlét alatt, ám a fizikai és lelki sérülések sokkal nagyobb hatást gyakoroltak életükre. A tíz interjúalanyból hatan számoltak be a poszttraumás stressz betegség tüneteiről, amely az idő teltével ugyan enyhébb mértékben, de mindmáig jelen van a megkérdezetteknel. Gyakori tünetek tehát a rossz álmok, idegesség, remegés, zárkózottság, s az ott átélt helyzetekről bepillanó képek (flashback). A megküzdési stratégiák különbözőek – összefüggésben állnak az egyén személyiségjellemzőivel. Az egyik leggyakoribb, ám kevésbé hatásos módszer a hosszabb ideig fennálló túlzott alkoholfogyasztás, amely – bár csak ideig-óráig, de – segít a felejtésben. További önvédő mechanizmusok a zárkózottság, az elfojtás vagy a figyelemelterelés. A feldolgozás folyamatában négy esetben kiemelt helyet kapott a család mint segítség. Az interjúalanyok elmondása szerint mindemellett szükség lenne szakmai segítségre is (pszichológus) a poszttraumás stressz betegség kezelésében, ám ezt az állam nem biztosította számukra.

Irodalom

- 24.hu 2016. *80 kárpátaljai áldozata van az ukrainai harcoknak.* <https://24.hu/kulfold/2016/06/23/80-karpataljai-aldozata-van-az-ukrainai-harcoknak/> (Utoljára megtekintve: 2018.04.29.)
- Eörös Ferenc 2015. Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon.* Budapest, 137–148. p.
- Friedrich Anna 2017. Élő emlékművek – fel nem dolgozott háborús traumák. In Botlik József–Cseresnyésné Kiss Magdolna (szerk.): *A Kárpát-medence elveszített területeiről (Kárpátalja, Felvidék, Erdély és Délvidék) szovjet típusú táborokba hurcoltak kálváriája.* Konferenciakötet. Budapest, Keskenyúton Alapítvány, 62. p.
- ГолосUA 2018. *Матиос озвучил ужасающую статистику самоубийств среди военнослужащих.* <https://golos.ua/i/597717> (Utoljára megtekintve: 2018.05.28.)
- Index 2015. Debalceve lett Ukrajna löporoshordója. https://index.hu/kulfold/2015/02/16/debalceve_lett_ukrajna_loporoshordoja/ (Utoljára megtekintve: 2018.05.20.)

- Keszei András 2012. Jelentés, törés, identitás. In Bögre Zsuzsanna–Keszei András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől.* 11–13., 16–17. p.
- Kocsis Julianna 2015. A mozgósításnál nincs etnikai megkülönböztetés. Kárpátalja.ma <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/a-mozgositasnal-nincs-etnikai-megkulonboztetes/> (Utoljára megtekintve: 2018.04.29.)
- MTI 2017. *Ukrán válság – AZ EBESZ közgyűlése határozatban ismerte el, hogy Oroszország hibridháborút folytat Ukrajna ellen.* <http://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx?Pmd=1> (Utoljára megtekintve: 2018.04.27.)
- Origo 2015. *Melyik térségben bújnak ki a legtöbben a mozgósítás alól?* <http://www.origo.hu/nagyvilag/20150127-karpataljan-a-mozgositasra-kotelezettek-75-szazaleka-nincsothton.html> (Utoljára megtekintve: 2018.04.27.)
- Rubin, David C. 1995. „Introduction”. In Rubin, David C. (szerk.): *Remembering Our Past.* Cambridge, Cambridge University Press, 1–15. p.
- Pemberton, Simon 2016. A félelem maga a poszttraumás stressz szindróma. *Valóság*, 59. évf. 2. sz. 113–116. p.
- Társulási megállapodás egyrészről az Európai Unió és tagállamai, másrészről Ukrajna között.* <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK14169-4R.pdf> (Utoljára megtekintve: 2018.04.24.)
- Unoka Zsolt–Purebl György–Túry Ferenc–Bitter István (szerk.) 2012. *A pszichoterápia alapjai.* Budapest, Semmelweis Kiadó, 156. p.

EDINA BARÁTÓ

WAR AND TRAUMA. THE EASTERN-UKRAINIAN FRONT IN THE RECOLLECTIONS OF TRANSCARPATHIAN SOLDIERS

This paper covers reminiscences of mobilised and volunteer soldiers of Transcarpathia on the period they spent in the Eastern-Ukrainian war through narratives and theme-centred interviews. The participants of the research were three volunteer and seven mobilised soldiers previously participating in a compulsory military service. In the case of two volunteers, the main motivations were the establishment of Ukraine opening toward the West and fully independent from Russia which must therefore be protected, and the sense of usefulness; the third volunteer reported as motivation his particular interest in military at an early age, which he considered appropriate to explore in the war. As regards to the lessons learnt from the interviews, it can be concluded that, besides the severe economic and infrastructure damages perceived by the entire population, the greatest victims of the military conflict were the local inhabitants and the soldiers defending Ukraine. According to the interviewees' statements, Ukraine had not been prepared for the war in any respect, and they were those who had faced the consequences first hand. Six out of the ten interviewees reported posttraumatic stress symptoms, which, although over time to a lesser extent, but are still very much present. In the trauma processing period, family's help was given a prominent position in four cases. As the interviewees see it, they would have also needed professional (a psychologist's) help in the treatment of the posttraumatic stress, but it has not been provided them by the state.

A popkultúra-kutatás praxeológiája

Egy hibrid teória vázlata

PÉTER H. NAGY

The Praxeology of the Pop Culture Research. An Outline of a Hybrid Theory

Keywords: pop culture research, praxeology, media theory, complexity, autopoiesis, interpenetration, canon

Az alábbiakban a kortárs, a 20. századi médiaelméletek utáni popkultúra-kutatás lehetőségeiről ejtünk szót. Mindez nem egy végigvezetett elméleti mátrix alkalmazása lesz, hanem – az esetről esetre változó tárgynak megfelelően – egymással kölcsönviszonyba kerülő, egymásra rétegződő ötletek olykor redundáns, töredékes, szabálytalannak tűnő kapcsolatrendszere. Kiindulópontunk, a *médiaelméletek utáni kutatás* összetétel, egy küszöbhelyzetre („Kezdetét veheti a nyelvi, zenei, filmes és költészeti tanulmányok módszertani integrációja” – Kittler 2014, 125. p.) és azonnal egy megkettőződésre utal: érthető időbeli paraméterként, eszerint a 20. századi médiaelméleti széttagozódás – frankfurti, torontói, birminghami iskola, Kittler munkássága a rá épülő diskurzusokkal stb. – a kutatómódszertan közvetlen előzményét alkotja. Másrészt érthető szó szerint: egy médiaelmélet körvonalazása lehetne a kijelölt cél, vagyis a popkultúra-kutatásnak új teoretikus állításokhoz kellene vezetnie. Kétségtelen azonban, hogy az esettanulmányoknak nem feltétlenül szükséges valamilyen, előzetes pozícióban lévő explicit elméletet igazolniuk; és ha a kutatás nem ad ki új (rész)elméletet, pusztán ráta-pint egy kapcsolat- vagy hangulatrendszerre, az sem tekinthető módszertani hibának, netán teoretikus kudarcnak. (Ugyanakkor ez a szituáció úgy is elgondolható, hogy totális rendszerek nem, de elmélet-hálózatok mégiscsak a rendelkezésünkre állnak az adatkezelés során.)

Az átfogó keretek előzetes szerepének a meggingása (mivel nem fizikai-természettudományos elméletéről van szó, hanem a metanarratívák, utópikus és üdvtörténetek iránti bizalmatlansággal párhuzamosan kialakuló látásmódról) ahhoz a belátáshoz vezethet, hogy *dinamikus popkultúra-fogalommal* dolgozzunk. Érdemes máris egy pillantást vetni John Storey *Cultural Theory and Popular Culture* című könyvére, mely valószínűleg az egyik leghasználhatóbb bevezetés a popkultúra tanulmányozásába. Erről tanúskodik, hogy 1997 óta a szöveg egyfelől hét kiadást ért meg, másfelől – és ez fontosabb – a koncepció látványosan bővült, kiegészült az újabb kutatási eredmények fényében. (Például a hetedik kiadás a hatodikhoz képest a popkultúra materialitásáról szóló fejezettel lett gazdagabb és aktuálisabb.) Storey munkája abból a szempontból (is) irányadó lehet, hogy a popkultúrát *kontextuális analízissel* közelíti meg, ami valóban a populáris kultúra dinamikus, policentrikus fogalmához vezet. Ebben a keretben a

popkultúra explicit vagy implicit meghatározása a folk, a tömegkultúra, a magas kultúra, a domináns kultúra és a munkásosztály kultúrája kontrasztjában bontakozik ki (nem rögzül pusztán az egyik ellentétéként vagy szinonimájaként), és ily módon a kontextus által felé áramló jelentésváltozatok függvényében is értelmezhetővé válik. (Storey 2015, 1. p.)

A tömeg-, illetve a populáris kultúra elhelyezhetősége, értékelése stb. a *modernitás alapvető kihívásának* számít. A peremműfajok önállóodása, megerősödése és differenciálódása (a magazinkultúrában, majd a könyvkiadásban is) a modernség része volt, és igen nagy ellenállásba ütközött az elitkánonok és az akadémiai értékrendek felől; egy ideje azonban más a helyzet. Ezt a folyamatot jól szemlélteti Fredric Jameson, a posztmodernről szóló könyvének mindjárt az elején. A marxizáló irodalmár Venturi *Learning from Las Vegas* című híres tanulmányára hivatkozva jegyzi meg, hogy az „[...] felhívja a figyelmünket minden [...] posztmodernizmus egyik alapvető jellemvonására: nevezetesen arra, hogy elmosódik bennük a régebbi (alapvetően érett modernista) határ a magas kultúra és az úgynevezett tömeg- vagy kommersz kultúra között, és új típusú szövegek jönnek létre, amelyeket áthatnak annak a kultúraiparnak a formái, kategóriái és tartalmi, amelyeket olyan szenvedélyesen tagadott meg a modern minden ideológusa”.¹ Majd kissé kitágítva a kört, így folytatja Jameson: „A posztmodernizmusokat valójában éppen ez az egész »lealacsonyult« tájkép nyugtázta le: a bóvli és a giccs, a tévésorozatok és a *Reader's Digest*-kultúra, a reklámok és a motelek, a késő esti beszélgetős műsorok és a hollywoodi B-kategóriás filmek, az úgynevezett para-irodalom annak repülőterei ponyva kategóriáival, amilyen a horror és a romantika, a népszerű életrajzok, a krimik és a sci-fi vagy a fantasy regény – ezeket az anyagokat ma már nem csupán egyszerűen »idézik«, ahogy Joyce vagy Mahler tette volna, hanem saját lényegükbe illesztik bele.” (Jameson 2010, 24. p.)

A popkultúra jelenkori megközelítése tehát jelentősen érinti a *kánontérkép* 20. századi átrendeződését. Ugyanis a régóta forgalomban lévő kánontípusok (pl. klasszikus kánon, nemzeti kánon, jelentéskánon, akadémiai kánon, oktatási kánonok) mellett az ezekben nem szereplő alkotások a 20. század folyamán ún. alternatív kánonokba rendeződtek. Ilyen értelemben alternatív kánonnak minősülhet a sci-fi, a fantasy, a horror, az alternatív történelem, a krimi stb. kánonja, melyek nem csak az előbbieknél, de egymásnak is alternatíváit képezik, míg átfedések is jócskán akadnak köztük, sőt, tartalmazhatnak a jelentéskánonokba is bekerülő műveket. (Társadalmi és élménymotivált jelenségeként a szubkultúrák kánonjait is megemlíthetjük [pl. cyberpunk, heavy metal, hip hop stb.], melyek között nincs, vagy minimális az átfedés, de akár tetszőlegesen választhatók bárki számára, és nem zárják ki azt sem, hogy egyszerre több kánon „termékei” legyünk.) Emellett azonban a közelmúltban – az új médiumok megjelenésének következtében – szükségessé vált az ún. *aktív kánon* bevezetése, melyben elsősorban olyan jelenségek kapnak helyet, melyek egyszerre több médiumban „íródnak”, többféle platformról is megközelíthetők, azaz transzmediálisak (pl. Star Wars-, Assassin's Creed-,

1 Jameson 2010, 24. p. A határok elmosódásáról szóló tézist többen bírálták, és amellet érveltek, hogy a határok megmaradnak, újratermelődnek, de átmenetek jönnek létre a regiszterek között.

Trónok harca-, Mátrix-univerzum stb.). Ennek a kánonnak nincs centruma, zajszerű, és az alternatív kánonokba sorolható jelenségek, sikerlistás művek (és kiegészítőik) tömkelegéből áll.

Az említett átfedések konstatálása azt is jelenti, hogy – már a produkció felől nézve is – rengeteg mű, tárgy, jelenség stb. áll ellen a kétosztatú kategorizációnak. Storey felsorol ezek közül néhányat (Shakespeare 19. századi felfutása a polgári tömegszínházban, Dickens regényei, a film noir és azon filmek, melyek a tömegmoziban kezdtek és az akadémiai közeg filmklubjaiban kötöttek ki stb.), majd Luciano Pavarotti népszerűségét hozza példaként, ami egyben jó példa az ún. exkluzív kód rögzíthetetlenségére is. Pavarotti felvétele, amelyen a *Nessun Dorma* szerepel, a brit slágerlisták élén landolt, az ária a populáris kultúra részévé vált, az előadójából pedig médiasztár lett. Ez a népszerűség Storey szerint megkérdőjelezi a magas és a populáris kultúra elhatárolását (Pavarotti és Puccini nem került ki az elitízlést támogató repertoárból); érdekes azonban, hogy a bulvársajtó és a hírműsorok viszont részben fenntartották a kettősséget. „A kulturális tájkép régi bizonyosságai hirtelen kétségessé váltak.” (Storey 2015, 7. p.) Az ilyen jellegű szituációk, melyek egyszerre átfedések és duplikációk, megsokszorozódnak a 20. század harmadik harmadában, s együtt emlegetendők a posztmodernség térhódításával. Ezért ez az időszak a popkultúra-kutatás kitüntetett terepévé vált, a cultural studies különféle irányzatai pedig biztosították hozzá a szükséges elméleti hátteret (Storey könyvéhez pedig a teoretikus kontextust).

Ez a módszertan felveti továbbá azt a kérdést is, hogy a különféle nyelvterületeken használatos fogalmak mennyiben különböznek, milyen társadalmi folyamatok következtében alakultak ki, illetve hogyan tagozódnak be az adott kulturális hierarchiába. Innen válik az is beláthatóvá, hogy – egyes teóriák szerint – miért indokolt bizonyos megfontolások alapján halvány különbséget tenni *populáris* kultúra és *tömegkultúra* között. Utóbbi ugyanis a „tömeg”, a „tömeges részesedés” fogalmi mentén az adattárolás- és közvetítés gépesítésének hiányában is elgondolható, (Kulcsár-Szabó 2012, 60. p.) míg az előbbi a technomediális környezet 19. és 20. századi megváltozása és a tömegkommunikációs eszközök „robbanása” – majd annak felvetése, hogy „mi az, ami eladható?”, illetve mi köze ennek a művelődés és a szórakozás metszéspontjaihoz? – nélkül aligha értelmezhető. Innen nézve a popkultúra a tömegkultúránál későbbi fejlemény lenne – eltérő fáziseltolódásokkal a zene és az irodalom területén –, de olyan, amely építkezhet az előbbiből, és ilyen értelemben egyfajta hagyománytudattal is rendelkezik (egy nulla teljesítményen nyugvó valóságshow esetében nem számít az előzmény, ellenben egy Lady Gaga-fellépés soha nem előzmény nélküli; illetve erre megint jó példa Pavarotti, és az ária felbukkanása más műfajokban, legutóbb az *Énekelj!* című animációs darabban); nem azonos a divattal, de nem is független tőle; felveti a művészet és a kultúra egymáshoz való viszonyának kérdését (sok esetben eltörölve a különbségüket).

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a szakirodalom általában nem így használja a szóban forgó alapfogalmakat, a tömegkultúrát és a populáris kultúrát azonosként kezeli. Virginás Andrea *A kortárs tömegfilm* című egyetemi jegyzetében például Noël Carroll definíciójából indul ki, mely szerint „a tömegművészet a tömeg(tájékoztatási)-technológiák révén készített és terjesztett népszerű (populáris) művészet. A tömegművészet a tömegtársadalom művészete és a tömegtársadalom céljait hivatott szolgálni.” (Virginás

2016, 12. p.) Ez természetesen elfogadható definíció, a fent jelzett duplikáció azonban lehetővé teszi, hogy régebbi korok (pl. a nyomtatás előtti időszakok) tömegkultúrájáról is beszéljünk, és megkülönböztessük a 20. század popkultúrájától, mely egyfelől a giccs, másfelől az avantgárd és a posztmodern felé nyitott. Ebben a mintázatban tehát a popkultúra – művészeti kontextusát tekintve is – újabb fejlemény volna (a *pop* kultúrája), melynek legitimitációjában lényeges szerepet tölt be a *pop art*, mely a tömegkultúra számtalan elemével kezd játékba (a giccsel is), majd az ún. *art pop*, mely a 20. század vége felé már azt jelzi, hogy a popkultúra művészet is lehet. (Ez a paradigmaticus megfordítás döntőnek bizonyulhat például David Bowie vagy Lady Gaga tevékenységének értelmezésekor.)

Carroll közelítéséből persze az is következik, mivel a világunkat átszövő mediális-szimulációs hálózat *globális* szerkezetű, és akár a nemzethatárokat is megszüntetheti (ami máshonnan nézve nyilvánvalóan illúzió), a tömeg- vagy popkultúra is ugyanilyen, mivel rá van utalva erre a közegre. De ugyancsak nyomatékosan kell kezelnünk azt is, hogy a popkultúra nem csak és nem kizárólag globális jelenség. Legutóbb a *Populáris zene és államhatalom* című tanulmánykötet is tudatosította – nagyon helyesen – a következőt: „A popkultúra jól ismert jelensége, hogy a masszív globalizációs folyamatok mellett a nemzeti közönségek sokszor figyelemreméltó odaadással ragaszkodnak a nemzeti nyelvükön vagy nyelveiken előadott popzenéhez, szemben az angol nyelvű globális poppal.” (Hammer 2017, 291. p.) Innen nézve érdemes megfontolni, hogy a popkultúra és a populáris irodalom identitásképző elemei vagy stratégiái – a sztereotípiákon túl – milyen eszközökkel irányítják rá a figyelmet a *lokális* tényezők szerepére. Eszerint megkérdőjelezhető az a beidegződés, mely a lokálishoz az értéktelent társítja és a kisebbségi diszkurzust eredendően marginálisnak tekinti. Ahogyan a lokális sem önértéket képvisel ebben a szemléletben, hanem több olyan adottságot, amely a globális rendszert más-más oldaláról teszi – nem identikus módon – érzékelhetővé. (Ez a kettősség ugyanakkor nem tartható fenn a tudományban – nincs alternatív biológia, japán lemeztektonika és ehhez hasonlók, viszont a magyar rockzene nem azonos az angollal –, de erre itt nem térünk ki. Ahogy nem kanyarodunk el a speciális politikai körülmények között megjelenő, vagy felülről irányított tömegkultúra felé sem, bár ez utóbbi például Moritz Föllmer *A Harmadik Birodalom kultúrtörténete* c. könyve alapján tárgyalható lenne.)

Másrészt tudatosítanunk kell azt is, hogy a popkultúra különféle *mediumok* szoros kapcsolatára épül, ezért ha az egyikkel foglalkozunk, akkor a többivel is kapcsolatba kerülünk. Meglepő módon, még egy korrekt, transzmediális jelenségcsoporttal foglalkozó könyv előszavában is ez áll: „[nem osztom azok álláspontját], akik a »kultúra« vagy a »médiüm« diszciplináris határokat összemossó bűvös jelszavának engedve egyszer csak – a tényleges, filológiai alapú irodalmi stúdiumok rovására – filmmel, vizuális kultúrával, a digitális kommunikáció új műfajaival, vagy éppen a – felfogásukban már idejétmúlt fogalommal élve – művészetek működésének gazdasági tényezőivel, politikai környezetével vagy technológiai oldalával kezdenek el foglalkozni.” (Benyovszky 2016, 13–14. p.) Először is, érdemes tisztázni, hogy az irodalom azért (is) intermediális kiterjedésű, mert része valamilyen történetileg fennálló és ideiglenes technomediális környezetnek. Például a 19. században az irodalom java része optikai és akusztikus médiumot helyettesített, majd az optikai médiumok és a gramfon megjelenésével a helyeze-

te megváltozott, az írásfolyamatot pedig az írógép térhódítása rendezte át. A 20. század elején aztán az irodalom a gramofonnal és a kinematográfval, később a számítógéppel kezdett versengésbe. (Másképpen bármely konkrét irodalmi alkotás is kapcsolatban van más médiumokkal, vagy helyettesíti azokat. A médiumok és az intézmények összefonódásából álló lejegyzőrendszerek pedig nem gondolhatók el materiális tényezők nélkül.) Ez a helyettesítéssel, versengéssel jellemezhető dinamika koronként változik, de megkerülhetetlenül rajta felejt a nyomát az irodalom közvetítőtechnikáin.

Ha (be)látjuk, hogy a lingvisztikai kódokra redukált irodalmi szöveg olvasása eltekint ezektől a *médiakonfigurációktól* (de még attól is, hogy az irodalom bizonyos tekintetben önmaga médiuma), akkor érthetővé válik, hogy miért az irodalomtörténet vált a médiatörténet részévé és nem fordítva, párhuzamosan a filológia társadalmivá válásával, a metafilológia megjelenésével. (A metafilológia szerint az irodalom nem pusztán szöveg, hanem közvetítő közegek folyamatosan áthelyeződő rendszere, amely a szerint változik, hogy az adott technomediális környezet felől milyen kihívások érik.) A könyv átviteli és tároló monopóliumának a megszűnése, illetve a könyv ún. poszthermeneutikai gyakorlata egy ideje tehát a számítógépipar és a filmgyártás technomediális környezetében tanulmányozható releváns módon. Erről a regény médiatechnikai váltása és a transzmediális világépítés elterjedése egyaránt tanúskodik. Az írás rácsozatának a meghaladása ily módon egy olyan posztkulturális adatmezővel van kapcsolatban, mely a kultúra átrendeződéséről is hírt adott, eszerint a médiumok „beomlottak” a digitális tartományba. Az adatok közti kapcsolatokról viszont igen régóta tudjuk, hogy lehetővé teszik, de fel is függeszthetik az ideológiákat, illetve leleplezhetik azok esztétikai változatait. (Kittler szerint a bináris rendszer felölel mindent, amit a kultúráról tudhatunk. A digitális adatfolyam – a nullák és egyesek rendszere – ugyanis a hang, a kép és az írás előállítását egyaránt lehetővé teszi.)

Ennek fényében tehát olyan elméleti kombinatorikát lehetne/kellene működtetni, amelyben például, nagyon-nagyon leegyszerűsítve, a filmes vagy vizuális módszerek alkalmazása számtalan ponton segítheti az irodalmi kultúrtechnikák értőbb elemzését, és fordítva, ami arra utal, hogy a médiaelméleti kompetencia bizony túllendülhet a szövegként felfogott irodalom, az esztétika és a kultúrszemiotika zárt horizontján. Szoros kapcsolatban azzal a fejleménnyel, hogy az archivált adatok, a média- és az inskripció technológiák elemzése (mely nem azonos az apparátuselemzéssel) a kittleri értelemben vett rejtvényfejtésre, az információk elkapására hasonlít inkább, mintsem valamilyen előzetes pozícióban lévő értelem megragadására korlátozódik. Ebből a nem-hermeneutikai megközelítésből talán vezethetnek utak egy olyan területre, melyet a *popkultúra-kutatás metapraxisának* nevezhetnénk. Az ehhez társítható/kapcsolható vonatkozási rendszereket egyrészt a popkultúra-kutatáson belül, a különféle studiesok metszéspontjaiban, összekapcsolásában érdemes keresnünk; másrészt a metafilológia és a tudományelmélet, illetve a kultúratudomány szélesebb dimenzióiban is mozoghatunk. (Ráadásul a popkultúra és a tudomány találkozási pontjai számos esetben – az utóbbi felől nézve is – releváns gondolatkísérletek kiindulópontja lehet.)

Ebben a metakritikai pozícióban nem csak azt érdemes szem előtt tartani, hogy a tárgy hogyan viselkedik a kutatás során, hanem azt is, hogy a kutatómódszertan hogyan viselkedik a tárggyal való találkozás (vagy látens kommunikáció) során. Richard Shusterman pragmatista esztétikájának kifejtése közben megjegyzi egy lábjegyzetben

a következőt: „Ha valakit arra kényszerítenének, hogy definiálja a magas/populáris kultúra közötti különbséget, jobb lenne, ha nem egyszerűen a különböző tárgyakban, hanem főként a befogadás vagy használat eltérő módjaiban kifejezve tenné meg ezt. A »populáris« ellentétben áll a »magas« használattal, mivel közelebb áll a mindennapi tapasztaláshoz, kevésbé strukturálja és szabályozza a nevelés és azok a standardok, amiket a formális oktatás és az uralkodó intellektuális intézmények magukban foglalnak.” (Shusterman 2003, 314. p.) A leértékelő megkülönböztetés eszerint olyan kulturális, intellektuális találmány, amely az esetek többségében eltekint a használat különféle módjaitól, márpedig az általunk szorgalmazott módszertanban a *hatáskutatási zóna* és a *mindennapi használat* szoros kapcsolata feltételezhető. Már csak azért is, mert – Virginás és Carroll koncepcióját folytatva – „[...] egyre nehezebb, ha nem teljesen lehetetlen olyan embereket találni ma a világon, akik egyáltalán nem voltak kivéve a tömegművészeteknek”. (Virginás 2016, 12. p.)

Innen már csak egy lépés, hogy a popkultúra-kutatást olyan *praxeológiaként* képzeljük el, melyben a kapcsolatrendszerek felnyitása és a komplexitás színre vitele során a módszertan nem feltétlenül rögzül, hanem sokkal inkább átíródik, az elméletet a gyakorlat, az utóbbit pedig az előbbi felől módosítva. Ebben a praxeológiában a különféle technikák és gyakorlatok tudományos és nem tudományos művelése elválaszthatatlan ugyan egymástól, de az intézményi és a hétköznapi kontextus mégsem cserélhető fel teljesen. Bár a kutatás sem nélkülözheti jelen esetben a fogyasztás és a használat jellegzetességeit, intézményen kívüli kutatásról nem igazán érdemes beszélni. (Az outsider pozícióból elhangzó beszéd is rá van utalva az intézményi közlési csatornákra.) Ugyanakkor az összekapcsolásokból adódó sokszínűség, komplexitás érzékelése – ahogy fentebb jeleztük – dinamikus szempontrendszer igényel, ezért a popkultúra-kutatásban elengedhetetlenül szükséges a folyamatos metodológiai (ön)reflexió, már csak azért is, hogy az öröklött elméleti beidegződések ne zárják el a produktív megközelítési útvonalakat.

Érdemes közbevetnünk a *hétköznapi* kontextus említése kapcsán, hogy a mindennapi életre vonatkozó mediakutatások felhasználhatók a popkultúra-kutatásban (is) – az elmúlt két évtizedben számos mérvadó könyv bizonyította ezt Trish Millertől a fent említett Storey-ig –, mivel a tömegkommunikációs lehetőségek kihasználása (és parodizálása) a popkultúra létalapjával függ össze. De nem azonos azzal, nem korlátozódik arra a feltételezett térre, melyet az előbbi befolyásol. (Pl. Lady Gaga komplexitása nem tárható fel a háztartások felől, körbejárásához a többi, ritkább és kitüntetettebb színtér bevonására is szükség van.) Tisztázva az előfeltevéseket: „A kutatókat az érdekli – olvasható a mindennapi életre irányuló magyar nyelvű mediakutatás egyik alapszövegében –, miképpen jelennek meg a mindennapi élet horizontján a különböző médiumok és médiatartalmak; hogyan, milyen kulturális, társadalmi, pszichológiai folyamatok mentén zajlik ezek befogadása, felhasználása.” (Szijártó 2016, 19. p.) A mindennapi élet szférájára koncentrááló kutatások beépülhetnek a popkultúra-kutatásba a különféle médiatartalmak csoportosításán keresztül, de azokra a jelenségekre is fogékonyak kell lennie az utóbbinak, melyek nem tekinthetők médiumoknak, és nem jutnak el a háztartásokba. (Evidensen ilyen például a show vagy a koncert, mely egyszerre pre- és posztmediális, hiszen nem archiválható „egy az egyben”, más a tévé-, a DVD-változat, és megint más az egyszerű élő közeg. A mediális rögzítés perspektivikus, és bár

megmutathat olyasmint is, ami a helyszínen nem mindenki számára érhető el, óhatatlanul részleges marad. A médiakutatást és -elméletet ezért is érdemes kiegészíteni, és reflektálttá tenni a performance studies szempontjainak bevonásával, oda-vissza per sze.)

Mielőtt próbára tennénk ezt a játékkeret, tegyünk egy apró kitérőt a *komplexitás* kérdése felé. A popkultúra leírására tett releváns kísérletek között van egy olyan is, melyet érdemes itt továbbgondolnunk. Molnár Gábor Tamás *Az ízlés mint médium* című, Umberto Eco popkultúra-konceptiójának megközelítésekor felveti a következőket: „Az itt vázolt történetet sokszor szokás a magas és tömegkultúra közötti határ elmosódásaként értelmezni, ami általában együtt jár a kultúra és művészet közötti megkülönböztetés érvénytelenítésével. Ez az elképzelés politikailag talán igen, episztemológiailag viszont éppen hogy nem »radikálisabb«, mint az *interpenetráció* föltételezése, amely akkor is tartalmazza a pólusok különbözőségét, amikor szembeállításuk voltaképeni létföltételei válnak lehetetlenné.” (Molnár 2003, 309. p. Kiemelés az eredetiben.) Az idézetben a kurzívval szedett szó felidéz egy teoretikus hátteret, mely a szociológiai rendszerek leírására jött létre, de – kiindulópontként szinte biztosan – alkalmazhatónak látszik a popkultúra-kutatás terepén is. (Az ilyen jellegű teoretikus előfeltevések tudatosítása nem egyenlő azzal, hogy az elméletet próbáljuk igazolni. Az alkalmazás során – ahogy már felvetettük – számolni kell a teoretikus keret és a fogalmak gyakorlati módosulásaival.)

Niklas Luhmann rendszerelméletében az *interpenetráció* jelensége teszi lehetővé, hogy az autopoietikus (azaz önépítő) rendszerekben megnyíljanak a környezeti kapcsolatok. Ez azt is jelenti, hogy „A kölcsönös áthatás révén lehetővé válik, hogy az információk műveleti folyamatba rendezésének funkciósjkai egymástól elválasztottként álljanak fenn és ennek ellenére mégis összekapcsolódjanak; vagyis olyan rendszerek jöjjenek létre, melyek környezetükre való vonatkozásukban egyszerre zártak és nyitottak.” (Luhmann 1994, 47. p.) Interpenetrációról (azaz kölcsönös áthatásról) akkor beszélünk, ha egy rendszer komplexitása egy másik rendszer felépítéséhez rendelkezésre áll, és fordítva, de úgy, hogy azok nem olvadnak össze. A társadalom és az egyén kapcsolatában ilyen a szocializáció, melynek folyamán az előbbi komplexitása a másik pszichikumának (vagy tudatának) rendelkezésére áll, hogy felépítse saját komplexitását, de az egyén nem olvad össze a társadalommal. Ez a modell alkalmasnak látszik a Storey-féle kontextusok működésmódjának leírására is, amennyiben a popkultúra és a vele kapcsolatba kerülő rendszerek különbözősége úgy marad meg, hogy azok egymásból is építkezhetnek. A popkultúra innen nézve olyan komplex rendszerként fogható fel, melynek működését számos más rendszer biztosítja, akár azzal is, hogy az elhatárolódást képviseli, vagy tagadja annak összetettségét.

Ugyanakkor egy komplex rendszerben nem lehet minden kapcsolatot átlátni, pláne megijósolni. A komplexitás evidensen *fizikai* jelenségként is érthető (és számos tudományterületen is megjelenik, ahogy erről John H. Holland *Complexity* c. bevezetőjében olvashatunk), és innen nézve is vethetünk egy pillantást a populáris kultúra dinamikus természetére. Vicsek Tamás a következőképpen definiálja a komplexitást: „Az összetettség általában valamiféle hierarchiát feltételez. A rendszer attól lesz bonyolult, hogy a hierarchia egy adott szintjén lévő egységek kölcsönhatnak. A komplex rendszereket az teszi olyan érdekessé, hogy a részei közötti kölcsönhatás eredményeképpen a

részek viselkedése oly módon változik meg, hogy az egész rendszer minőségileg új, a részek tulajdonságaitól eltérő viselkedésmintát követ. Kicsit másképpen: pusztán a részek vizsgálatából nem jósolható meg az egész rendszer viselkedése, a globális tulajdonságok új törvényszerűségeket követnek.” (Vicsek 2003, 306. p.) Komplex rendszer a turbulens folyadék és légáramlat, a raj (csoportban mozgó élőlények), a számítógép-hálózat (egymással összekötött, kommunikáló gépek), a nagyobb embercsoport (pl. iskola) és az emberi társadalom.

Példaként emeljük ki a hangyabolyt. Ha egy hangyát megvizsgálunk, a bolyhoz képest nem tűnik bonyolultnak. Genetikai parancsra engedelmeskedik, megvan a többi egyed hálózatában betöltött funkciója. Ha milliós nagyságrendű közösséget vizsgálunk, tehát egy hangyatársadalmat (vagy más szóval szuperorganizmust), számos, egyedeken túlható funkcióval találkozunk. A bolyról az a benyomásunk alakul ki, hogy tudatos rendszer. Pedig nem az. Mindössze arról van szó, hogy a rendszeren belüli kapcsolatok száma meghalad valamilyen mértéket, és az ebből származó funkció többletet tudatosságként azonosítjuk. Vagy gondoljunk egy városra. Egy átlagos nagyvárosban belülről a kölcsönhatások léptéke (a mesterséges hálózatok és jelek mellett beleértve az emberek közti kapcsolatokat is) ugyanakkora, mint az emberi agyban találhatóé. (Eagleman 2017, 198–199. p.) Most tegyük félre azt a kérdést (bár nagyon izgalmas), hogy kell-e még valami a tudatossághoz az alkotórészek sokaságán kívül. Elég, ha a tudatosság látszatát és a komplexitást összekapcsoljuk, hiszen mindkettő megjelenése az elemek és a köztük lévő kapcsolatok számán múlik (még ha nem tudjuk is pontosan ezt meghatározni). Az agy létrehozza az elmét, és ezt az evolúciós fejleményt visszük át a komplex rendszerekre is, amikor érzékeljük, hogy a rendszerszintű folyamatok túlmennek a belső funkciók összességén.

Ezzel magyarázható, hogy a biomimetikus informatikai rendszerek modelleket kínálnak a kultúra működése számára is. Ha vetünk egy futó pillantást a Lady Gaga-jelenségre, világossá válik, miről van szó. Vizsgálhatjuk akár külön-külön is G számait, dalszövegeit, klipjeit, filmszerepeit, fellépéseit, nevét, identitását, ruháit, maszkjait, performanszait, gesztusait, testképét, nemét, parókáit, interjúit, politikáját, fikcióit, színpadát és így tovább, de ezek együttese olyan lezáratlan összképhez vezet, mely túlmutat a részek összegén. Ennek a játéktérnek az elemei, képsorai külön-külön is élvezhetőek, bármelyik ideiglenes centrumként – és *performatív identitásként* – funkcionálhat, együttesük azonban a Gaga-jelenség kaleidoszkópszerű aspektusára, tudatos működtetésére világít rá, mely éppen a stabilitásnak szegül ellen. Ráadásul azzal is szembeesülünk, hogy G esetében a hétköznapi és a fellépések között nincs lényegi különbség, vagyis a valóságot is azokból az elemekből építi fel G, melyek a performatív tevékenységeit alkotják. Mindehhez számos, a részek kölcsönhatására vonatkozó megoldás is társul, a részek reflektálása és a folyamatos megsokszorozódás azonban – érdekes mód – nem törli el annak lehetőségét, hogy a kismillió változatban, ideiglenes centrumként ugyan, de Gagát is mindig érzékeljük. Lady Gaga komplex jelenség a popkultúrában, egy igen bonyolult kapcsolatrendszer; de a fentiek fényében inkább azt mondhatjuk, hogy olyan jelenség, mely a popkultúrából származó jegyekből építi fel saját komplexitását. A Lady Gaga-jelenség tehát jelenetek komplex rendszere (nem egymástól független jeleké), de ez nem jelenti azt, hogy a részletei ne volnának vizsgálhatók, mind-

össze azt, hogy fokozottan számolni kell a szintek közti kölcsönhatásból adódó, immanencián túli funkcióöbblettel.

Az interpenetráció persze több rendszer között is létrejöhet. A popkultúra esetében például aligha rögzíthető az a tartomány, melyre a művelési tevékenység irányul. Ha nő a komplexitás és megnyílik a kapcsolat a környezet felé, sokféle belépési pont jöhet létre, például a réteggkultúrák és a szubkultúrák felől (vö. Lady Gaga a szubkultúrák felé nyitott megabrand), ami egyben azt is jelenti, hogy a popkultúra impulzusokat kap ezektől, és bár önmagából építkezik, az újabb összekapcsolások megnyitják a lehetőséget a következő, *aktuális áthatás* előtt. Ilyen esemény volt a *Mátrix* című film, amely képessé vált a cyberpunk jegyeinek közvetítésére, s ezzel egy szubkultúra dizájnya elkezdte kondicionálni a populáris kultúra egyes szegmenseit. Ebben közrejátszhatott az is, hogy az utóbbiban történhetett valami, ami a fennálló rendszert nyitottá tette az előbbire. Ennek végigkövetése hosszú kutatást igényelne, annyi mindenestre megelőlegezhető, hogy a médiatechnológiára irányuló kérdések megszorodása kedvezett a cyberpunk látásmód előtérbe kerülésének, de nyilvánvalóan bizonyos, például a valóság szimulálhatóságára, a médium és realitás felcserélhetőségére vonatkozó elemek már nyomokban jelen voltak a rendszerben, csak nem volt közöttük erős, ennyire hatékony kapcsolat.² (Az előbbieket fényében ez egyfajta tudatosulási folyamatként is megragadható, mely egy belépési útvonal, platform előtérbe kerülésének köszönhető.)

Számolnunk kell persze azzal is, hogy a komplex rendszerekben és azok között az egymást gerjesztő kapcsolatok véletlenszerűen is generálódhatnak. Antropomorf környezetben ez a tudattalannal érintkezik. A freudista motívumelemzés és a pszichobiográfia a 20. században meghódította a művészetértelmezés és a popkultúra-kutatás terepét (utóbbit az archetípusok iránti vonzódással kötötte össze). Leonard Mlodinow *A tudattalan* című könyvének fényében (tehát az újabb neurobiológiai álláspont alapján) viszont nőhet azon értelmezések elismertsége, melyek – akár önkéntelenül is – támogatják a tudattalan újradefiniálását. Ezek közé tartozik Fredric Jameson *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája* című könyve is, amely számos ponton néz szembe a tudattalannal kialakult képpel (pl. a fotózás vagy a mélységélesség kapcsán). A popkultúra megváltozott helyzetét idejekorán érzékelő Jameson szerint a freudista örökség azért gátolja a jelenség megértését, mert a tudattalan átkódolása szándékos viselkedéssé eltünteti annak tényleges jelentőségét, míg ez a hagyomány jeleket talál ott, ahol korábban véletlenek voltak, vagyis a véletlent a tudat kiterjedéseként kezeli. Az újabb könyvek közül David Batchelor *Chromophobia* című munkáját emelnénk ki, amely a színek iránti érzékenység (legyen az vonzódás vagy az ellenkezője) mentén tárgyalja a kultúra számos fejleményét (például miért lényeges, hogy Ahab kapitány fehér színű bálnát üldöz stb.). Batchelor gondolatmenete a pop artról, a monokróm alkotásokról, vagy a színekben tobzódó megnyilvánulási formákról pedig olyan korszakos mintázatok hatáseffektusainak rétegzettségéhez is közelebb vihet, mint a David Bowie-jelenség vagy a Lady Gaga-projekt.

2 Lényegében egy ilyen jellegű szisztémára derít fényt Klapcsik Sándor egyik tanulmányában a reciprocitás funkcióját vizsgálva a *Mátrixban* és előzményeiben. Klapcsik 2008, 118–124. p.

Az ilyen jellegű áthatások és kapcsolatrendszerek feltétlenül dinamizálják a pop-kultúrákutatás gyakorlatát is, amely ily módon folytonosan *elmozgó praxeológia* lesz, amely új műveleti gyakorlatokkal szembesül, azzal, ami addig árnyékban volt. A meliorizmus, a pusztá résztvevői, archiváló, pszichobiográfiai, szociokulturális és pedagógiai kutatómódszertanok ebből a szempontból kissé elavult stratégiák, ahogy az apparátuselemzés és a kultúrszemiotika sem boldogul bizonyos hálózatok feltárásával (de bármelyik elrugaszkodási pontja vagy közbülső fázisa lehet egy komplexszé váló praxeológiának). Minden elméletre tehát praxisként tekintünk (pl. Gumbrecht jelenlétevelű kultúraelmélete, mely szerint a jó tudományos tanítás a komplexitást viszi színre – nem különíthető el Gumbrecht praxisától), de anélkül, hogy abszolutizálnánk bármelyiket is, egyik sem lehet előzetesen meghatározott végpont. (Valószínűleg a hermeneutika sem lehet kivétel ez alól; az univerzálhermeneutikát egy ideje amúgy is máshogy látjuk a materialitás és a medialitás, a fizikai megjelenés és elhelyezés megkerülhetetlen tényezői felől, ahogy erről L. Varga Péter egyik tanulmányának szegmensei szólnak: „A »materiális hermeneutika« [...] egyszerre affirmálja a szöveghez kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat [...], valamint a jel és zaj távolságán alapuló, autopoietikusnak nevezett szövegképződést” – L. Varga 2014, 33. p.) A komplexitáshoz vezető konstrukciós elvek nem fundamentális kódok (lehet ilyen rekombinációs térszervező művelet például a funkcionális káosz is), változékonyak, cserélődnek, de kimutatásuk nélkül a részletek és a kapcsolati lehetőségek eltűnnek az adott rendszer süllyesztőjében, abban a pillanatban, amikor ez a rendszer már egy másik arcát mutatja. A következő állapot befofása ezért szükségszerűen bemozdítja a felé forduló tekintetet is. De oly módon, hogy ez nem függetleníthető attól a kapcsolt mintázattól, amely a dinamikát lehetővé tette. Egyszerűbben fogalmazva, a komplexitással szembenező praxeológiai kihívások felől folyamatosan korrigálni kell(ene) az elméleteket.

Irodalom

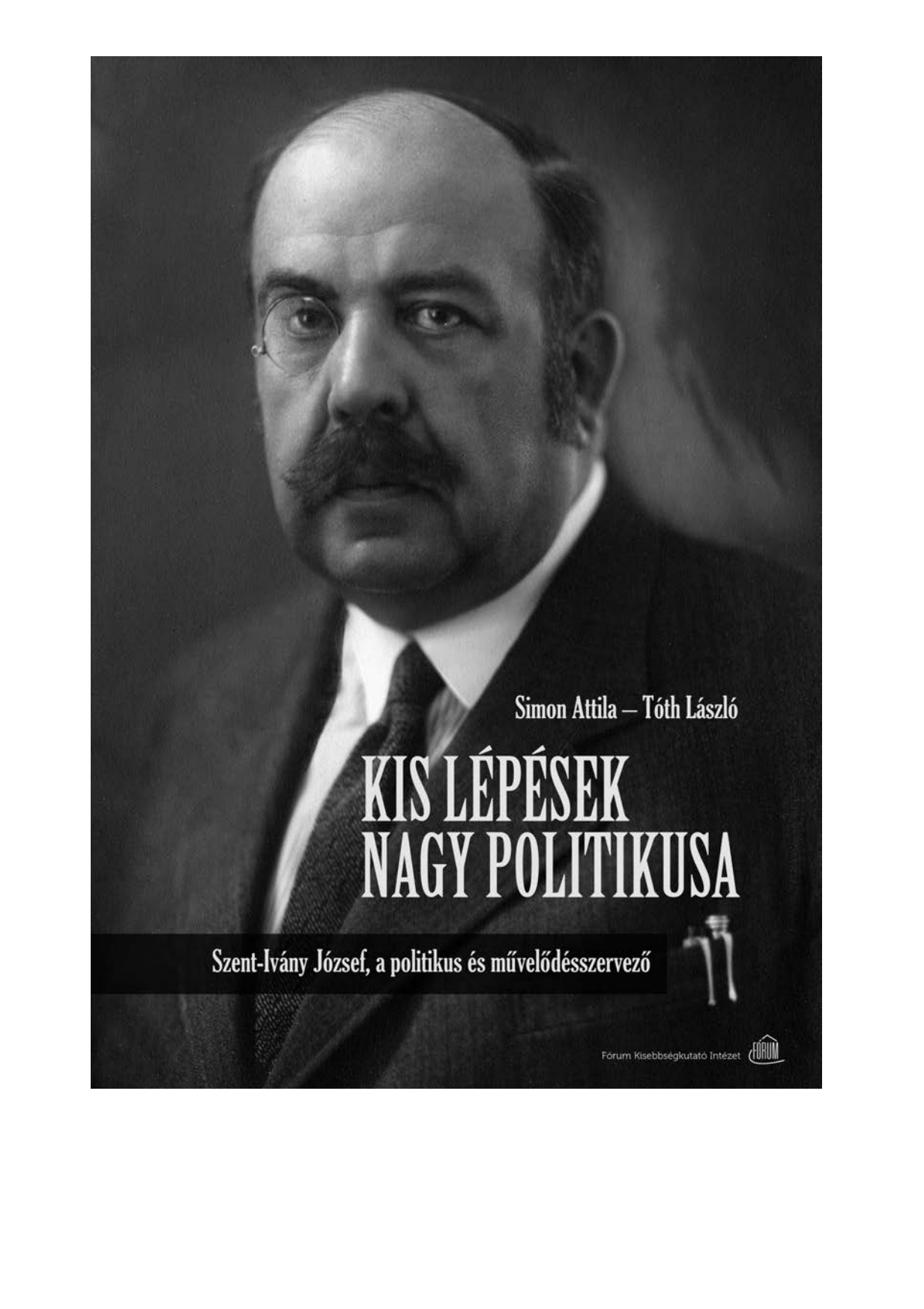
- Batchelor, David 2000. *Chromophobia*, London, Reaktion Book.
- Benyovszky Krisztián 2016. *A Morgue utcától a Baker Streetig – és tovább*. Dunaszerdahely-Pozsony, Kalligram.
- Eagleman, David 2017. *Az agy: a te történeted*. Ford. Both Előd, Budapest, Akkord Kiadó.
- Föllmer, Moritz 2017. *A Harmadik Birodalom kultúrtörténete*. Ford. Kurdi Imre, Budapest, Corvina Kiadó.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2013. Kockázatot vállalni („tudományossá” válás helyett). Ford. Vásári Melinda, *Prae*, 3. sz. 4–9. p.
- Hammer Ferenc 2017. A dalok ugyanazok maradnak. In Ignác Ádám (szerk.): *Populáris zene és államhatalom*. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 282–295. p.
- Holland, John H. 2014. *Complexity. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Jameson, Fredric 2010. *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Ford. Dudik Annamária Éva. Budapest, Noran Libro.
- Kittler, Friedrich 2014. Egyetemek. Nedves, merev, puha és még merevebb. Ford. Vásári Melinda, *Prae*, 4. sz. 119–130. p.

- Klapcsik Sándor 2008. Mátrixok és párhuzamos világok – interpenetráció, szimulákrum, paródia. In H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen (látvány)világok. Tanulmányok science fiction és cyberpunk filmekről*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 113–139. p.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 2012. Szórakozott tömegek. Közelítések a tömegkultúra fogalmához. *Tiszatáj*, 7. sz. 60–77. p.
- Luhmann, Niklas 1994. Szociális rendszerek. Társadalom. Ford. Karácsony András In Cs. Kiss Lajos–Karácsony András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítése. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. Budapest, ELTE, 45–49. p.
- Mlodinow, Leonard 2014. *A tudattalan*. Ford. Both Előd, Budapest, Akkord Kiadó.
- Molnár Gábor Tamás 2003. Az ízlés mint médium. Umberto Eco a tömegkultúráról In Kulcsár Szabó Ernő–Szirácz Péter (szerk.): *Történelem, kultúra, mediatitás*. Budapest, Balassi Kiadó, 308–324. p.
- Shusterman, Richard 2003. *Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*. Ford. Kollár József, Pozsony, Kalligram.
- Storey, John 2015. *Cultural Theory and Popular Culture*. London and New York, (Seventh Edition), Routledge.
- Szijaártó Zsolt 2016. A mindennapi élet újrafogalmazása: a média- és kultúrakutatás új területei. In Bódi Jenő–Maksa Gyula–Szijaártó Zsolt (szerk.): *Újratöltve: Média kutatás és mindennapi élet*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 9–25. p.
- L. Varga Péter 2014. *Az értelem rácsai. Esemény, filológia, megértés az irodalomban*. PRAE.HU, Budapest.
- Vicsek Tamás 2003. Komplexitás-elmélet. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 305–308. p.
- Virginás Andrea 2016. *A kortárs tömegfilm (tömegkultúra, műfajok, médiumok)*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, Ábel Kiadó.

PÉTER H. NAGY

THE PRAXEOLOGY OF THE POP CULTURE RESEARCH. AN OUTLINE OF A HYBRID THEORY

This study is devoted to the possibilities of the pop culture research after the media theories of the 20th century. It proposes a praxeology working with a dynamic concept of pop culture, and puts emphasis on increasing complexity. The line of reasoning also notes the role of alternative canons, the distinction between pop culture and mass culture, and the consequences of posthermeneutical practices. Theoretical combinatorics does not give preference to any preliminary theory, it considers each as a research practice. It can also be conceived as an experiment opening the way for metacritical case studies.

Simon Attila – Tóth László

KIS LÉPÉSEK NAGY POLITIKUSA

Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező

Fórum Kisebbségkutató Intézet

KISS GY. CSABA

1968 Csehszlovákiája és a magyar írók

„Prágában, Varsóban diákok tüntetnek, szabadságot követelnek...” – jegyezte föl 1968 márciusában az ekkor Olaszországban élő Márai Sándor. (*A teljes napló*, XIV. 1967–1969). Miroslav Krleža horvát író a Mickiewicz-darab betiltása ellen tüntető varsói egyetemistákról hallván 1956 Budapestjének a képét idézte föl naplójában. Amikor pedig Budapest – csendes. A fiatal nemzedék egyik költője március 15-én veti papírra Petőfit idéző versét, a *Zúg Márciust*. Tiltakozó fölkiáltása a nemzeti ellenállás szimbóluma lett később. A budapesti Erzsébet hídról nézte Utassy József, mekkora rendőrsorfall veszi körbe a nemzet költőjének szobra előtt álló diákokat. Ebben a hónapban utolsó éves egyetemistaként tanári gyakorlaton voltam Kalocsán. A tavaszi szünetben egyik barátommal Pozsonyba készültünk. Naponta megvettem 50 fillérért a szlovákiai *Új Szót*. Mintha egy másik világból közvetített volna.

Ezzel találkozhattam azután április elején hat napon át Szlovákia fővárosában. Meghatározó élmény volt. Beszélgetések a malomvölgyi kollégiumban, az óvárosban sétálva, a tüntetéseken, a borozókban. Szlovák és magyar újságokat forgatva a kávéházakban. Kortársaink között. A szürke és lagymatag Budapesthez képest itt minden mozgásban volt. Sajtószabadság, naponta érdekes új hírek. Lengyel nyelvtudásom alapján értettem valamennyire, miről van szó. Valójában akkor kezdtem szlovákul tanulni.

Prága és Pozsony ott volt egyébként 1968-ban a magyar írók, értelmiségiek tudatában, hiszen nálunk ez az év az „új gazdasági mechanizmussal” (a piac elemeivel) kezdődött, és a változások a szomszédban reményt keltettek. Csehszlovákia képe is kezdett kedvezőbbre változni a magyarok előtt, bár köztudomású volt, hogy 1946-ban polgárai többséget szavaztak a kommunistáknak (Szlovákiában ugyan nem), és ott nem állomásoztak megszálló szovjet csapatok; sokan úgy tudták, 1956-ban az ország vezetése fölajánlotta fegyveres segítségét a Szovjetunióknak a magyar forradalom leveréséhez. A kádári hatalom eleinte egyetértően figyelte az eseményeket, csak akkor bírálta a csehszlovák sajtót, amikor júniusban Nagy Imre kivégzésének tizedik évfordulóján a *Literární listy* azt írta, hogy a magyar miniszterelnököt ártatlanul végezték ki. Számos magyar értelmiségi innentől kezdett jobban érdeklődni az iránt, mi is történik a szomszédságban. „Akkoriban gyakran hasonlítottuk össze a magyar 56-ot a cseh 68-cal” – emlékezett vissza később Heller Ágnes, a filozófusok korcéljai tiltakozó nyilatkozatának egyik aláírója.

Pozsonyban az egyetemi kollégium egyik folyosóján nagybetűs fölirat állított meg: *Slovák som, Slovák budem*. Fölötlött bennem a kérdés: írnék-e illet én mint magyar? A beszélgetésekből azután egyre jobban kiderült számomra, nemzet nélkül itt sem lehet demokrácia. Érdekes egybeesés, hogy ekkor Szlovákiában és Magyarországon is napi-

rendre került – eltérő körülmények között ugyan – a nemzeti identitás kérdése. A burzoá nacionalizmust náluk és nálunk is szüntelen ostorozta a kommunista hatalom. Van szlovák nemzet, magától értetődő követelésnek éreztem a föderációt. A kádári Magyarországon – főleg 1956 miatt – politikai főbűnnek számított (akkor, és szinte 1989-ig) a nacionalizmus. Így például magának a ténynek említése, hogy magyar kisebbségek léteznek a szomszéd országokban. Ezért a meglepetés erejével hatott, hogy májusban a Magyar Írószövetségben tanácskozást rendeztek a szomszédos országok magyar irodalmáról. Nem lehet kizárni, hogy ehhez épp Fábry Zoltánnak a pozsonyi *Új Szóban* közölt április végi írása (*A magyar kisebbség nyomorúsága és nagysága*) adott ösztönzést.

Tavasszal jegyezte meg naplójában (*Ezer este Fülep Lajossal II.*) Fodor András (1929–1997), a középnemzedék jeles költője: „Sokat beszélünk a váratlan fordulatokkal alakuló csehszlovák helyzetről.” Ezekben a hetekben-hónapokban nem egy magyar író járt Szlovákiában, fölkeresték szlovák és magyar pályatársaikat is. A prózaíró Veres Péter (1897–1970), a népi írók csoportjának képviselője kisebb körútra vállalkozott (Nyitrára, Komáromba, Galántára és kisebb településekre látogatott el). *Csallóközben jártam* című útirajzában dél-szlovákiai magyarokkal való találkozásait mutatja be. Fekete Gyula (1922–2010), a középnemzedék prózaírója és népszerű irodalmi publicistája júliusban járt Rimaszombatban és Hanván. A gömöri városban figyelte meg: „A játszógató gyerekek éppoly könnyen váltanak át az egyik nyelvről a másikra, mint az üzletben az eladók, nem nehéz felismerni, hogy a két nyelv békés együttélése a hagyományos és természetes alapforma.” (*Naplóm a történelemnek I. 1941–1972.*) A hanvai Tompa Mihály-ünnepségen elismeréssel említi az odaseregülő emlékezők nagy számát és fegyelmeztségét.

Nyáron már nyilvánvaló volt, hogy a Szovjetunió egyre keményebb hangot használ Csehszlovákiával kapcsolatban. Márai Sándor jegyezte föl július 19-én: „Reggel a rádió a Szovjet fenyegetéseit harsogja... Azt mondom L.-nak, ha tíz, tizenöt év előtt hallom ezeket a híreket, nyugodt biztonsággal azt mondanám, lehetetlen, hogy a Szovjetunió fegyveresen beleavatkozzék és letörje a csehszlovákiai ellenállási kísérletet. Ma nem mondom ezt, legfeljebb azt mondhatom, »nem hiszem«, hogy a Szovjet erőszakosan beavatkozik. Ezt a szót, »lehetetlen«, törölni kell a társalgásból.” Fodor András nyáron néhány napos kirándulásra indult Szlovákiába, Fábry Zoltánt fölkereste Stószon: „... Fábrynak az a nézete, hogy a mostani eldöntetlen helyzetből sok minden lehet, csak jó nem. Legjobb volna, ha maradna a status quo.” Azt is fontosnak tartotta megjegyezni: „Negyednapja vagyunk itt, a magyarfalásnak mások emlegette kínos légkörét sehol nem tapasztaltuk.” Akármilyen veszjóslóak voltak is a politikai nyilatkozatok, a tiszacsernyői találkozó után mintha bízni lehetett volna a békés kifejtetben, hiszen Csehszlovákiában nem omlott össze úgy a „rendszer”, az egész helyi közigazgatás, a kommunista párt, ahogy ez néhány nap alatt végbement Magyarországon október 23. után. Miért lett volna érdemes az amúgy békét prédikáló Szovjetunióknak egy „testvéri” országot fegyveres erővel kényszeríteni ideológiai-politikai követelmények betartására? Ám a birodalom nem volt hajlandó eltérni a neki elfogadhatatlan szólásszabadságot, a „szabadság kis köreinek” terjedését. Mindazt, amit emberarcú szocializmusnak neveztek Prágában és Pozsonyban. Magyarországon sokan – főleg a fiatal nemzedék – őszinte rokonszenvvel követték az eseményeket. Érezhető volt ez 68 tavaszán a

Csehszlovákiából érkező filmek, irodalmi művek fogadtatása során. A könyvhéten megjelent a pozsonyi Madách Kiadó – cseh és szlovák könyvek új fordítású kiadásai. Az *Irodalmi Szemle* ekkor talán a magyar irodalom legizgalmasabb folyóirata volt, itt lehetett olvasni az 1967-es csehszlovák írókongresszus tanulságos főszólamait, élvonalbeli szlovák és cseh írók munkáit.

A Varsói Szerződés agressziója megdöbbenést váltott ki Magyarországon. A költő Illyés Gyula, a szellemi élet vitathatatlan tekintélye augusztus 21-én ezt jegyezte föl naplójába: „Érzéseim a lelki nyomás közben is, hogy mi lesz ebből? 1. Valamilyen mazochista megkönnyebbülés: a csüggesztő rengeteg madárnyelv után végre a valóság szava, bármily érdesen, rekedten is. 2. A mazochista »megkönnyebbülés« még egy rezenete: egy percre elmúlik a magam terhe, közös gondjának éreztetésével az emberiség csaknem egyenrangú tagjává avat. 3. Keserű, de rögtön szívig ható nyelés a nemzet passzív kínkehelyéből: 56-ban a prágai tömegek Nagy Imre ellen tüntettek, négy-szer verték le a magyar követség Kossuth-címerét; az újjászerveződő pesti rendőrségnek Csehország ajándékozott gumibotot, két vagonnal.” (*Naplójegyzetek 1961–1972*). Márai Sándor feleségével éppen koncerten volt: „Amíg Bachot hallgatjuk Salernóban – este tizenegy felé –, az orosz csapatok megszállják Csehszlovákiát.” Az emlékezetes napon Karinthy Ferenc (1921–1992), akinek műveit, színdarabjait szlovákra és csehre is fordították, a következő sorokat jegyezte föl: „A szovjet csapatok – és velük a lengyelek, bolgárok, keletnémetek, magyarok – ma éjjel megszállták Csehszlovákiát. Mennyi gátságot, tiprást, elnyomást láttam életünkben – s mégis, mindig újra fel tud háborítani! Hallgatom a külföldi rádiókat – mert a magyar adó egy rövid és cinikus közlésen kívül semmit sem mond. A kommunista mozgalom az utolsó morális szavát is elvesztette.” (*Napló I. 1967–1969*). Augusztus 23-án írta Márai Sándor: „Éjjel – L. elaludt a díványon – a lecsendesített rádió híreit hallgatom, amint monotonon darálja a csehszlovákiai híreket. A tizenkét év előtti magyar dráma csehszlovák változatát kísérteties egyhangúsággal ismétli a rádió: a fehér megint fekete, a fekete fehér, a »felszabadítók«, akik a tankokkal megérkeztek, a »nép hívására« jöttek, hogy megszabadítsák a fasiszta árulóktól a cseheket és a szlovákokat, a nagyvilág felháborodottan tiltakozik... És amíg ezt hallgatom, először életemben érzem: »Sok«. Az egész, ami nekünk ebben a században kijutott, »sok«; nem emberszabású.”

Ezekben az augusztusvégi napokban a magyar írók is a rádión csüggték. „Azért kelek föl, hogy a rádiót hallgassam – így Illyés Gyula. – Nincs fél óra, hogy ne a prágai eseményekről beszélgessünk Flórával a levetségől fegyelmelzeten. [...] Prága nem ég, a csehek vére nem omlik, visszasüllyedünk földi magányunkba.” A drámai napokban egyébként működött Csehszlovákiában a törvényes hatalom tömegtájékoztatása, részben konspiratív formában. Akár magyarul is lehetett hallgatni az adást, mely a „Gabona városából” jelentkezett. Karinthy Ferenc szégyenletesnek tartotta a magyar részvételt a katonai akcióban: „Nem tudom, a világ lenyeli-e – én nem bírom lenyelni. Félek, félttem az országot. Nem, ezt nem ússzuk meg. A hitlerizmus alatt is voltak, akik azt hitték, a világ majd tudni fogja, mi nem a saját akaratunkból, csak nyomásra és így tovább, s szépen megússzuk majd – de nem úsztuk meg. Most se fogjuk.” Egy ideig nem lehetett tudni, mi történt, hiszen a csehszlovák vezetőket a szovjetek egyszerűen elrabolták s Moszkvába vitték, mint kiderült azután, úgymond tárgyalni. Augusztus 24-én írja Karinthy Ferenc: „Egylőre a kibontakozásnak semmi jele Csehszlovákiában. Még min-

dig nem tudnak egy ellenkormányra embereket találni. Vagy nem is akarnak az oroszok. Svoboda elnök Moszkvában tárgyal, Dubček – akiket nemrég még csókkal, öleléssel üdvözöltek a többi ország kommunista vezetői – fogságban.” Egy nappal később jegyzi föl Márai Sándor: „Dubček – mielőtt letartóztatták, és állítólag elvonszolták a moszkvai tárgyalásokhoz, ezt kiabálta: »Ezt érdemlem én, aki egész életemben a Szovjetuniót szolgáltam...« Igen, ezt érdemelte. Az oroszoknak igazuk van: a kommunizmus liberalizálását nem lehet tűrni, mert ez a kommunizmus és a kommunisták végét jelenti.” Augusztus 28-án, amikor úgy látszott, hogy Moszkvában valaminő megállapodással fejezték be a különös tárgyalásokat, így vélekedett Karinthy Ferenc: „Kompromisszummal, amelyen a csehek valamit vesztek, de valamit meg is mentettek. A »győztes« oroszok sokkal többet vesztek. [...] Világraszóló, 50 éves történetük óta példátlan presztízsveszteséget.”

Gömöri György, az 1956 után Angliában élő polonista irodalomtörténész 1968 augusztusában a prágai szlavisztikai kongresszusról augusztus 17-én utazott Magyarországra. Visszaemlékezésében (*Beszélő*, 2. évfolyam, 11. szám) érdekes hangulatképet fest a bevonulás előtti és utáni napok Budapestjéről, ahol régi kollégáival, írókkal találkozott. A Gellért Szálló presszójában magyarázta neki Csoóri Sándor, a költő (később a nemzeti ellenállás meghatározó alakja): „A Nyugatnak tudnia kell, hogy bár magyar csapatok is részt vettek a bevonulásban, ezt mi nem akartuk.” Itt került szóba a magyar értelmiségiek tiltakozásának lehetősége, a nagy öregek (Déry Tibor, Illyés Gyula) azonban vonakodtak aláírni arra hivatkozva, hogy 1956-ban a cseh és szlovák írók nyilvánosan elítélték a magyar forradalmat.

A fiatal magyar nemzedék kíváncsisággal és érdeklődéssel fordult 1968-ban Csehszlovákia felé. Nagy szerepe volt ebben az ekkor bemutatott irodalmi műveknek, filmeknek, elsősorban pedig a tömegtájékoztatás csatornáin érkezett információknak a reformokról, a sajtószabadságról. Az augusztusi bevonulás egyértelművé tette a párhuzamot 1956-tal. Véget vetett a kommunista rendszerrel kapcsolatos minden illúzióknak. Megjelent a közép-európai sorsközösség és szolidaritás gondolata. Tanúsítja ezt például Utassy József *Ember az őszben*, másik változatában *Hitfogyatkozás* című emblemikus költeménye, melyből a kortársak az 1968-as bevonulásra adott választ olvastak ki. Minden önáltatás nélkül mondja ki a költő:

„Győzelem?! Harminc ezüsttel győztek!
Énekelem hát: júdás idő ez”

Akinek az életművében vissza-visszatérő fontos mozzanattá vált 1968, az a költő Nagy Gáspár (1949–2007), aki a magyar 56 emlékét idézte föl nagy hatású verseiben. Egyik vallomásában így fogalmazott: „Engem a történelem felé igazából hatvannyolc indított el, ebből a traumából eredően kezdtem ötvenhatal is foglalkozni.” Tizenkilenc éves volt akkor, a szombathelyi tanárképző főiskolán kezdte tanulmányait. Így emlékezett a nevezetes éjszakára: „...tankoszlop dübörög elő a ködből, lezárják az utakat, elterelik a forgalmat. Eljegyeznek a történelemmel előre és hátra az időben. [...] Én nem vonulok be, de elfoglal Közép-Európa. [...] S ekkor kezdődött egy totális kiábrándulás, hogy itt valamiféle emberarcú szocializmus megvalósítható.” (*Könyvpiac*, 2000, 6. szám). Ettől kezdve tudatosan kezdett tájékozódni a közép-európai irodalmak felől. Az ellenzéki Bethlen Gábor Alapítvány titkárságát vezette 1985-től, s következetesen képviselte azt

a megfontolást, hogy közép-európai író kapja az egyik díjat. Így sok kitűnő szerző (például a lengyel Zbigniew Herbert és a cseh Bohumil Hrabal) mellett a díjazottak között szerepelt Lubomír Feldek (1992) és Vojtech Kondrót (1997).

Nemzedékemben mély nyomot hagyott az 1968-as Csehszlovákia. A tavasz a reményt jelentette, hogy változhat a világ. A szabad beszéd azt üzentte, hogy lehet a szavaknak valódi jelentésük. Ősszel pedig mintha bezárult volna minden, utolsó illúzióink is szertefoszlottak. Egy testvéri érzés kezdett formálódni bennünk akkor, hiszen a szlovákok és a csehek ugyanazt akarták, amit a magyarok 1956-ban: Közép-Európa összetartozásának a gondolata.

L. Juhász Ilona

**Amikor mindenki
a háborús állapotok
igája alatt roskadoz...**

Erdélyi menekültek
a mai Szlovákia területén

Fórum Kisebbségkutató Intézet

Etnikai „asszi-milációtól” az „anti-migrációig”

A 70 éves Bodó Barna tiszteletére

*„...átmeneti korban élünk, amikor úgy tűnik,
valami megszűnőben, valami más viszont fájdalmasan
születőben van. Mintha valami szétporladva bomlana
és kimerülne, valami más viszont noha még alig
kivehetően, kibontakozna a romokból...”*
(Václav Havel)

*„Az antropológia a partikularitás iránti érzékével,
a részvétel iránti odafigyeléssel,
a társadalmakat leíró homogenizáló nyelvvel szembeni
gyanakvásáival fontos lehet,
ha nincsenek is kipróbált receptjei, biztos megoldásai”*
(Clifford Geertz)

Két tónust, nagyjából azonos korból, de eltérő multikulturalizmus-fókuszált társadalmi közegből származó idézettel „keretezem” születésnapj üdvözlőmet Bodó Barnának. Az első idézet Tőle való, a *Talpalatnyi régióink* kötetében hozza alaptónusként, a táji-történeti régióktól az eurorégióig ívelő útvonalon meghatározó hangnemenként. A másodikat nem oktalanul, ám a magam példamutató szövegtárából varázsoltam ide, mert pontosan azt a valamely szétporladó mivoltában is partikuláris összefüggésrendet tükrözi, amit a kisebbségi és marginális létből, a „romokból” kibontakozó újként elandalodva képzelünk magunknak. Sőt nemcsak magunknak, hanem boldogító jelenünk okán oly sok mindenki másnak is, hogy abból mári a homogenizáló leírások révén is valami biztos receptúra ajánlható európai társainknak.

Másképpen szólva: kétfelől beszélek, de egybehangzót mondok vele, illő kételyekkel. Egy etnikai asszimilációt megkívánó korban, amikor ellenoldalon (akár román–magyar, akár magyar–magyar, akár horvát–magyar vagy andalúz–román) szembeállításban éppúgy jelen van a bejövők befogadása és etnikai besimítése, mint a bármilyen és bármikor ki- vagy bejövetel elemi tiltása és társadalmi elutasítása is, e kettős osztatú cím talán nem indokolatlan. Persze, azt, hogy talányos legyen, vagy homályos, esetleg bizonytalankodónak tetsző, mégícsak tudatosan választottam mint célt – főképpen azért, mert egy végig nem gondolt tüneményre, sokféleképpen körvonalazott, ám korántsem kitérő fogalomkörre, migráns egyén és migrációellenes állam külön-külön is félreértésekre alapot adó aktusára fókuszáltam megosztó érdeklődésemet.

E kétfelől beszéd egyik elemeként hadd hivatkozzam Bodó Barna szövegét: „Félelmet keltő sokszor és sokak számára a régió történeti kategóriájának a felbukka-

nása. Közép-Kelet-Európában a kialakult nemzeti keretek nem történeti határokkal, hanem etnikai és nyelvi határok szerint tagoltak. Minden etnikai helyzetet a történelmi háttéren túl a tegnap és a mai status quo határoz meg, az idevágó diskurzus állandó szereplői az 'igények' és 'revánsok' jogossága. Mit rejt a régió fogalma, milyen politikai elképzelésnek, mi több, szándéknak lehet a trójai falova? Amikor a helyi politikus a regionális fejlődés szempontjai mellett érvel, mennyire gondol kizárólagosan a gazdaságra, hátha fő célja a neki nem tetsző központtól való minél erősebb eltávolodás? A határok racionális megítélése nem nélkülözheti a szabad önrendelkezés szempontját. Nyugaton azért alakulhattak ki viszonylag stabil határok, mert a vitás területek státusáról többnyire népszavazások döntöttek..." (Bodó, i.m.).

A diskurzus (bonyolítása) kedvéért meg hadd hivatkozzam Bodó ugyanez írásában épp a rám hivatkozó szakaszt, az előbbi idézetet megelőző bekezdésből: »A közgondolkodásban helyet – sőt: olykor főszerepet – kapott a faji kérdés, a nacionalizmus, a megkülönböztetés megannyi formája; egyrészt etnokráciák kapnak erőre, másrészt „hontalan népek” – skótok, walesiek, baszkok, katalánok, kurdok – jelzik, hogy az etnikumok helyet követelnek az állampolitikai rendezőelvek megalkotásában. Sokak gondolatát fogalmazza meg A. Gergely András, amikor felveti: „a huszadik század egyik legnagyobb teljesítménye lehetne, ha ezek az etnikai kultúrák ezúttal nem szélsőségesen politizálnának, hanem összetalálkoznának a 'civilizált' emberiség uralkodó demokratikus eszméivel, s kiegészítenék azokat a maguk értékrendjével”. A szakember óhaja az európai fejlődés legvégső értelméből fakad. A létező társadalmi korlátokra szintén ő mutat rá: „Csakhogy e vágy teljesülését egy sor politikai, gazdasági, kulturális, jogi akadály teszi lehetetlenné”. Ezen akadályok egyik gyökere a félelem. A félelem nem utolsósorban attól, hogy a demokráciába beleszokó polgár kilép alattvalói köntöséből, s igazi közképviselőt kér számon«.

Mármost a két küzdő/ölelkező idézet számomra azt a sűrített problematikát emeli fókuszba, ami valamiféle „asszimigráció” kihívó képzetét teszi szóba hozhatóvá. Persze az, hogy egy *nem létező fogalomra* épülő, a komplex kultúrákutató analógiájáért kiáltó hipotézist forgalmazok, éppen a Geertz interpretálta „partikularitás iránti érzék” és „részvétel iránti odafigyelés” problematikáját hozza közelebb „a társadalmakat leíró homogenizáló nyelvvél szembeni gyanakvás” identitáspolitikájához, meg ahhoz is, amit Bodó írásában (és kötete egész nagyobb tömbjében, sőt több rész tanulmányában is) szorgalmaz, nevezetesen hogy valami olyasmin kellene súlyosabban elgondolkodnunk, aminek „ha nincsenek is kipróbált receptjei, biztos megoldásai”, valamiféle közös áthangolódási kísérlet során legalább etnikai békét lehet kötni akkor is, ha ennek etnopolitikai, nemzetbiztonsági, állampolgári jogi, nyelvi vagy kisebbségi szabadságfeltételei nem is sűrűn képesek teljesedni.

A fentebb idézett Bodó-kötet egyik szempontja (a *Kultúra, identitásnarratívák, politika* című tanulmányban) kétségtelenül harmonizál mind a Havel-sejtéssel, mind a Geertz-óhajtással: nevezetesen az etnicitás relativizmusfelfogás és reprezentációk (vagy rejtett velleitások) formájában megnyilatkozni kész/képes sajátlagossága. Ha a két főnti idézet összhangját keresem, a politikatudomány, regionalizmus, kisebbségtudomány és kulturális antropológia partvonalai között három kulcsszóval jellemezném, miről is

beszélek: *asszimiláció*,¹ *adaptáció* és *akkulturáció*² lesznek ezek, s kísérő jelenségük vagy eredményük a *migráció*.³ A jelenség, amelyről beszélek, egyfajta patch-work, foltokból összeálló teljesebb kép tehát, amelynek bármely elemét leírni vagy megnevezni teljességgel lehetetlen a többi ugyanilyen szintű megközelítése nélkül. De ha nem politikaelméleti aspektust veszünk (márpedig ezt kevésbé szeretném, mint az élményközeli antropológiai nézőpont vagy megértő elfogadás gesztusát), akkor érdemes lenne arra utalnom, hogy akár Bodó következetes civilitás-szemlélete (képviselő, szereptudat, közösségpolitika a közpolitikán belül, megtartó identitást fejlesztő fejlesztési policy, érdek- és jogvédelem vagy kulturális örökségvédelem a helyi és térségi megmaradásban, stb.), akár a demográfiai és kisebbségkutatási adatok kupacba rakása is elegendően súlyos válságkérdéseket hoz fel a „lehet/nem lehet”, a lokalitás/globalitás, a nemzetpolitikai/mikroközösségi lépték, a „Magyarba migrálási” és nyugatra menekülési gyakorlat terén éppúgy, mint a kettős állampolgárság, státusztörvények, identitás-megtartó hatások importja, regionalizmus vagy etnikai autonómia, szórvány és etnikumvédelmi helyzetadatok terén. Ezeknek egyetlen írásba tuszkolása kellőképpen képtelen vállalat lenne, rövidíteni szándékozva viszont elsőként is körülírást kellene adnom, mifajta szótárral bánok az alábbiakban a legfőbb kulcsszavak terén.

Az asszimiláció, kultúravesztés, kultúraváltás vagy adaptáció szempontjából úgy gondolkodom tehát, hogy (rövid summázatban)

1) számos, Magyarországon vagy másutt a világban kutattott etnikai csoport vagy közösség (kultúrát megtestesítő szereplő) jellemző viselkedése írható le akként, hogy a környezetéből eredő nyomásnak, megváltozásra és beilleszkedésre serkentő-kényszerítő hatásnak úgy tud csak ellenállni, ha az *asszimiláció vállalása helyett a migrációt választja*. Sőt, fordítva is több népcsoportra áll: *a migráció kényszerének elkerülése okán sokan inkább vállalják az asszimiláció útját*. Utóbbira talán több a példa, kezdve a közép-európai zsidóságtól a (például budapesti vagy békési) szlovákokon át a (tatabányai vagy Baranya megyei) németekig, a párizsi bretonoktól a lyoni arabokig, Helsinkiben élő oroszoktól a dobrudzsai tatárokig. Az előbbire, a migrációt inkább vállaló esetre persze éppúgy lehetne (bizonyos) zsidó, indiai, Fülöp-szigeteki, kanadai vagy dél-amerikai szubkultúrákból vett példát is találni, de igen karakteres illusztráció lehet az európai cigányoké, az íreké vagy az örményeké is. Ellenem vethető azonnal, hogy

-
- 1 Asszimilációként az etnikai beolvadás, társadalmi-kulturális térben lezajló adaptálódás folyamatáról beszélek, amely csoportintegráló erők függvényében, változó intenzitással hat, s eredménye az akkulturáció.
 - 2 Érdemesnek látom megkülönböztetni az etnikai kultúrára nyomást gyakorló külső hatások egységén belül a *kultúravesztést*, amely rendszerint korábbi fázisa az átalakulásnak, valamint a *kultúraváltást*, ami a sikeres beilleszkedést segíti elő, s néha kifejezetten ennek eredményeként könyvelhető el.
 - 3 A legegyszerűbb definícióként az egyéni és csoportos helyváltoztatás ama formáját használok itt, amely a szándékolt, tudatos életfeltétel-változtatás célját követő dinamikus változással jár, elsőként persze helyváltoztatással, adott esetben élettörténeti jelentőségű folyamatok biztosításával, de különböző állapotban esetleg csak az egyének vagy csoportok időleges elmozdulásával.

sematizálom az etnikai identitásképleteket... – de remélem, ki fog derülni, hogy ez nem célom, s épp ellenkezőleg, esetenként túl aprólékosan próbálok közelíteni a néven nevezendő jelenséghez, ezenfelül a keretek megfogalmazásánál szükségképpen markáns jegyeket vélek megmutathatónak...;

2) megannyi kutatás és helyzetelemzés, vallomás és esettanulmány mintha azt mutatná, hogy egyes kisebbségi csoportok és kultúrák beilleszkedésének nemcsak külső kényszerei vannak (erről például Bodó kötete is, és hivatkozott nemzetközi szakirodalma és egész munkássága mégannyira pontos közelítésekkel vallanak), hanem az adaptációs folyamatban környezeti és természeti és humán formák együttesen hatnak, vagyis ezek egyenként is jelentősen, együttesen pedig *szükségképpen* olyan fizikai és szociokulturális átformálódást eredményeznek, amely a *fennmaradás feltételeként a kultúravesztést igényli*. Vélelmem szerint ez nem teljesen igaz, de éppen azt szeretném szemügyre venni, miért és hogyan nem az...

Írásom címében egy snassz kis nyelvi lelemény található (az „anti-migráció” helyett szívesebben írtam volna „asszi-migrációt”), amely valamely *policyra* épülő, megértéssel és megoldással kecsgetető cselekvésmód, s éppúgy idézőjelben értelmezem, mint az asszi-migrációt. A továbbiakban még kifejtendő fogalomkörrel csupán összefoglalóan fémjelzem olyan téropolitikai, nyelvpolitikai, törvényalkotási, pártirányítási, területi politikai, érdekkapcsolati, szimbolikus politikai vagy etnikai tagoltságú kérdések sokaságát, amelyek céljaikban vagy hatásaikban hozzájárulnak az asszimiláció különböző típusainak megvalósulásához, de tartósabb vagy végérvényes változásokat nem eredményeznek. E technikák, stratégiák, forgatókönyvek vagy etno-logisztikai megoldások olykor valamiféle neotradicionális birodalomépítés eszközeinek tűnnek a hatalom kezében, a leggyakrabban azonban csupán elfedni hivatottak szociális kérdéseket, belső megosztottságot, etnobizniszt vagy olykor-olykor (de korántsem túl ritkán) némi kisebbségstatisztikai zsonglörködést is. A nyelv- vagy kulturális megmaradásra épülő politotechnika egyúttal azt a technikai sokszínűséget, megoldási szaktudást, ügybonyolítási gyakorlatot és a problémák orvoslására irányuló gyógymodot is tartalmazza, amelyek egyike éppen az asszimilációs technika, másika az integráció varázseszköze, s mindennek fontos segédprogramja pedig az a képviselői vezérelv, amely látszólag a hatalmi apparátusok elhivatottságát, a felelősségátruházás folyamatának érvényességét és a bizalmi alapú politizálás észszerű érvényesülését példázza. A haszonelvű politotechnika (olykor „nemzetpolitika”, máskor akár „kisebbség-politológia”) célja és kiteljesült érvényesítése olyan pragmatikus megfontolásokra épül, melyek a társadalmi szolidaritáshiányok esetén védtelenné tennék vagy tehetnék az etnikai csoportokat... – ha éppenséggel nem állna mögöttük vagy fölöttük védernyőjével az áldásos hatalom, nemzeti múlt, nemzettest-örökség vagy közös származástudat. Ugyanakkor nem kizárt: éppen mert a társadalom etnikai csoportjainak önerős szerveződése és egymásközi alkufolyamatai javarészt azáltal sérülnek, hogy az állami-intézményi atyáskodás egyre hatékonyabban jelen van és beavatkozik (pl. etnobizniszt serkent, szegregációkat épít ki, megosztja a térben együtt létezőket vallási, politikai vagy gazdasági alapon stb.), ezért a hatalmi véderő és az „egység” keresése lehetetlenné teszi az autonómiaigények és interlokális kooperációk érvényesülését. Vagyis az etnikai kérdéseket, asszimilációs hullámokat „kezelni képesnek” látszó hatalmi beszédmod azt a – csakis magamagához mint min-

den megoldás bölcs kézbentartójához irányított – lojalitást igyekszik kitermelni, amely révén a status quo nem változik, viszont ezzel doktrinális alapra helyezi az akut folyamatokat, melyek fő célja végső soron nem a helyi kulturális önállóságok harmóniája, hanem a de-etnizált világok kiépítése és egynemű kezelése (lásd „homogén nemzetek” épp napjainkban újra fölerősödő kreatív igényét az állampolitikai gyakorlatokban és európai egyezkedési játszmákban). Az etnikai karakterét veszélyeztetve érző etnoszférra persze éppúgy megosztott, ahogyan a hatalom is. Vagyis szereplői közt lesz nyíltan beolvadó, beolvadást pártoló, asszimilálódó, távolságot tartó, részkultúrákat átvevő, migrációra vállalkozó, teljes konfrontációt szorgalmazó egyaránt, s lesz olyan is épp elegendő, aki számára az asszimiláció nem megoldás, hanem maga a legitimált megszűnés – ezért ha adaptálódik is valamelyest, rejtve megőrzi még mindazt, amit etnikus mássága korábban tartalmazott. Csupán extrém példaként említem – s nem vélném általánosíthatónak, de mint jelenség talán mégis érdekes –, amiről egy nemzetközi konferencián egyik hazai határőrizeti-idegenrendészeti szakemberünk beszélt: a Magyarországon élő kínaiak számáról lényegében semmiféle tiszta adat nem létezik, s noha számukat már egy évtizeddel ezelőtt több tízezerre becsülték, valamint térbeli mobilitásuk oly nagymérvű, hogy ellenőrzési szempontból követhetetlenek...; s bár nyilvánvalóan a fiatalabb, „életképes” és vállalkozni merész csoportok érkeznek hozzánk, de nemcsak a fiatalok maradnak itt, viszont egy-másfél évtized alatt még *egyetlen* temetés sem volt körükben, ami nemcsak statisztikai képtelenség, de rejtély is... (Szép 2003). E példa nem lenne figyelemre érdemes, ha nem éppen arról bizonykodna, hogy az adaptációra alkalmasnak látszó népeesség körében másfajta „primer lojalitások” működnek (Clifford Geertz felfogása értelmében ezek partikuláris nyelvek, vallások, családi közeg, származás és történelemátélés garantálta élményközösség belső támaszlopai), amelyek az őket nem ismerő, külső racionalitások számára nem értelmezhetőek, mert „nem racionálisnak”, nem individuálisnak” és „nem utilitáriusnak” tűnnek (bővebben Geertz 1999).

Közelebb juthatunk e kisebbséggel kapcsolatos felfogás, ill. „policy” érzéketlenségének megértéséhez, ha figyelembe vesszük, hogy a monolit hatalmpolitikai elgondolások (sőt: olykor a kisebbségiséggel kapcsolatos kutatói magatartások szintűgy) éppen azzal teszik önmaguk számára is értelmetlenné a *mátságok* felfogását, hogy azokat elemekre szétszedve találják, ellenérzéssel vagy vaksi gyanakvással kezelik, „racionalizálni” próbálják, és olyan „konstrukciókba” rendezik, amelyek az érintettek számára nem ugyanúgy képviselik a nemzetállami kötelekek meglétét, mint a társadalmi érintkezést kívülről befolyásolni próbáló politikai-politikusi érdekszféra számára, és nem is értelmezhetőek ekképpen. Nem véletlen ezért az sem, hogy a nemzeti azonosuláspolitikák jelen időszakában egyre többen már nem az etnikai identitást „forgalmazzák”, hanem igyekeznek ezt eltolni az állampolgári identitás felé, az „etno-prés” ellen és az autonómiaigények megfogalmazhatatlansága idején inkább a „világpolgári” vagy „EU-polgári” státust szorgalmazzák (bővebben lásd Bakk–Bodó 2003, valamint A.Gergely 2003). Jól látszik ez (a példa kedvéért) a Magyarországra „kijött” erdélyiek beilleszkedési stratégiájában, akik a munkavállalási engedély és a letelepedési kérelem beadása idején maximális etnikai lojalitás-játékot vállalnak, hogy mielőbb megkaphassák a magyar állampolgárságot (különösen annak reményében, hogy ez igen gyorsan kínálja majd az uniós állampolgársági esélyeket is), de az akkulturáció szempontjából a maguk partikularitásában már

igen messze állnak azoktól a képzelt eszményektől, amelyek Erdélyország népére úgy tekintenek, mint ősi fészek etnospecifikus lakóira – ugyanis az érdekeltek akár a kultúra-vesztés tudatában is mindinkább szabadulni igyekeznének a rájuk festett archaizmusok látszataitól, cserébe az európai asszimilációért.

Az asszimiláló folyamatoknak az a kérdése, ki van „belül” az adott helyen, és ki van „kívül” e szférákon, rendszerint olyan identitáspolitikák (ki- és bezárások) formálódását segíti, amelyek a kontrasztok csökkentése révén kívánják elérni a csoportkülönbségek skálájának redukcióját a „nemzetre” hivatkozó szocializációs, kulturális, pszichés és történeti összefüggésrendszerben. A nemzeteszmék alapjátéka az egyesítés-összesítés, a homogenizálás és esszencializálás: mindez azonban sokszor éppen az identitásokra hat ellenkezőképpen, erősítőleg, lokalizálóan és radikalizálóan... (bővebben Geertz 1999). A jelenkori Magyarországon (egyebek közt éppen ezért, s az Európai Unióban éppúgy) számos kizárási és alávetési technika figyelhető meg, melyek a helyi (és/vagy nemzeti) kultúra állapotától, kohéziós erejétől függően a megtűréstől az erőszakos alávetésig számtalan politikai-kulturális narratívát tartalmaznak: a legváltozatosabb formákban folyik ismét a homogénnek vélt/vágyott nemzetépítés annak ellenére, hogy a nemzeti állam mint történeti formáció jócskán veszített jelentőségéből; minduntalan jelen van az etnocídium számos jele, vagy legalább ennek félhető lehetősége; minduntalan folyik az etnikai szféra marginalitásba szorítása és megrekesztése; elvitatónak lehetséges autonómiák; új nyelvtörvények születnek (Mečiarától az új ukrán szabályozásig, a romániai-vajdasági-szlovákiai köznyelvi, közigazgatási ügyintézésig vagy településnév-csatákig akut problematikák ezek), az államok előzékenyen serkentik a kulturális hasonulás megtörténését, interaktív szintre emelik olykor az etnoszféra követelésrendszerét, de elmaszatozni is próbálják az etnikumok megalkotta határokat és mintákat... Ezek a technikák és technológiák nemegyszer teljességgel demokratikus mezbe öltöztetettek, máskor erőszakgyanúsak, de nem vádolhatók kisebbségjogi Charta-sértő vagy nemzetközi egyezményeket felrúgó gyalázzattal, egyéb esetekben pedig egyszerűen csak folytonos manipulációk lenyomatai, akut formái.

Az illetén fordulatok és folyamatok közepette a társas csoportok mozgása és alkalmazkodási stratégiája valamiféle „civilizációpolitika” eseteivé, ill. programjának áldozatává változtatja az érdekelt migráns csoportokat (de nemegyszer a helyben maradó, kisebbségi identitást megőrizni próbáló entitásokat is). Ezek a védekezési, kikerülési, rejtőzési stratégiái mutatják, hogy a kizárás és a bekebelezés korunk és a politikai paradigmaváltások eszköztárához tartozik. A másság és a különbözőség eltérő státust nyert, és nemcsak egymáshoz vagy a mássághoz viszonyítva, hanem a tűréshatárok terén is. S mivel az antropológiai gondolkodás (vagy diskurzus, interpretáció vagy kutatási tárgymeghatározás) nem objektumokról beszél, hanem inkább szemléletmódokról, és a kultúrák közti átmeneteket, kölcsönhatásokat szemléli szívesebben, mint az Európai Unió szervezeti vagy jogvédelmi horizontját – szinte lehet tudni, hogy a kizártak és a bekebelezettek iránti érdeklődésből ez a felfogásmód a kutató elismert-vállalt közelségét tükrözi azokhoz, akik a saját modernitásértelmezése szerint képesek lennének átélni az „otthonlét” állapotát, a helyzetfüggő társadalmi létmódok szorongató élményét. Erről az utóbbi években Feischmidt Margitnak, Bodó Barnának, Bakk Miklósnak, Rostás Zoltánnak, Iancu Laurának vagy a debreceni és miskolci antropológusoknak több kötete jelent meg, a Fórum, a Kisebbségkutatás vagy az Erdélyi

Társadalom sok-sok száma is megannyi elemzést közöl, nem beszélve a kolozsvári Kisebbségkutató Intézetéről, a csíkszeredai KAM-ról, s a BBTE, a somorjai Fórum Intézetéről, az őrvidéki magyar egyesületekről, a beregszászi főiskoláról, a Selye Egyetemről, a szabadkai magyar tanszékről, a Sapientia és a budapesti akadémiai kutatóhelyek egyre növekvő szakemberlétszámáról, kiadványaikról. Ezek pusztán léte is kihívó ellentmondás a totalitarizmusok utáni korban, de létük eredményessége olykor kétségekre ad okot, beleértve a módszertani reflektálatlanságot és a fölhalmozott tudásanyag hiányos „bemosódását” a helyi tudásvilágokba és életszférákba, még akár a többségi tudományosság sokszor válaszképtelen műhelyeibe.

Nézzük hát egyikét-másikát azoknak a direkt állam- és pártpolitikákon túli politikai kezeléstechnikáknak, amelyek a migrációk és az asszimilációk kiegyezési folyamatában egyértelműen jelen vannak a társadalmi változáshullámok mögöttes szférájában! Persze nem áll módomban Horváth Istvántól Bárdi Nándorig, Öllös Lászlótól Szarka Lászlóig, Gagy Józseftől Biró A. Zoltánon, Szász Alpár Zoltántól Veres Valéron, Bakk Miklóson, Egry Gáboron vagy Biró Gusztávon át Schöpflin Györgyig és a román politológusokig mindenkinek mérvadó gondolatait reflektálni itt – de szerencsére teszik ezt nálam különbek is és rendszerezőbb elmék is. Egy tisztelgő írásnak, ha üdvözlő kötetbe készül, talán kísérője valahol a válogatásban egy alapos bibliográfia, életrajz, kollégáktól jövő értékelés is – így hát nem vállalom magamra, hogy Bodó Barna munkásságát, sok száznyi cikkét és tanulmányát, sok tucatnyi könyvét és szerkesztett művét, értekezését és civil szervezeti aktivitását mind-mind lajstromba vegyem vagy elemezsem.⁴ Tették ezt már, tesszük is még, de nem itt. Annyit viszont a fentiekhez, Havelhez és a Bodó által leggyakrabban hivatkozott angolszász–német–kanadai–olasz szakirodalmi forrástömeghez is bizonyos aspektusból hozzátennék, ami a román párt- és nemzetpolitikai, a magyar „határon túli politikai” vagy nemzetstratégiai diskurzuson belül is kiemelésre érdemes. Temesvári lévén, a temesi helyi politika, a kolozsvári vagy váradi oktatás ugyancsak rálátást biztosít Számára a szórványkérdésre és ennek részproblémáira. Ehhez Ő hatványozottan többet ért, mint bárki, aki nagyobb etnoszférákban otthonos, hisz benne él. Ami azonban a kisebbségi és többségi, a perifériára szorult és a centrális erőterekbe zsúfolódott problematikák felől nézve is mintegy „lemarad” színes tudáspalettájáról, az épp az élményközvetlen kutatásban érdekltség, többterepű etnográfia, kisebbségtudományi léptékű összehasonlító politológia. Ezt talán sosem is vette föl abba a diskurzusmezőbe, ahonnan művei, kutatásai, helyszínrajzai körvonala-zódnak. S ezek a rábeszélőgépezetek korában mégiscsak olyan technikák, melyekről épp a kisebbségtörténet, az etnodemográfia, a narratív térségkutatások és etnokartográfiai kézikönyvek is csak hébe-korba szólnak valamennyit, az etnicitásvizsgálódások azonban mintegy évszázadosan is annál többet.

Amit mindjárt az elsők között érdemes említeni a hatalompolitikai vagy poli-technikák közül, az a történeti-genealogikus hangoltságú *nemzeti alapstratégiák* működ(tet)ését szolgáló metódus: ezek sokrétűek és sokrétűek, amit már a 19. szá-

4 Kiadós válogatást talál mindezekből az érdeklődő az Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár oldalain: <http://bodo.adatbank.transindex.ro/>

zadi kisebbségleírások is tükröznek (Kölcsey Ferentől Mocsáry Lajosig), s a kortársmai kisebbségsszociológiai kutatások (pl. Csepeli György, Szabó Ildikó, Örkény Antal és munkatársai által elvégzett, több tucat országra kiterjedő vizsgálódás adatai is) mind ezt úgy interpretálták, hogy egy *duális érdekellentét* mentén felosztható a bármilyen helyi lakosság a gazdasági/kulturális, individualizált/kollektivistikus, politikai nemzetben vagy kulturális nemzetben gondolkodás sémáival. Ezek a nézőpontok és értéktartalmak a *kettős vagy versengő identitást* teszik lehetővé, s hozzájárulnak ahhoz, hogy a társadalmi identitások érdekcsoportok konfliktusaiban öltsenek testet. Ilyesfajta konfliktusokban szerepet kap a *makropolitikai* trendeket követni próbáló kollektív identitás, az (általában) ideológiai hangoltságú értékrend, és a nacionalizmus is, velük szemben pedig a *mikroszinteken* érvényesülő egyéni stratégiák, a mindennapi életet „nemzeti horizonton” átélő laikus látásmód, s végül a Mi/Ők kategorizáció használata is, amely utóbbi a csoportkategorizációk egész piramisát formálja ki. E piramisban (Örkényék látványos skáláján) a spontán nemzeti identitás áll a legszélesebb talajon, erre épülnek az attitűdök és érzületek, valamint sztereotipizációk, majd erre az etnocentrizmus, még följebb a xenofóbia és rasszizmus, majd legfölül a nacionalizmus mint ideológia áll a legvékonyabb rétegben, de még mindig elegendő hatásfokkal. Nagyjában-egészében a klasszikus kategóriáknak megfelelően a Gesellschaft kínálja a származás, az életvilág, a megfeleléskényszerek rendjét, a Gemeinschaft pedig a politikai-etnikai-nyelvi-kulturális identitást. Mindez szép lenne-lehetne, ha a kollektív és az egyéni, a makro- és a mikroszintek nem tartalmaznák a valóságban egyúttal a kirekesztetteket is, akik pedig igen komoly arányban részesednek a konfliktushordozó felfogásokból, előítéletes gondolkodásból (például a roma népesség befogadottsági arányát tekintve, Örkény adatai szerint Magyarországon 5,0%-nyi roma népességre 24,7%-os kirekesztettség jut, Romániában ez 5,6% és 10,5%, Bulgáriában pedig 10,9% és 45,7%). Természetesen hozzátenném, hogy a szociológiai értelemben vett, kisebbségkutatási tapasztalatnak tekintett duális érdekellentét vezethet olyan xenofóbia-állandók megállapításához, amelyek történetileg számos esetben, elkülönülten és állandósultan is vonatkoztak az „Ők-csoportok” többségére, de különösen a cigányságra, zsidóságra, időnként a szlovákokra, rácokra, svábokra is.

Az antropológiai értelemben vett hagyomány és modernitás, identitás és kollektivitás-eszmények persze mindig csak eseti érvénnyel vannak-voltak jelen a magyar társadalomban, de az is bizonyos, hogy az asszimilálnak tekintett kunok, jászok, görögök, bolgárok, zsidók lakóhelyi, térbeli szegregációja és a kulturális beolvadás (akkulturáció) társadalmi tényei is régi idők óta a kirekesztettség és a szórványosodás határán voltak jelen. Az asszimiláció ez etnikai-kulturális csoportok esetében egyfajta „*átmorzsolódás*” volt inkább, s elsősorban a „*berekesztettek*re” vonatkozatható volt, szemben a diaszpórába kényszerült népcsoportokkal, akik „kirepülése”, „*átpárolgása*” más, lakóhelyüktől távoli helyszínekre már a *kirekesztettség* következménye volt. Visszautalva e ponton mondandóm lényegére: a két létszféra közötti társadalmi-földrajzi térben ment és megy végbe az „*átfolyás*” eseménye, amely a migrációs kényszerekkel terhes mozgást lehetne hivatott szimbolizálni. S ebben mindama hatások is szerepet kapnak, amelyek talán külön kategóriaként itt most részleteiben nem említendő (bár elemeik részleteikben is kibonthatók), nevezetesen a *nyelvpolitika*, amely mindig is kizárt vagy bekebelezett, a *térpolitika*, amelynek részeként földbirtokot, tőkejavakat, társadalmi

képviselőket, törvényességi háttérrel, definiált jogi státust (esetleg önkormányzati státust is) lehetett szerezni és ennek révén bejutni a döntéshozó potentátók közé, vagy az *idegenellenőrzés* rendszere, amely legitim kontroll alatt tartja a belső és befelé irányuló mozgásokat, s ugyanígy a *szomszédságpolitika*, a *migrációpolitika* is.

Szintúgy a kizárás és bekebelezés eszköze lehet az *etnikai rétegződés* megannyi eleme, a kiváltságoktól az önminősítésen át a szélsőséges rasszizmusig és holokausztig (lásd pl. Brubaker 1998; Massey 2001; Bakk 2008; Szász – Zombory 2014; Bodó i.m.). Ezt az értékrendet és eszközt használja nemzetépítési gyakorlatában a magyar reformkor értelmisége, ezt veszi elő a Horthy-korszak több kormányzata, s az Antall-korszak rendszerváltó atmoszféráját is közel évtizedesen belengí a szociális kérdések etnizálódási folyamata, s nem titkoltan az Orbán-korszak nemzetpolitikai zsargonja is. Mindegyik korszakban részint állami etnobiznisz, részint statisztikai-demográfiai zsonglörködés jellemzi a folyamatokat, nem utolsósorban azért is, mert a meg- vagy újrainduló középosztályosodás a társadalmi tagoltság részbeni átrendeződését is eredményezi, s a kasztosodási folyamatok minduntalan újra kijelölik a helyét a kisebbségeknek, bekebelező technikákat tesznek lehetővé a befogadásban, és kirekesztőket a migrációk serkentésében. De ugyancsak a polgárosodás-középosztályosodás hívja életre (nemcsak ma és Magyarországon, a kortárs Európa több nagy nemzetállamában, valamint a felvilágosodás- és reformkori nyugat-európai országépítésben, birodalomformálásban is) az etnikai csoportok degradálódási, marginalizálási, osztályalattivá válási vagy osztályszerkezetből kikerülési élményét, melyet mintegy „fűszerez” a kikerülést-száműzést kísérő etnocidizmus, rasszizmus és nyílt vagy burkolt fajgyűlölet. Az európai kisebbségellenes korszakokban a társadalmak a tradíciók bomlástermékeit kezdik megmenteni, a proletarizáció perifériára vagy félperifériára szorítja a kisebbségeket, s nem ritkán „távozásra” is serkenti őket. A 20–21. század fordulóján emellett a történetileg modernizációs lejtő szélére-aljára sodort kisebbségek jókora hányada az agrárszférában maradt érdekelt – melynek ma látványosan befellegzett –, más részük a korábbi átstrukturálódási folyamatban a proletársorba kapott beutalót – s most ennek is lassan vége szakad a szakmasztruktúrák modernizálódása okán –, az értelmiségi és szolgáltatási szférába átkerült tömegek között pedig most kezd kialakulni az a belső tagoltság, amely már a terciér szektor hihetetlen megnövekedését követően is talpon marad, az ismételten lecsúszó, valamint a sikerképesnek mutakozó társadalmi tömbökbe rendezte át a szakmai-korosztályi-foglalkozási mobilitás szereplőit. Mindezen történeti és jelenkori folyamatok hatása a *kirekesztettségben* és *berekesztettségben* mérhető ma már. Azonban a beletartozásban és a kihullásban nem csupán az asszimiláció és a migráció trendjei érvényesülnek, hanem a dezintegráltság és szegregáltság sokféle jele is megmutatkozik. Az etnikai (át-)rétegződés persze sosem önmagában mérhető, de társadalmi kontextusba állítva nem is tisztán migrációs kérdés – bár nem is tisztán asszimilációs problematika. Leginkább talán „a kiszolgáltatottság antropológiája” írható meg erről, melynek olyasféle kísérő jelenségei vannak (lehetnek), mint például a szedanterizálás (pl. a mobil roma csoportok kényszerített letelepítése, helyhez kötése, mozgásuk tiltása, táborhelyeik fölszámolása; vagy a magyarországi görögök letelepítése önálló budapesti városrészben, illetve e célra kialakított faluban; a kolozsvári városrészek etnikai szegmenseinek története, vagy a második világháborút követő népcserék és mozgáskorlátozások különféle megoldásai is *térpolitikák* eszközeként foghatók föl).

A nemzetstratégiákat és az etnikai rétegződés formálását követő számos policy érdemel még felsorolást a továbbiakban, melyek éppúgy a *megosztáspolitiká* részeként tűnnek fel. Az etnoszférán belüli megosztottság részint „természetes”, ősi történet, részint újdonság is, főként végbemenési módját illetően. A politikai antropológia szempontjából figyelmet érdemelnek a *szimbolikus politizálás* különféle eszközei; így például a határon túliakkal kapcsolatos *aggódás-diskurzus* (Bárdi Nándor kifejezésével, s az Antall-korszak hajnalán, vagy közvetlenül azt megelőzően életre keltő „Erdély-renaissance” mentén elhangzó, számos külvélemény alapján kritikával illetett politikai szlogentárat is ide sorolva); ugyancsak a megosztáspolitiká része, s főképp a jogi-törvényalkotási szinten megjelenített eszköz a *kisebbségi törvény*, mely egyszerre bekebelezi (az önjelölt vagy kijelölt kisebbségeket) és kizárja mindazokat, akik valamiért ebben nem lehetnek közvetlenül érdekeltek; megosztás része a *nyelvtörvény* jellegű szabályozás is; ebbe a sorba illik a *státustörvény* (lásd Bakk–Bodó 2003), a Schengenre hivatkozó határőrizeti stratégia és „*minőségpolitika*”, valamint ide sorolnám a kisebbségi *önkormányzatiságot* nemkülönben, hisz a választott képviselő intézménye nyilvánvalóan felhabosítja a hovatarozások lehetőségeit, esélyeit és jövőjét, látszatokat kínál a megoldottság élményével, nem utolsósorban például a 2018-as magyar parlamenti képviselő-választás alkalmával a „külföldi magyarok” szavazatainak vagy a hazai „nemzetiségi jelöltekre leadott szavazatoknak” egyszerre kizárási és bekebelezési funkciója is jelen volt.

Nem fedezhetünk föl túlságosan új vonásokat az állami asszimilációpolitika felszínén, amelyeknek ne találhatnánk meg előképét a történelemben. Amiként a magyarországi zsidóság megtelepedéstörténete körül a kizárási és bekebelezési technikák egymást váltva érvényesültek, vagy ahogyan például a földrajzi térben egységesen települt (idővel, s elég korán reformátussá vált) kunok közé katolikus palócokat, baranyai ráccokat, szlovákokat, jászokat telepített a főhatalmi gondoskodás, ugyanúgy rendre megtörténik a gazdasági, kulturális, etnikai vagy jogi értelemben kezelt idegenek lehatárolása ma is. A vízumkényszerrel, letelepedési engedély feltételeként szabott munkaviszonnyal körülhatárolt erdélyi munkavállalás például nagyrészt városi-fővárosi megtelepedést szorgalmaz a migráns tömegek életvitelében; a migrációs támaszpontok a legkülönfélébb hivatalos okok miatt mintegy „dobbantódeszkaként” működnek a távolsági munkavállalók számára is, s cserébe a mai nemzetépítési stratégia részévé válik a távolsági honfoglalás (szlovéniai templomépítéssel, horvátországi könyvtárfejlesztéssel, bálványosi találkozók, vagy határon inneni magyar támogató intézményekkel, melyek legfőként a határon túliakat hivatottak ösztöndíjakkal, kedvezményekkel, perspektívákkal megajándékozni, s erre ráadásként a magyar pártok támogatása révén az állami etnobiznisz is virágzásnak indult – nem utolsósorban parlamenti mandátumadóományozó szerepkörbe emelve a külföldi pártválasztók távolsági politikai rétegét, s ennek Bodó hivatkozott írásában is megfelelő hivatkozása Benedict Anderson alapműve a „képzelt közösség” tematikájában).

Bátran lehetne persze azt is kérdezni: miért, hát miféle más technikái adódnának egy államnak, ha „saját” népességét kívánja védeni a külső és távoli behatások ellen, ha saját érdekkörét látja sérülni a nemzeti kisebbségi léthelyzetek révén, s ha meglévő kisebbségeit a közös (honi) milióbe kívánja szocializálni...?! A válasz természetesen nem egyféle... A *migráció* mint népmozgalom, mint tömeges helyváltoztatás, áttelepülés, a meglévő államkeretekbe illeszkedés technikája, nyilvánvaló rokonságban áll (bár

olykor csak rész-egész, cél-eszköz szerepe van) az *asszimiláció*val mint hozzáidomulással, beolvadással, hasonulással és illeszkedéssel. A belső (vagy távolsági) migrációs politika, mely a kiinduló ország (hely, közösség) „elmozgó” tömegeinek és a befogadó (cél)ország érdekszférájának kiegyezési folyamatait stimulálja, nem is igen kerülheti el, hogy stratégiát dolgozzon ki e folyamat kézbe tartására. Úgy vélem, az *asszi-migráció* ebből adódóan olyan beolvastási technika, amelynek hatására voltaképpen a *beolvadásba történik áttelepülés*. Ennek pedig nemcsak célja, hanem feltétele is a beolvastás igei értelmében vehető programja, a hasonlóvá tétel értékrendje és az etnopolitikai eszköztár mozgósítása. A nemzeti kisebbségek, a határon túli etnikai csoportok vagy a diaszpórák átkarolása (mint azt a „tizenöt millió magyar miniszterelnöke” sugallta Antall József esetében, vagy kevésbé markánsan vállaltan Orbán Viktor hazafiság-politikai vélelmeiben) egységátrajzoló folyamat.

A különbözőségek karneválja azonban részint bizonytalan program, részint labirintusba vezet, részint pedig oszlásnak indult egységek tüneményeivel nehezített. Nemcsak nálunk, hanem a világ egy sor más tájékán is az etnikai törésvonalak mögött hovatarozási sémák rejtőznek, de ezek elvesztése és átkódolása nemcsak élménye a migráló tömegeknek, hanem a konfliktusmentesítés értelmében kötelezettsége is az államnak (lásd mondjuk az ukrainai térségből Romániába érkezők, a délszláv háború alkalmával a Magyarországra érkezők, az afrikai és ázsiai migránsok tömegének Németországba vagy a skandináv államokba érkezők köreire vonatkozó eljárás módjait). Azzal azonban számolni lehet, hogy a mikropolitikák szintjén, a töredezett vidék makrokörnyezetében minél több a migráns, minél határozottabb a diaszpórák jelentés tartalma, annál egyértelműbb a lokális közelség és a monolit uralom konfliktusa, sőt annál inkább lehetséges az, hogy a partikuláris világok egy neotradicionális birodalom-építés egyidejűségét sugallják. Márpedig attól, hogy az identitás egyúttal lojalitás is – akár szeretik ezt, akár nem (írja Clifford Geertz) –, de homályos tartalmú doktrína is, minden közös kulturális lényeg dacára. A doktrína hatása pedig a nemzet mint össze-sítő, homogenizáló, esszenciális univerzum, a saját programját kívánja történeti-szakkulturális-pszichés konstrukcióként elfogadtatni. Ehhez elvárja a készségelsajátítás (asszimiláció) mint artikulációs tanulási folyamat érvényesíthetőségét, a „beletartozás” és „kihullás” közötti választás felelősségét, a beleszocializálódás engedelmességét. Már ennél is komolyabb bonyodalommal jár, hogy mindezt nem a teljesség érvényével, hanem időlegesen teszi az indoktrináló állam, elfogadja (sőt készíti) a rejtekezés lehetőségét, az etnocentrikus orientáció szorgalmazásával/engedélyezésével vagy megtűrésével együtt. Ettől azonban a „beletartozási csoport” előtt úgyszólván csak két út áll: az egyik a kifelé mobilitás, a csoport elhagyása, a sorscsere megtörténte azzal a céllal, hogy a „mi” és az „ők” közötti választás kényszerűsége egyértelművé legyen, s az „ők”-csoportban a befogadás ígérete valóra váltható lehessen. Ez zajlik le például az anyországi tradíciók értékcsökkenése, leromlása nyomán, amikor az erodálódott identitás egy másik (befelé: kisebbségi, kifelé: többségi) csoportszinthez próbál alkalmazkodni. Ám a kihullás-csoportban is csak később derülhet ki, hogy belülről nézve ugyancsak „mi”- és „ők”-csoportból áll, függetlenül attól, hogy egyéni vagy csoportos mintát követ. Az önazonosság-keresés és a másságmeghatározás nemcsak tárgyi, értékrendi, mentalitásbeli másságokat tükröz, hanem a kultúraátvétel, az asszimiláció útján kísértéseket is jelenthet. Nos, éppen ez a „tévutak labirintusa”, a „privát lojalítások laza agglo-

merációja”, amelynél az asszimilációk kontra disszimilációk hatására (Geertz kifejezésével) „nem a különbségről, szeparatizmusról, egyensúlyról és szintézisről van már szó, hanem szétszórtságáról, bizalomról és kapcsolatokról”.

E szétszórtság, bizalom- és kapcsolathány tehát nem belülről jön, nem a közösségek felől segíti a nagy nemzeti célok mellett a kicsik védekezésképességét érvényre jutni, hanem éppen ellenkezőleg: a környezeti nyomásnak, fölszívódásnak épp a védekezés kényszere okán szinte kézenfekvő útja vezet a meneküléshez, a nyíltan választott migrációhoz.

Kitartó szokásunk, hogy a migráló társadalmi csoportokat ugyan nem irigyeljük, de tudjuk/sejtjük azt is, hogy az eredeti közösség sem volt egynemű, egykultúrájú, egyöntetű. Sőt azt is, hogy az elhagyott társas millió nem a megrekedt közösség formációjában marad, hanem olyan határkapcsolatok bővítik/szűkítik utóbb, amelyeket nem definiál szükségképpen valamely geopolitikai határ, viszont az emlékezet, az azonosulás vagy a honvágy révén a kisebbségi és migráns népeiségek széles spektruma alakul ki – ez pedig (akár a transznacionalista kultúrák, akár a kisebbség-többség viszony szempontjából, vagy akár a Bodó földézte kulturális identitás-narratívák tárgykörében) már kevésbé csak az alárendeltség/dominancia tagoltság menti elrendeződést kínálja, sokkal inkább annak az eredeti, a migráló népeiséget őshonos vagy lokális jellegében is meghatározó belső tagoltság mentén építi újjá egy másik környezetben (mint erről James Clifford a diaszpórák kapcsán oly tanulságosan szól, lásd Clifford 2000).

Mindez még inkább relativizálhatóvá teszi az asszimilációk és migrációk problematikáját, ha azt úgy tekintjük, mint a kultúra és a politika térképének együttes megváltozását, egy „darabokból álló világ” újabb korszakát, amely nem csupán (a jó vagy akár rossz értelmű) provincializmus és kozmopolitizmus mentén rendeződik el, hanem a benne zajló népeiségmozgások is folytonosan relativizálják az „egésztől” alkotott képünket. Az „egyre messzebbre ható kapcsolatok létrejötte az egyre bonyolultabb megosztottság mellett” nem ellentétek immár többé, hanem „a részek mindig egy egészhez illeszkednek”, „a kultúra »konfigurációs« fogalma kezdi kiszorítani a kultúra régi, az egész emberi nemre vonatkozó fogalmát a maga diffúz, nehézkes és önmagára vonatkoztató szemléletmódjával. Kultúra helyett most kompakt, összefüggő és összetartó, önálló kultúrákról van szó: társadalmi organizmusokról, szemiotikai kristályokról, mikrovilágokról. A kultúra lett az, ami minden népnek van, [...] mégpedig mindegyiknek a sajátja...” (írja Geertz 2001). S minthogy az elhatárolások, amelyeket (akár a társadalomkutatók, akár a piackutatók, akár a régészek vagy antropológusok szótárát vizsgáljuk) a természettel ellentétes folyamatban az emberi együttélés univerzális mintája vagy vezérfonala alapján fogalmaztak meg a 19. század vége óta, önkényes fogalmak együttesével írják le a mechanizmusok kölcsönösségét, (közös és egymásra emlékeztető jegyeket megnevezve), egyúttal a határok közötti és alatti/fölötti szférákat is körvonalazzák, melyek körvonalait kutatva folytonosságok, összehasonlíthatóságok, életforma-elhatárolások és közös jellemzők engednek fölfedni. Ám „a nagy egész keresése itt nem megbízható vezérfonal többé, a zártság elérhetetlen ideállá válik”, a jelenségek elválaszthatatlanok szűkebb és tágabb környezetüktől, akkor is, ha a közös képzetek, közös érzések, közös értékek rendszerét mint konszenzusok lehetőségét keressük. Nincs már területi kompaktság, helyi tradicionalizmus, kulturális identitás, amely a kollektív identitás-tájképek megrajzolhatóságát igazolhatná... (Geertz uo.)

Ha pedig ez így elfogadható, akkor a migráns tömegek „kiilleszkedése” és adaptációja, asszimilációja és akkulturációja nem drámai *kultúra*vesztés a szó pejoratív értelmében, s a változó rend és egység sem lehet igazi kiindulási alapja a folyamatok megértésének. Mert ha hiába keresünk érvényes „próbálkozásokat, amelyek elemeire bontják és vallatóra fogják a különbözőések rendjét”, hiába kreálunk az asszimiláció és a kultúráváltás lenyomatairól szóló siránkozásokat is – akkor esetleg érdemes arra is tekintettel lenni, hogy az asszimiláció ellen migrációval és a kényszerű migráció ellen asszimilációval védekező társas csoportok nemcsak közvetlenül egymás mellett találhatóak, nemcsak nem hagyják el egymást egyszer s mindenkorra, hanem kölcsönkapcsolatban, áthatásban maradnak később is. „Egy olyan világ képe, amely tele van hintve különböző kultúrákkal, sűrűn be van vetve a gondolatok és érzések kisebb-nagyobb, össze nem függő egységeivel – a világ szellemi és lelki összetettségének pointillista képe – semmivel sem kevésbé félrevezető, mint az egyforma nemzetállamokra szabdalt áttekinthető világ elképzelése” (Geertz uo.).

De tegyük hozzá sürgősen, mielőtt még feledésbe menne: a kisebbségek kárára elkövetett asszimilációt majdnem mindenhol és mindenkor úgy fogjuk föl, mint ártalmat, a megsemmisítés átkát, a gyalázat, megszállás, elpusztítás eredményét. Rossz kérdés talán, de hadd tegyem föl: ha tételezzük, hogy egy bármilyen helyszínen s bármilyen emberek közötti kapcsolat nem csupa ártalom eleve is, akkor miért nem kérdés legalább így párhuzamosan az is, hogy egy disszimilációs helyzet azoknak is rossz, akikből le/kiváltak, azok is károsulnak, akiknek kölcsönhatásaik egyik fele erőszakkal megszűnik, akiknek fél-gyermekei és egész-unokái már veszítenek a hozott kulturális örökségből, s nemcsak pusztán azoknak, akiket kicsuktak a karanténból vagy elüldöztek a fészkükből...! Ha ez mégsem így van, annak nemcsak nyelvi, kultúrákülönbségi, gazdasági, politikai okai lehetnek, hanem talán a mindenkori emberi és társas viszonyok lepusztultságának jelei is mindezek, s akkor viszont csak alkalmi ürügy a minoritáslétre fogni a folton folt elszíntelenedését...

A migrációs kérdések, melyeket politológusok, néprajzkutatók, munkaerő-menedzserek, gazdasági jogászok, bankárok vagy épp felszabaduló kolóniák népei vallanak, ekképpen visszaigazolják egy kissé, hogy egy ország „különböző méretű, jelentőségű és eltérő jellegű »népének« sokasága, amelyeket egy átfogó történeti, ideológiai, vallási vagy bármilyen másfajta kerettörténettel fűznek össze közös gazdasági és politikai struktúrává. [...] A »kultúrák«, a »népek« vagy az »etnikai csoportok« korántsem a konszenzus határaival meghatározható identitás-kötegek, hanem egy kollektív életben való részvétel változatai, ami egy tucat különböző síkon, egy tucat különböző dimenzióban és területen zajlik egyidejűleg”, vagyis „a kulturális komplexitás egyetlen – persze nagyon is pontatlan és szabálytalan, labilis és meghatározhatatlan – egészévé fűződik össze...” (Geertz uo.)

Amit Geertz itt a „kis világok kötegeként” taglal – s ami voltaképpen ha szétesni lát-szik is, egyben marad, mert a kulturális identitásoknak és etnikai csoportképző elemeknek nagyfokú általános érvénye nemcsak az egyes alrendszereket vagy csoportokat, hanem közelebről nézve az egymással többé-kevésbé szolidáris, szomszédsági vagy rokonsági alapon hasonlatos közösségeket is jellemzi –, sokszor éppen azért, mert körülöttük a változások örvénye sodor, egyben tartja, még nagy távolságok dacára is virtuális közösségként fogja át őket. Éppen ezért, amint azt bevezetőmben említet-

tem: az asszimiláció, migráció, kultúrávesztés és társadalmi dekonstrukció jellegzeteségei rendszerint kihatnak még azokra a folyamatokra is, amelyeket a maguk teljességében korántsem kell pusztulásuk kezdő szakaszának tekinteni, hanem épp úgy lehet őket értékelni, mintha mindig meglennének az alapjai a bármilyen közösségek újraalakulásának. Meglehető, nem ugyanolyan lesz a diaszpórák közössége, vagy a migrációs csoportoké, mint volt starthelyükön, ám az asszimilációs folyamatban – legyen az akár mily teljesnek látszó – mindig megmarad annyi az egykor volt identitás morzsáiból, amennyit az újabb nemzedékek vagy a kapaszkodóikat elvesztő csoportok még mindig megragadhatnak és közös tartalomként fölmutathatnak valamennyit. Az identitástörmelékek is részei a kultúráknak, mert azok sosem valami nagy teljes egész entitásként léteznek (még monolit formájukban sem), hanem olyan társadalmi terekben honosak, amelyek a kultúrák közti szférában teljesítik be kommunikációs funkciójukat, s nyújtanak magatartásmódot, értékrendet, vagy azt a lehetőséget, hogy az újabb nemzedékek, a „kihullottak” vagy a diaszpórába száműzöttek elleshessék, fölhasználhassák, követhessék egyes mintáit.

Az antropológia, különösen ha a politikára vonatkozó nem konszenzuális tudás antropológiai megfigyelését vállalja feladatául, nem vállalkozhat arra, hogy politikák, tömegek, államok vagy csoportok között egyensúlyt, összhangot teremteni maga próbáljon. Az új szintéziseknek megvan a maguk ideje, s a szétesőfélben levő világ ma nem tűnik alkalmasnak valamely pompás szintézis („multikultúra”?) kialakítására. Az asszimiláció vállalására kényszerülő társadalmi csoportok vagy a migrációba menekülő etnikai csoportkultúrák sem okvetlenül arra vannak beállítódva, hogy valamely „lógia” tudassa velük, mi is lenne-lehetne feladatuk. Nem valószínű, hogy komolyan kellene hinnünk a liberalizmus és individualizmusok vagy akár a jobboldali populizmusok vehemens korszakában, hogy a cselekedetek, társadalmi mozgások és értékrendek, rivális hatalompolitikák és ezeket elviselő társadalmi tömegek nem föltétlenül fogékonyak a kívülről jövő, aggodalmas, vagy belülről jövő, elkötelező befolyásolási szándékok irányában. Már az a kérdés is, honnan nézve diaszpóra valami, kik felől szemlélve „kirepültek” a diaszpóra egységei és csoportjai, szinte költői kérdés is lehetne – hisz elszármazniok bizonyon nemcsak ezért kellett, mert úri kedvük úgy diktálta, hanem mert körülményeik így hozták... Ha folytonosan tételezzük, hogy csakis a kontinuum közösségek tesznek lehetővé konzekvens, egyensúlyos létformákat, akkor valószínűleg tévedünk, s alkalmasint az is bizonygatható lenne (teszik is, nem kevesen), hogy a migráló tömegek java része jobb körülmények közé kerül, több sikert arat magának, s inkább megszolgálja az elismerést, mintha „odahaza” maradt volna egy lepusztuló világ részese... A kirepülés és beilleszkedés, immigráció és asszimilálódás nemzedéki botránya nemegyszer viszájára fordul a második-harmadik nemzedékeknel, az idegenné váltak bár még idegebb társadalmi térbe kerüljenek is, ott jó eséllyel építenek ki belterjesebb, védettebb világokat (mondjuk kínai kereskedők Új-Delhi elitnegyedében). Az bizonyon igaz, hogy teszik ezt jó időn át „valakik ellen”, s közben változnak maguk is, hogy változtathassanak környezetükön – de aligha volna garanciánk arra, hogy saját társadalmukban, ahonnan a szétszórtatásba indultak, ennél sokkal konszolidáltabb lenne a helyzetük vagy rezerváltabb a kultúrájuk, egyértelműbb a kulturális örökségük...

Gondolatmenetemnek ez a kifejelete nem kíván elsiklani a különböző típusú diaszpórák, emigráns csoportok, menekültek, száműzöttek problémás létmódja és beillesz-

kedésük kényszerei fölött. Mindössze annyit hangsúlyoznék, hogy éppen az antropológia nem társadalomfölötti, hanem *émikus* megismerő attitűdje sugallná azt a belátást, hogy elvont konkrétságú migráns csoportokról kevéske értelmeset mondhatunk... – viszont annál inkább átláthatunk folyamatokat és nemzeti vagy nemzetközi trendeket, ha konkrét csoportminőségekből indulunk ki. Nem szándékom itt új kérdéskörbe vezetni érvelésemet, de a kutatásaim során több ízben megérteni próbált „kiskun identitás-tudat” nyomán módom volt belátni azt is: akár évszázadon át szunnyadhat egy etnikai identitás, ha nincs módja, nincs érvényes eszköztára, vagy nincs értelmes programja az identitás-állandó fönntartásának. A hazai kun história, és a kunokra vonatkozó interpretációk előszeretettel keverik bele a lokális identitásba a vallásit, a kulturális és magatartásbeli sajátosságok közé a történelmit, a kulturális örökség részeként megnevezve a környezettel való szembenállás morális kötelezettségét, s mellette a társadalmi-technikai haladástól elmaradó viselkedésminták hasznavehetetlenségét, a gazdasági és viselkedés-kultúrabeli elmaradottságot is. Ám a lokalitás mint a történetileg legitímált magyar társadalomfejlődés egyik alapeleme, számukra nem a „nemzetit” tartalmazta, hanem a helyi értékrend és normák megőrzésének keretét, a szomszédsági-kistáji-regionális hovatartozás rendjét, melyet elvitatott, átformált vagy deformált a nemzeti program, így az kénytelen volt olyan formákba visszahúzódní, amelyek révén megőrződhetett, survival-funkciója elvileg megmaradt, s kínáló esetben megújulhat még... A diaszpórafelfogásoknak tehát az a képzete, hogy nemzeti kereteiket elhagyó kulturális szatellitokról volna itt szó, szinte képtelenség, ha például a helyükön maradó, onnan még asszimiláció fenyegető veszélye idején sem menekülő népességről teszünk megfigyeléseket...: belső diaszpórák (mikrocsoportok mikrocsoportjai, szubkultúrák szubkultúrái) is kialakulhatnak ugyanis, melyek a csoportképző és csoportfenntartó mechanizmusoknak azzal a trendjével szállnak szembe, amiket az „eredeti centrumból periférikus helyre” szétszóródottak köre éltet, s amelyeket az „eredeti szülőföld, őshaza esetleges visszatérési helyeként” értelmez a kollektív tapasztalat (Clifford 2000). A mozgásosság, határépítés és „a visszatérés konstitutív tabujának távoli jövőbe kitolása” tehát inkább valamifajta nemzetállami normák mentén tétélezhető fogalomkörbe tartozik – ezekhez képest például az a hajlékonyság, s olyan fokú alkalmazkodásképeség, amely nem tapad meg a konkrét helyhez való visszatérés vágyképénél (tehát nem „a visszatérés teleológiájára orientált” – mint James Clifford írja), adott esetben sokkal komplexebb értéktartalmat vél megformálódni akkor, ha a diaszpóra képes marad saját kultúráját egy másik helyszínen, más körülmények között is újraalkotni. Illetve: „a kitelepítés, szenvedés, alkalmazkodás vagy ellenállás közös, folyamatos története ugyanolyan fontos lehet, mint egy különleges eredet projekciója. És a diaszpóra diskurzusa szükségképpen módosul, amint lefordítják és adaptálják” (Clifford 2000). Sőt, nemcsak adaptálják, hanem ki is teljesítik: „Bármilyen purista ideológiák legyenek is, a diaszpórikus kulturális formák sosem lehetnek a gyakorlatban kizárólag nacionalisták. Transznacionalista kapcsolatrendszerbe illeszkednek, amelyek többszörös kötődésből épülnek, és egyszerre rejtik magukban a befogadó országhoz és normáihoz való alkalmazkodást, és a nekik való ellenszegülést” (Clifford uo.).

Távol álljon tőlem, hogy a politikai pragmatikusságokkal szembeni stratégiák között a lehetségesnél igazságtalanul kiemeltebb szerepet tulajdonítsak a diaszpóralétnek, a diaszpórakultúrákat mintegy idealizálva. Sőt: az elűzött, kiutált, kicsukott vagy margina-

lizált létformákat sem óhajtom ideálisnak beállítani. De szeretném azt a belátást erősíteni, hogy a határképző folyamatok és gyakorlatok közepette (sőt ellenére) korántsem vezetnek folytonos konfliktushoz a különböző kirekesztő és bekebelező politikák. Nem is egy, magát rövid megtelepedés után már „őshonosnak” tekintő népesség eleve úgy jut(ott) letelepedési térhez, hogy onnan kiszorított másokat, akikből diaszpórák lettek, illetve maga a „honkeresés” is gyakorta azért történik, mert „kicsukottá”, kirekesztetté vált egy néptöredék valahol a glóbuszon (lásd mondjuk a zsidók, a kazakok, a hunok, a magyarok, a kunok, a csángók, a szingalézek, a filippínók, a hasonlóan „menekülő identitásokból” összeállt Ausztrália vagy az USA lakossági csoportjait!). Az autochton lét és a migráns- vagy diaszpóralét egyaránt igényli a kisebbségi legitimitációt, amely valamelyik többséggel szemben elnyerhető tér, kedvezmény, terület, funkció mentén rendeződik, s idővel azt is célozza, hogy önálló térhasználat vagy megtelepedés révén legitimitangot nyerjenek azok az egyedei, akiknek nem okvetlenül, de eredetileg javarészt egyfajta elidegenített földhöz való tartozása határozta meg hollétét és hovatartozását. Persze érdemes elgondolkodnunk azon is, hogy a feltételezett törzsi, kisvárosi-falusi, etnikai csoportkulturális közösségeken túl, amelyeket valamiért egy másik hegemonia űzött el szerves közegükből, hogyan lesz egyre gyakoribb a migráns egyén típusa, aki máshol él és dolgozik, mint ahol született, városba megy – bár vidéki, vagy külföldre utazik – bár itthon van életvezetési közege; vagy ingázik – mert munkát csak távolabb kapott... Mindezzel (mondhatnánk) univerzálissá vált a migráció, fölváltotta a részvétel élményét a szeparáltság, fölcserélte az ipar és kereskedelem az agráriumot, bevándorlók töltötték/töltik fel a kiüresedő városokat, végtelen létszámú függő tömegekre épül az iparosodott gazdaságok rendszere, mobil szolgáltatóra formázott a kortárs életmód megannyi eleme... Vagyis, siránkozni lehet a migráns lét, a kitaszítottság, a száműzöttség állapotán, de lassan már azokat lesz könnyebb definiálni, akik még nem is voltak vagy nincsenek most sem száműzve, akik maguk a bekebelezők, akik ekkénti funkcionalitása is esetleg csupán attól függ, van-e még kiket kirekeszteniük...

A kollektív száműzöttség mint a diaszpóra antropológiájának egy későbbiekben elemzésre méltó jelensége nemcsak arra hívja föl a figyelmet, hogy a kisebbségi, migrációs, vagy diaszpóralét jobbra közösségek, intézmények, sőt államok kizárási és bekebelezési politikáinak eredménye, hanem arra is, hogy az asszimilációs folyamatok éppúgy szükségképpen relativizálhatók, mint az áttelepült populációk léthelyzetei. Tétélezhetjük, hogy léteznek előző hazájukhoz képest idegen vidéken új életformálásra vállalkozó, a saját régi életkörülményeikből kitessekelt közösségek – de ezek olykor pusztán a rövidebb történeti időszakok alapján minősülnek diaszporikusnak, hosszabb időtávon már csak azokhoz képest kizártak, akiket egy másik államalakulat vagy társadalmi miliő már bekebelezett. A diaszpóra-lét tehát kevésbé egy határhelyzet, mint inkább a *határátjárások* egyik formája, a köztesség egyik alakzata, s alapjában véve „de-territorializált” lényege is csupán az asszimiláltság előzménye, a destrukcióból következő másságtudat és kultúramegőrzési kényszer intézménye. A diaszpórák, kirekesztett népcsoportok egyetemes térképe így nemcsak történeti szakadások (sőt szakadékok) színeitől tarkállik, hanem a kortárs, nemzetek feletti és nemzetek alatti, kultúrák közti és szubkulturális létformák problémakatalógusa is. Ezekről írja James Clifford: „A diaszporikus szubjektumok tehát a modern, nemzetek feletti, kultúrák közötti tapasztalat önálló változatai. Így historizálva a diaszpóra nem válhat a modern,

komplex vagy pozicionális identitások mestertrópusává vagy alakzatává, amelyeket keresztez és elmozdít a faj, a szex, a nemi szerep, az osztály és a kultúra. [...] Fontos komparatív kérdések merülnek fel az utazás és lakás eltérő területei körül, a régió (például »a Dél« mint a diaszporikus elvágódás célpontja), a (neo)koloniális történelem, a nemzeti beolvadás, az osztály, és a nemi szerepek szerint specifikálva” –, majd Paul Gilroy „változó azonosságokról” szóló teóriáját ismerteti és összegzi ekképpen: „A tradíció inkább tekinthető folyamatnak, mint célnak, és itt nem arra használjuk, hogy meghatározzunk vele egy elveszett múltat, sem hogy megnevezzük vele a kompenzációnak egy olyan kultúráját, amely helyreállítaná az elérhetőséget. Itt sem áll szemben a modernitással, és nem kell megidéznie üdvöztető, idilli képet festve róla. [...] A tradíció most már az időt és a teret átszelő törekeny kommunikatív kapcsolatok fogalmi megragadásának egyik módja lett, ami nem a diaszpóra-identitásoknak, hanem a diaszpóra-identifikálásoknak szolgál alapul. Újrafogalmazva tehát a tradíció nem a diaszpóra-kultúrák egy közös tartalmára mutat rá, hanem olyan rugalmas tulajdonságokra, amelyek lehetővé teszik köztük az interkulturális, transznacionális diaszpóra-párbeszédet. [...] Azonosulások – nem azonosságok; kapcsolatfenntartó aktusok – nem előre adott formák: ez a tradíció részlegesen összekapcsolódó történetek hálózata, a kereszteződésnek állandóan elmozdított és újrakitalált tér-ideje” (Clifford, im.).

A mottóként idézett sorokban Havel a megszűnőben is megszületőt, Geertz pedig a partikularitások iránti érzék és a kipróbált receptek elleni ódzkodás igényét, szükségét jelzi az antropológiai gondolkodásban. Az etnikai asszimilációs és a nemzetközi-hazai, határon túli és határon belüli migrációs folyamatok értékelésénél – úgy vélem – éppen ezt a kétkedést, épp a rákérdezés gesztusát lehetne érdemben használni, vagy olykor egyenesen intézményesíteni is. Az esszencializmus és a partikularizmus közötti átjárások, falak helyetti vagy hidak és átereszek menti okfejtések ahhoz a tapasztalathoz (vagy legalábbis meggondolandó megfigyeléshez) vezetnek, amelyek ugyan kiindulhatnak abból, hogy a diaszpóra az itt és az ott kapcsolatát definiálja újra, de akkoriban, midőn számos nép, ország, társadalom már korántsem csak az eredet és a visszatérés tengelye mentén definiálja magát, hanem sokszor inkább a mozgást, kommunikációt, cserét és hovatartozásokat transznacionális hálók révén feltételezi, ezenfelül átfogja a száműzetés és az együttélés művészetét, újragondolja a hódítás és különállás képességét. A diaszpórában megbontott identitást látni már csak azért is egyszerűsítés, mert „a kortárs diaszpóra-diskurzusok megőriznek bizonyos kapcsolatot a hontalanság olyan történelmi tapasztalataival, amelyeket meg kell tartani a maguk komparatív feszültségében és csupán részleges lefordíthatóságában. [...] A diaszpórák és a diaszpóra teoretikusai a fordítások, nem pedig az ekvivalenciák mobil terének ösvényein találkoznak össze” (Clifford, im.).

Ami pedig a kutató avagy a teóriák mentén tapasztalatokat elrendező antropológus gondolkodása számára még jelentősebb feladatot kínál, az a kultúrávesztésről sopánkodók meggyőzése arról, hogy a kisebbségi-etnikai vagy szubkulturális elemek nem tárgyak, amelyek elveszíthetők, s egy etnikai csoportkeveredés vagy nyelvcsere-helyzet nem elsősorban arról szól, hogy „pusztul minden, ami régen oly szép, jó és tiszta volt”, hanem arról is, hogy régen is pusztult – de gyarapodott, formálódott is; régen sem volt tiszta – csak egy látványosabb hibridizáció mentén jogosabbnak tűnnek ma már az

aggályok; s a „jó és tiszta” volta is főként attól függött, kivel-mivel szemben érvényesülhetett, milyen volt a térbeli és időbeli környezete, s miféle formába tagolódtott be újonnan, amelynek szerepéről, lehetőségeiről még kevesebb a tudásunk, mint lesz majd idővel...

Mindez korántsem jelenti azt, hogy az asszimilációs policyk, a hibrid formációkba tagoló gesztusok, a primer érdekek szerint rendeződő identitásvédelmek ne határoznák meg túlságosan is az asszimiláció különböző típusainak megvalósulását. Ennek változatai között éppúgy ott vannak a határon túli magyarok magyarországi letelepülési lehetőségének hírhedt lehetőségei (Schengen ide vagy oda), jelen vannak a térségi és politikai vagy etnikai tagoltság kérdések (hátrányos helyzetű régiók, roma lakónépesség térbeli elhelyezkedése, etnikai csoportok térségi tagoltsága stb.), az érdekkapcsolati stratégiák és az etno-logisztikai megoldások (kedvezménytörvény, roma segélyprogramok, speciális parlamenti kisebbségi képviselő, pártok alá szerveződő etnoszféra stb.) is, amelyek olykor valamiféle neotradicionális birodalomépítés eszközei éppúgy lehetnének, mint elterelő gesztusok, amelyek csupán elfedni hivatottak szociális kérdéseket. A kizárás mint büntetés, és a bebocsáttatás mint áldás éppen abban a hatalmi döntéskörben lehetséges interaktív mozzanat, amelyben a kultúrák találkozása és hatékony együttélése van soron. E keveredéseknek nem okvetlenül az elfogadás az alapja, nem szükségképpen a bennszülöttek és a bevándorlók közötti világok felülről szervezése a feladata, hanem inkább a veszteségek és túlélés hányadosának elrendezése, amelynek formája kevésbé a koegzisztencia, s még kevésbé a lokális szinteken is túllépő „kulturális világrendszer” megteremtése, inkább az uralom múltbeli taktikáival nem szakító jövőtervek intézése. Ehhez pedig nincs szüksége semmiféle hatalomnak a legitím kisebbségi csoportok és kultúrák beilleszkedését külső kényszerekkel vagy adaptációs folyamatokkal segíteni – sőt: már pusztán a kisebbségi környezet hatása is olyan, hogy látszólag a *fennmaradás feltételeként a kultúravesztést igényli*. A nacionalista és poszt-nacionalista állam eszközei és feladatai közé ritkán sorolja az etnikumok asszimilálását, de hovatovább minden működési gyakorlatában, minden értékrendi sugallatában erre játszik, ezt preferálja a lényegi történések közt. A nacionalizmusok évszázada talán már lejárt, de most jön vissza, s az etnikumoké most van soron... – de talán a következő etapban a kultúrák következnek, akár pártolt, akár defavorizált státusban, viszont legalább öntörvényűségük látszataival és valóságával... A posztkoloniális kultúrák mindig is csak a saját közegükben, a követhető „kozopolita élet” és a nem nyugati életmódmodellek mentén rendeződnek el. Nemigen lehet-lesz ez másként a következőkben sem. A kultúrák etnikailag meghatározott, olykor vérzivataros korszaka pedig már-már itt van, működik, hatással van, kihívóan provokál és behízelgően édesget. Kizárva és bekebelezve mindazokat, akikre majd a fel- és leívelő korszak szerepei, esélyei vár(hat)nak...

Irodalom

- Bakk Miklós 2008. Modernség és nemzetdefiníciók. In Bodó Barna (szerk.): *Kisebbségben, közösségben*. Balázs Sándor nyolcvanadik születésnapjára. Temesvár, Editura si Tipografia, TEMPUS, 75–97. p.
- Bakk Miklós 2005. Politikai identitás és nemzeti identitás. *Kellék*, 26, 33–40. p.
- Bakk Miklós–Bodó Barna 2003. *Státustörvény*. Diaszpóra Könyvek 2. Temesvár, Marineasa Kiadó.
- Bíró A. Zoltán 2002. „Csúcok” és hétköznapok. Szempontok a magyar–magyar reláció társadalomtudományi elemzéséhez. In *Magyarország és a magyar kisebbségek (történeti és mai tendenciák)*. Budapest, MTA.
- Bodó Barna 2003. A táji-történeti régióktól az eurorégióig, avagy a multikulturális regionalizmus üveggömbje. In *Talpalatnyi régiókn*. Tanulmányok. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó. <http://bodo.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=16&p=804>
- Brubaker, Roger 1998. Migrations of ethnic unmixing in the „New Europe”. In *International Migration Review*. Vol 32. no. 4. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2547671.pdf>
- Clifford, James 2000. Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre39/clifforddia.htm>
- Csata Zsombor–Dobos Ferenc 2001. Migrációs folyamatok a határon túli magyarok körében. In Dobos Ferenc (szerk): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest, Balázs Ferenc Intézet–Osiris.
- Geertz, Clifford 1994. A „bennszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég, 200–216. p.
- Geertz, Clifford 1994a. A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 104–125. p.
- Geertz, Clifford 1994b. Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity. *Public Lectures 7.*, Collegium Budapest.
- Geertz, Clifford 1999. Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 2001. Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/geertz.htm>
- A.Gergely András 2003. Kisállam nem állam? Interkulturális átmenetek és multikulturális divergenciák a kisállamok uniós csatlakozási folyamatában. In Hülvely István (szerk.): *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben*. Budapest, MTA PTI, Európa Tanulmányok 7., 78–124. p.
- Gödri Irén 2004. Etnikai vagy gazdasági migráció? Az erdélyi magyarok kivándorlását meghatározó tényezők az ezredfordulón. *Erdélyi Társadalom*, 2. évf. 1. sz. Kolozsvár, 37–54. p. erdelyitarsadalom.adatbank.transindex.ro/pdfdok/et3_tanulmany_1_2.pdf
- Horváth István 2002. A romániai magyar kisebbség Magyarországra irányuló mozgása. *Korunk*, 2. Kolozsvár.
- Kapuscinski, Ryszard 1999. A migráció mint életstratégia. *Magyar Lettre Internationale* 33, 24–26. p. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre33/kapuc.htm>
- Kilani, Mondher 2003. Az etnológia paradoxona. *Anthropolis* (kézirat).
- Kjosszev, Alekszandar 2000. Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 37, 7–10. p. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjossz.htm>
- Lévi-Strauss, Claude 1999. *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lucassen, Leo 2002. A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. Kende Ágnes interjúja. *Amaro Drom*, 04

- Massey, Douglas S. et al. 2001. A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium.
- Örkény, Antal (szerk.) 2003. *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest.
- Papp Richárd 2003. *Etnikus vallások a Vajdaságban?* Budapest, BIP Kiadói Társulás.
- Salat Levente 2001. *Etnopolitika: a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- Sik Endre 2000. Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre–Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. Budapest, MTA PTI–Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 157–184. p.
- Simonovits Bori 2003. A migrációs burok hatása a migrációs potenciálra a Kárpát-medencei magyarok körében. In Örkény Antal (szerk.): *Menni vagy maradni?* Budapest.
- Szabó Zoltán 1999. *Diaszpóranemzet*. Budapest, Osiris.
- Szász Anna Lujza–Zombory Máté 2014. *Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*. Budapest, MTA TK SZKI–Befejezetlen Múlt Alapítvány. <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&uact=8&ved=0ahUK EwiOibClnvzaAhVM6aQKHxIAIAQFggzMAI&url=http%3A%2F%2Freal.mtak.hu%2F25255%2F&usg=AOvVawO6pJHi92vPQnYU-OFlewNE>
- Szép Zoltán 2003. *Régiók Európája: Közép-Kelet-Európa csatlakozása az Európai Unióhoz*, konferencia-előadás, Budapest Fórum, szeptember 29–30. p.
- Varró Zsuzsa 2003. Összetéveszthetetlen hasonlóság. Az etnikai identitás és a hagyományokhoz való viszony a budapesti kurd közösségben. In A.Gergely András–Papp Richárd (szerk.): *Kisebbség és kultúra. Kisebbségtudományi és antropológiai tanulmányok 1.* Budapest, MTA–ELTE–Könyv Kiadó. <http://mek.oszk.hu/06800/06818>
- World Directory of Minorities*. Edited by the Minority Rights Group. Minority Rights Group International, 1997.

Fügei Csató Zsófi élete

Végrendeletének¹ legelején úgy nevezi meg magát, hogy fügei Csató Zsófi, „néhai nemzetes Csató Demjén lánya”. A Zsófi becenévből azt gondolnánk, hogy egy fiatal, valamilyen betegségben szenvedő ifjú leánytól vagy asszonytól származik majd az általa íratott testamentum. És miután végigolvassuk azt, kiderül, hogy egy idősebb, már négy házasságot megélt nemesasszonyról van szó, aki a maga korában, a 17. század végén szinte már matrónának számított. Mint később olvasható, már a lányunokája is férjhez ment, tehát a feltevés nem alaptalan. Mielőtt az általa diktált, átírásban fennmaradt okiratban megismer-nénk az életét, azt is el kell róla mondani, hogy több szerencsétlenség, de sok kedvező dolog is volt az életében, amelyekről nagyon visszafogottan, tárgyilagosan emlékezik meg.

Bizonyára már nagyon beteg lehetett, amikor 1664. március 7-én valószínűleg Selmeczi Jánosnak² írásba mondta végakarátát (a betegsége okát nem említi), de hogy az elméje teljesen tiszta volt, s mindenre (adatok, pénzösszegek, időrend stb.) kiválóan emlékezett, azt ma is csak csodálni tudjuk. Úgy ismerjük meg, mint egy igazi „gazda-asszonyt”, aki az utolsó pillanatig intézkedett, mindenről gondoskodott, s a család javait fejben és kézben tartotta. Végrendelete valójában egy rövid önéletrajz. Mielőtt megismertetnénk az olvasóval az életét, előbb érdemes bemutatni, hogy mit tudunk a családjáról, őseiről s magáról a Csató vezetéknevről.

Kázmér Miklós³ többféle magyarázattal ismerteti a Csató családnév eredetét. Elsőként: régi világi személynév, valószínű, hogy a Csát személynév -ó képzős alakja, azaz apanév. De nem zárja ki a török eredetet sem, ahol a jelentése egy foglalkozás-név: török írődeák. Harmadszor a testi tulajdonságra való utalás kerül elő: „kinek a lába térdnél befelé görbül.” A név a régi okiratokban több formában olvasható: Chiato, Czato, Czatto, Chatho, Chato, Chatou stb.

A család Gömör vármegyéből származik, az itt levő Füge (Fige, Fighe, Füghe) helységről vették a nemesi előnevüket (Gömörfüge, szlovákul Figa). A megyéből elszármazva utódaikat később megtaláljuk Ung, Ugocsa, Bereg, Nógrád megyékben is.⁴ Ez utób-biban említik Zsófia apját, Csató Demjént 1610-ben Endrefalván mint birtokost. (A végrendeletben erről a községről nem esik szó.) Az biztos, hogy a család a 14–15. században már nemesként létezett. Csató Zsófia végrendeletét Szentmihályon foglalták írásba Molitoris András helyi prédikátor,⁵ Zombori János Sáros vármegye szolgabírája és még négy fő előtt. Az akkor a Nemzeti Múzeum Kézirattárában található iraton mind-egyikük aláírása, gyűrés pecsétje piros viasszal és címerrel szerepelt.

1 Deák Farkas: *Csató Zsófi végrendelete*. Budapest, Történelmi Tár, 1884, 564–568. p.

2 A nevek sorrendjéből és az aláírásokból következik ez a feltevés.

3 Kázmér Miklós: *Régi magyar családnévek szótára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993, 222. p.

4 Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal III*. Pest, 1858, 110–113. p.

5 A családneve Molnár lehetett, csak azt keresztnevével együtt lefordították latin nyelvre.

Szentmihály (később a neve kiegészült a -falva utótaggal) Eperjestől északnyugatra található település. Neve templomának védőszentjére utal (1248 és 1403).⁶ Valószínűleg ekkor egy korai, kisebb katolikus templomról van szó. 1628-ban Nicolaus Marikius volt a papja. Hörk József⁷ könyvében azt olvashatjuk, hogy az evangélikusok az Istenmezey család segítségével építettek templomot 1660 körül, mivel a falu lakói 1636-ban evangélikus vallásúvá lettek. Hörk úgy írja le, hogy 1666-ban kőtemplom van a faluban díszes oltárral, tornyában két haranggal. Papja Dominai Péter, pártfogója pedig Istenmezey György. Az egyházi épületet szerinte a lutheránus Istenmezey család építtette, amelyet a katolikusok negyven évvel ezelőtt elfoglaltak, majd utóbb újra az evangélikus híveké lett. Kelyhe „harmadfélszáz esztendő előtti”, azaz 250 évvel korábbi.⁸ Amint látható, a templom körül elég nagy a bizonytalanság, meglehetősen eltérőek az évszámok a Magyar Katolikus Lexikon⁹ és Hörk József evangélikus egyháztörténeti leírása között. Egyikből sem derül ki pontosan, hogy vajon egy vagy két különböző templomról van-e szó. (Istenmezey Györgyre később még kitérünk.)

Csató Zsófi a végrendeletében nem sok birtokhelyet ír le, pedig férjei révén úgy gondolnánk, hogy azok száma mindig csak növekedett a saját hozománya mellé. Ezek a következők: a már említett Szentmihály, Alsócsáj,¹⁰ Fekesháza¹¹ és a Kassán levő háza. Alsócsáj, mint írja, Kassához közel van, apja birtoka volt, tőle kapta egy részét a házasságakor. Mivel osztozkodnia nem kellett senkivel sem, ebből arra következtetnénk, hogy egyedüli gyermek lehetett. Különben a végrendeletében konkrétan nem tesz említést az édesapján kívül egyetlen rokonról sem (anyjáról, testvéréről). Azonban gyanítható, hogy egy későbbi osztozkodáskor mégis csak közeli rokonok nevét említheti, a feltételezést az illetők nevével majd megteesszük.

Kövessük végig ezek után négy házasságát, s azokon keresztül Zsófi életútját. Úgy fogalmaz, hogy „...midőn az úristen emberkort adta volna érnem...”, Bocskai István háborúja előtt apja férjhez adta Huber (Hueber) Ambrus kassai postamesterhez. A kor szokásának megfelelően azt feltételezhetjük, hogy ekkor még nagyon fiatal lehetett az ifjúasszony. Tovább is öt idézem: „néhány esztendeig lakván, áldott vala meg az úristen bennünket fiú magzattal Huber Istvánnal...” Ekkor érte a családot az első szerencsétlen esemény. 1604-ben Bocskai bevonult Kassára, a várost elfoglalta, majd a házukat a többi németekével együtt elvette, és Békesi Márton deáknak adta a későbbi fejedelem.¹² Mindennek politikai háttere volt, hisz a kassai németek királpártiak voltak. A házaspár később visszaszerezte (vásárolta) a volt saját házát. Azonban a férj bujdosása, majd azt követő betegsége és „kárvallása” miatt kénytelenek voltak eladni a major-

6 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 564. p.

7 Hörk József: *A Sáros–Zempléni Ev. Esperesség története.* Kassa, 1885, 70. és 256. p.

8 Valószínűleg itt egy többször átépített, átalakított kisebb templomról van szó. Ugyanis a mai katolikus templomát csak 1785-ben építették.

9 <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szentmihályfalva.html>

10 Kiss L.: *i. m. l.* 453. p. Kassától délkeletre.

11 Kiss L.: *i. m. l.* 447. p. Szorbánctól északnyugatra.

12 Bocskai 1605–1606 között volt Erdély fejedelme.

pusztájukkal együtt 650 forintért. Mindezt az összeget Huber Ambrus betegsége miatt el is költötték. A temetésére az apa adott kölcsönt a lányának, mivel az özvegy átmenetileg teljesen elszegényedett.

István nevű fia a felnőttkort elérve megházasodott. Lányát szintén Zsófia névre keresztelték, aki a végakarati írásakor, 1664-ben már asszony volt. Férje Domaki Imre, róla a nevéen kívül nincs más adatunk.

Első férje halála után Zsófi feltehetően hamarosan férjhez mehetett. Második férje is német volt, Hoffmann Ferenc, akivel tizenöt évig éltek együtt. Több gyermekük is született, azonban mind kiskorban elhalálozott. A férje foglalkozásáról, volt családi körülményeiről nem tudunk meg semmit sem, de valószínűleg eléggé szegény ember lehetett. Vagyonuk nem gyarapodott, a férj halála után tőle semmi sem maradt a családra. Feltehetően épp ezen időben halálozott el az apja is, Csató Demjén, ugyanis ekkor osztottak meg az egész Csájon levő porción az örökösök. Sajnos ennél az eseménynél ropant bonyolultan írja le a történeteket. Az itt szereplő és említett egyének bizonyára mind rokonai voltak, azonban a kapcsolatok nem derülnek ki világosan a szövegből. Úgy mondja tollba a nevüket, mintha mindannyian ismernénk őket. Ezért csupán feltételezzük a továbbiakban a korábban már jelzett, feltételezett rokon viszonyokat. A csáji örökös birtokrészen hárman osztottak: Zsófi, Bölcsey János (róla a nevéen kívül semmit sem tudunk, de bizonyára közeli rokonuk volt) és Pallagyi Jánosné „asszonyom néném”. Az említő közsözből arra lehet következtetni, hogy talán a nővére (unokanővére, esetleg nagynénje?) lehetett. És itt kezdődik az a bonyodalom, amelyet nehéz követni. Zsófi a ráeső harmadrészt átengedte a „nővérenek” a faluban levő udvarház teljes épületéért úgy, hogy az ahhoz tartozó földeket, réteket fele-fele arányban bírták a továbbiakban. Bölcsey részét pedig megvette (36 forintért) az ő alsócsáji porciójával együtt. Ez utóbbit 800 forintért, de ennek az összegnek csak a felét tudta kifizetni. (A második rész 400 forintot már a harmadik házasságából törlesztette Csató Zsófi.) Tulajdonképpen ezáltal Alsócsáiban a korábbi birtoka mellé megszerezte az egész udvarházat és az örökség kétharmadát. Tizenöt évi házasság után a második férj is meghalt. Mindez után az özvegyen maradt Zsófi – úgy tűnik – újfent hamarosan férjhez ment, mégpedig Szili Györgyhez. (Személyét a Szili/Szily nevű családok tagjai között nem lehet azonosítani.) Bizonyára jóval tehetősebb, vagyonosabb lehetett az előző férjénél, mivel később azt olvashatjuk ennél a fejezetnél, hogy amije van, az minden Szilitől maradt rá. Házasságuk aligha volt hosszú életű, mivel annak egy részletéről sem olvashatunk. Viszont e kapcsolatból született egy fiúgyermekük, aki az apja nevét örökölte. Azt nem tudhatjuk, hogy az anya csak a megkülönböztetés miatt, avagy a fiú életkora miatt írta-e mindig a nevét Szili Gyurkónak, de az feltűnik, hogy nagyon szeretette őt. Mindezt a későbbiekben még olvashatjuk az öröklései döntéseinél. De nem is csodálkozhatunk ezen, hisz Gyurkó már késői gyerek lehetett az életében. A testamentumban pár mondat után már azt olvashatjuk, hogy ismét özvegyen maradt, s ő intézte a további adásvételeket. Fekesházán kiváltott egyes zálogban levő jószágokat, másokat eladott nem is kis összegekért. Ugyanakkor Alsócsáiban a meghalt Pallagyiné részét megvette az örökösétől, Vékei Andrásnétól (feltehetően Pallagyiné lánya lehetett), az udvarház előtti meggyes kertet pedig Pallagyi Jánostól. Egy Forgács Zsigmond nevű egyéntől pedig annak porcióját kilenc „kenyeres” emberrel (jobbággal) együtt komoly összegért (2800 Ft). Amint írja, mindene Szili Györgytől maradt, tehát ezek

eleve mind a fiáé lesznek, valamint az udvarház is – itt kiemeli, hogy az épületekkel együtt. Ugyan később, a negyedik házasságánál írja egy rövid mondatban, hogy ekkor érte a halálesetekén kívül a második nagy tragédia: valamilyen nem említett ok miatt leégett az egész udvarház, valószínűleg a benne található összes ingósággal együtt.

E váratlan esemény után ment Zsófia negyedszer is férjhez. Mégpedig vitézlő Istenmezey Györgyhöz. Amint a feleség írja, „puszta állapottal... és nagy kárvallással” lépett erre a házasságra az előbb leírt ok miatt. A Szatmár vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek szerint a férj 1637-ben a szatmári vár udvarbírája volt.¹³ A későbbiekből kiderül, hogy Istenmezey¹⁴ gazdag családból származott. Előbb fundamentumából felépítette az egész udvarházat (itt ismét leírja az anya, hogy a már új udvarház Gyurkó fiáé lesz). Zsófi első házasságából származó unokalányának, Huber Zsófinak a házasságakor teljes ruházatot (stafírungot) adott, és Szili Gyurkó Erdélybe történő utazásának is vállalta a költségeit. Ebből a házasságból már nem született gyermekük, csak azt tudjuk meg, hogy a végrendelet tollba mondásakor Istenmezey még élt, bár – Zsófival együtt – nem lehetett már fiatal ember. A végakaratban nincs szó családi ékszerekről, értékesebb ruhákról, bútorokról, konyhai és mezőgazdasági felszerelésekről. Csupán a lábas jószágokat olvashatjuk, azt sem pontos bemutatással. Lányunokájának hagy négy kancalovat fiastól a méneséből, 25 fejősjuhot szintén fiastól, négy tehenet és egy tinót. A férjének is van 33 juha a felesége juhai között, amelyet még a maga pénzén vett, ez nem közös és örökölhető tulajdon.

A továbbiakban már csak három, szinte jelentéktelen dolgot említ a végakarat. Talán azért, mert mindegyik még folyamatban volt, s a tutoraira, pártfogóira bízta, hogy figyeljenek azok elintézésére, végrehajtására.

A kassai öreg Eötveös (valószínűleg nem családnév, csak a foglalkozást jelölheti) Lőrincnél hagyott egy ezüstkardot aranyozásra, melyben az ezüstsúly több mint három gira.¹⁵ Megbízta, hogy azt három arannyal vonja be, a munkadíjat illetően pedig hat forintban alkudott meg vele. Van egy szolgálólánya, az „osvai”¹⁶ Bulykó Dóra, akinek adós két szoknyával, fehérneműkkel, két köből gabonával, ezt kapja meg. Végül: a kassai patikáriusnál van egy „paraszt” szekrénye, öreg (nagy) lakattal, kulccsal; két zsák búza, egy derékalj. Kéri, hogy azok „adassanak meg nekie”.

Csató Zsófi végrendelete alig több, mint négy nyomtatott oldal. Ebben foglalja össze tömören az életét, örömeit, bánatait. Megismerhetjük belőle egy 17. században élt, nemesi származású asszony családját, akkori éveit, mindennapjait, gondolkodását és tulajdonságait.

13 Künstlerné Virág Éva: *Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regestái. 1635–1640. II/2.* Nyíregyháza, 1997 100. és 110. p. A 679. és 748. sorszám alatt. (1542-től Tarnaleleszt az Istenmezey család bírta, ők voltak a falu első tulajdonosai.)

14 Istenmezey György rokona lehetett az 1632-ben Kázmérnál leírt Nógrád megyei „palóc” harmincados, Istenmezei Ferenc. Valamint talán György testvére volt csicséri Orosz Pál Ung vármegyei alispán (1662–66) neje, Istenmezey Anna.

15 Egy ezüst gira négy magyar aranyforintnak felelt meg.

16 A pontos neve: Ósva, falu Kassától délkeletre. Az első katonai térképen Olcsva.

SIMON ATTILA (SZERK.)

Csak álltunk és sírtunk. Az első bécsi döntés napjai a kortársak szemével*

Előszó

A korabeli tudósításokat olvasva nem lehet kétségünk afelől, hogy az első bécsi döntés és a Felvidék déli sávjának Magyarországhoz csatolása az ott élő magyarok számára talán életük legboldogabb pillanatai közé tartozott. A visszacsatolás (hiszen mi, magyarok így nevezzük meg ezt az eseményt) főszereplői, vagyis maguk a visszacsatolt magyarok és szlovákok (akik persze korántsem voltak oly boldogok) azonban sohasem beszéltek túl sokat arról, mit is éltek át azokban a napokban. Akkor és azt követően néhány évig ez fölöslegesnek tűnt, hiszen mindenki tudta, mi történt, később pedig a nemzetállamot, majd szocializmust építő Csehszlovákiában nem volt ajánlatos a bécsi döntés napjait – különösen nem pozitív tónusban – emlegetni. Így a '38-as történetek nem lettek papírra vetve, nem lettek elmondva és áthagyományozva a következő generációk számára. Mindennek következtében a Felvidék visszacsatolásának nincs túl gazdag memoáriróadalma, legalábbis kevés az ismert napló, kevés a visszaemlékezés, alig rendelkezünk ezekre a napokra vonatkozó lejegyzett szubjektív vallomással.

Ez a hiány is közrejátszik abban, hogy ugyan jól ismerjük a bécsi Belvedere palotában 1938. november 2-án Joachim von Ribbentrop német és Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter által aláírt bécsi döntés diplomáciai háttérét, s tudjuk azt is, hogy Somorjától Királyhelmeig mindenütt díszkapukkal és virágokkal várta a lakosság a bevonuló honvédséget, ám arról, hogyan teltek ezek a napok a korabeli Dél-Szlovákiában, mit éltek át az ott élő magyarok és szlovákok, vagyis milyenek voltak a bécsi döntés időszakának mindennapjai, viszonylag kevés információval rendelkezünk.

Az első bécsi döntés és az érintett területek visszacsatolásának története mindig is a történettudomány érdeklődésének fókuszában állt, miközben a szlovák és a magyar historiográfia kezdeti éles ellentéte és sárdobálása mára lényegében kulturált vitává, s nemegyszer egymás érveinek kölcsönös elfogadásává szelídült. A magyar és szlovák hangsúlyok azonban továbbra is máshová kerülnek, mint ahogyan a mindkét fél által többé-kevésbé azonosan leírt események értelmezése is eltér. A magyar történetírás alapvetően az események békés jellegét és az érintett térség lakosságának őszinte örömet hangsúlyozza ki, a szlovák fél viszont szívesen helyezi a hangsúlyt a nagyhatalmi

* Részlet a Fórum Kisebbségkutató Intézet kiadásában hamarosan megjelenő könyvből

(fasiszta) háttérre és a bécsi döntés után addigi lakóhelyüket elhagyó szlovákok keserű sorsára.

Mindenesetre az első bécsi döntés szakirodalma az utolsó bő egy évtizedben számos alapművel bővült, amely munkák megjelenését két forrásgyűjtemény keretezi. Az első a Deák Ladislav szerkesztésében az új évezred első éveiben megjelenő háromkötetes kiadvány (*Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty I–III. Matica slovenská, Martin, 2002–2005*), amely az eseményeket fasiszta agresszióként láttatva, s a bécsi döntés által elszenvedett vélt vagy valós szlovák sérelmekre fókuszálva adja közzé a téma dokumentumait. A második pedig a bécsi döntés – Deákétól sokkal kiegyensúlyozottabb, bár kevésbé gazdag – magyar gyűjteménye (Szarka László – Sallai Gergely – Fedinec Csilla: *Az első bécsi döntés okmánytára. Diplomáciai iratok 1938. augusztus – 1939. június. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017*). A két forrásgyűjtemény mellett az utóbbi években néhány fontos levéltári alap kutatásra épülő feldolgozás is megjelent. Így Sallai Gergelynek a bécsi döntés diplomáciai történetét és végrehajtását bemutató kötete (*„A határ megindul...” A csehszlovákiai magyar kisebbség és Magyarország kapcsolatai az 1938–1939. évi államhatár-változások tükrében. Kalligram, Budapest, 2009*), valamint Simon Attila két könyve, az egyik elsősorban az érintett szlovákiai magyar lakosság szempontjaiból vizsgálja azoknak a bécsi döntést megelőző (*Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010*), a másik az azt követő (*Magyar idők a Felvidéken. Jaffa, Budapest, 2014*) sorsát.

1. kép. A tűzérek megérkezése Taksonyba, 1938. november 11-én

Az alábbi szövegek ismét egy újabb nézőpontot vonnak be a téma vizsgálatába: az eseményeket átélőkné, az utca emberének élményeit, tapasztalatait. Olyan forrásokat, amelyek rendkívüli óvatosságot igényelnek, hiszen egy-egy személy szubjektív élményei alapján hiba volna bármiféle általánosítás. Azok a részletek és érzelmi mozzanatok, amelyek ezekben a szövegekben megjelennek, mégis nélkülözhetetlen és pótolhatatlan adalékok a kutató számára. Nem mellékesen pedig az a személyesség, amely ezeken a szövegeken átüt, nem csupán olvasmányossá teszi ezeket, hanem egyben akár 80 év után is átélhetővé.

Bár a nagypolitika szempontjából az 1938-as év már január elsejétől feszültséggel volt teli, a magyarok által lakott Dél-Szlovákia lakossága a müncheni krízis utolsó napja-

iban, 1938. szeptember második felétől kezdte a mindennapokban is érzékelni a változásokat. Nem csoda, hogy sok visszaemlékező a szeptember 23-án kihirdetett általános mozgósítás napjaitól fogva beszéli el a korabeli élményeit és tapasztalatait, hiszen a mozgósítás és az azzal összefüggő intézkedések mindenki életét befolyásolták: akit nem mozgósítottak, az lövészárkot ásott; a rádiókészülékek összeszedése és a szigorú előzetes sajtócenzúra ugyan nem minden család, de az elsötétítés már mindenki életét befolyásolta, mint ahogyan közös élmény volt a háború kirobbanásától való félelem is.

A szudétanémet területeket Németországnak juttató müncheni egyezmény ugyan elűzte a háború rémét, egyben azonban ráébresztette Dél-Szlovákia lakosságát arra, hogy a trianoni határok bármelyik pillanatban megváltozhatnak. Ez a felismerés vezette október első napjaiban az utcára a szlovákiai magyarokat, akik a padlásokon 20 évig pihenő nemzeti lobogókat elővéve és a nemzeti himnuszt énekelve követelték a határrevíziót. Nem csoda, hogy ezek az október elejei napok legalább olyan erős nyomot hagytak a felvidéki magyarok emlékezetében, mint a honvéds csapatok bevonulása.

A komáromi tárgyalások sikertelensége és a néhány napig tanácstalan hatalom érelyes intézkedései – amelyek következtében a demonstrációk megszűntek, és a piros-fehér-zöld színű lobogókat egy rövid időre ismét összegöngyölték – elbizonytalanították a lakosságot. Október közepétől a remény a reménytelenséggel, a lelkesedés az apátiával váltakozott. Ez a feszültség november másodikára a pattanásig fokozódott, hogy aztán – településenként különböző intenzitással – magyar örömujjongásba és szlovák sőhajokba torkollik.

A szövegeken (akár a csehszlovák szerzőkén is) erősen átüt az az őszinte lelkesedés, ahogyan a felvidéki magyar lakosság a bécsi döntés kihirdetését, majd a magyar csapatok bevonulását fogadta. A döntés kihirdetése és a csehszlovák csapatok kivonulása közötti 3–7 nap azonban településenként eltérően telt, hiszen amíg egyes helyeken, például Kassán nem lehetett megakadályozni azt, hogy a tömegek az utcára tódulva ünnepeljék a hírt, volt település (Osgyán), ahol a katonai járőr az ünnepelni akaró tömegbe lőtt. Az átmenet napjaiban minden érintett településen a bevonulásra készült a lakosság, a különbség annyi volt, hogy egyes helyeken nyíltan ácsolhatták a díszkaput és gyakorolhatták a műsort, máshol pedig a házuk ablakai mögül kellett figyelniük az utolsó csehszlovák járőrök elvonulását.

A bevonulás nagyjából mindenütt hasonló koreográfia mellett zajlott le: központi szerepet kaptak benne a közhelyektől hemzseggő szónoklatok, a verseket szavaló iskolások, a honvédek lába elé virágokat szóró lányok és a könnyekkel a szemükben felsorakozó idős frontharcosok. És persze a mindent átítató öröm és meghatódottság, amibe csak itt-ott keveredtek disszonáns hangok és némi rácsodálkozás a bevonuló honvédség szegényes gépjárműparkjára és az új hatalom birtokosainak – a visszacsatolt területeken – szokatlannak tűnő viselkedésére.

A kortársak szemében, s azt gondolom, ez a szlovák lakosság egy jó részére is igaz volt, az első bécsi döntés és Szlovákia magyarok által lakott térségeinek (amit akkor még a szlovák közbeszéd is magyar vidéknek tartott) Magyarországhoz való (vissza)csatolása törvényszerű és elkerülhetetlen esemény volt, amely némiképp segített az 1918–20-ban kifordult világot helyrebillenteni. Igaz ez még akkor is, ha tudjuk, hogy az első bécsi döntés, amely elválaszthatatlan a jó egy hónappal korábbi müncheni egyezménytől, a náci Németország egész Európát veszélyeztető agresszív lépéseinek –

Berlin szempontjából egyébként nem túl nagy jelentőségű – része volt. Az érintett magyar lakosság azonban nem Berlin, s nem az európai politika prizmáján keresztül látta és élte meg mindezt, hanem saját egyéni, családi, közösségi sorsának egyik meghatározó eseményeként, amely visszaadta neki a lehetőséget, hogy újra teljes értékű magyar életet éljen. Ezzel szemben az ott élő szlovákok számára a magyar honvédség bevonulása a Csehszlovákiában számukra biztosított nemzeti élethez képest bizonyára visszalépés volt.

Elsősorban olyan írásokat szerettünk volna besorolni, amelyek az eseményekkel egy időben vagy viszonylag kis idővel azt követően születtek, s nem bármiféle hivatalos véleményt, álláspontot, hanem egy-egy szemtanú szubjektív élményeit közvetítik. A közölt szövegek egy része most lát először nyomdafestéket, más részük viszont már korábban publikálásra került – igaz, általában olyan munkákban, amelyek ma nehezen hozzáférhetők. Itt közöljük elsőként például Borsos Mihály akkori galántai káplán emlékiratainak ide vonatkozó részét, vagy Vágovits Gyula érsekújvári munkájának egy részletét is. A korábban már közölt szövegek kategóriába tartozik könyvből közölt részlet is.

A közölt szövegek többsége a '38-as események magyar nézőpontját közvetíti, ami mellett szükségesnek láttuk annak a (cseh)szlovák nézőpontnak a felmutatását is, amely jelentősen eltér a magyarokétól, s a magyar honvédség bevonulását alapvetően megszállásként értelmezi. Ha eltekintünk a közéleti személyiségek szövegeitől, amelyek besorolásától tartózkodtunk, akkor elmondható, hogy az első bécsi döntés szlovák memoár- és naplóirodalma szintén szegényes. A honvédség bevonulását megelőző napokban vagy azt követően az arbitrázsterületet önként vagy kényszerűen elhagyó szlovák telepeseznek, tanítóknak stb. a szlovák hatóságok előtt tett vallomásai ugyan nagyszámúak, ám ezek sem jellegükénél fogva, sem pedig keletkezésük körülményei okán (ezek a vallomások kizárólag azzal a céllal születtek, hogy a szlovákokon elkövetett vélt vagy valós sérelmeket dokumentálják, miközben az események egyéb aspektusait teljesen mellőzik) nem illenek be a válogatásunkba. Bekerült viszont olyan (cseh)szlovák forrás, például Ladislav Vláčilé, amely Kassa korabeli napjait mutatja be, s kapcsolatba hozható a csehszlovák fegyveres erővel.

A közreadott írásokat olykor lerövidítve, ám a korabeli helyesírás szerint szöveghűen közöljük, csupán a gépelési hibákat javítottuk ki. Bár felvetődött, hogy a szövegeket lábjegyzetekkel egészítsük ki, ettől mégis eltekintettünk. Egyrészt azért, mivel nem szigorúan tudományos közlésről van szó, másrészt ezek az írások önmagukért beszélnek, azok számára pedig, akik szeretnének ennél mélyebben is a történések mögé látni, a fentebb felsorolt munkák bizonyára segítséget nyújtanak ebben.

80 év nem kevés, és ma már kevesen vannak közöttünk olyanok, akiknek személyes élményeik vannak 1938 őszéről, a „Felvidék visszacsatolásának” napjairól. Ezért is reméljük, hogy összeállításunk a fiatalabb generációk számára is segít felidézni azokat a kinek örömteli, kinek szomorú, ám minden érintett számára emlékezetes napokat.

Földes György: Visszaemlékezések

Október másodikán búcsú volt Vajkán. Szomorú, muzsika nélküli búcsú. Mi is átmentünk Erzsike komaasszonyunkhoz (özv. Burián Pálné). Az ebéd jó volt, kacsapecsenyé és társai, de a kedv annál nyomottabb.

Másnap, október 3-án reggel kitekintek az ablakon, Csintó Károly háza előtt egy biciklista körül csoportosul a nép. Mi van azon látnivaló?

Hát az, hogy a legény gomblyukában nagy piros-fehér-zöld kokárda virít. Álmodom, vagy a szemem csal? Ugyanezt gondolta mindenki, s egy perc alatt olyan csődület volt a legény körül, amelyet Bacsfa még nem látott. Mi az? Mi történt? Rohantam én is. Itt vannak a magyarok? Döntés történt a javunkra? Erre a legény nem tudott biztos választ adni. Alkalmasint, talán, lehet. De az biztos, hogy Somorjában mindenki kokárdát hord, s minden házon ott lobog az eddig rejtegetett nemzetiszínű zászló. Az utca tele ujjongó, Himnuszt, Boldogasszony Anyánkat, 32-es bakát éneklő néppel.

Az áldóját! Kapj föl vasparipádra, szerkesztő! Ebből olyan különkiadás lesz, olyan riporttal, amit kiollóznak Kolozsvártól Pittsburghig!

Volt vagy 25 méter nemzetiszínű pántlikám még a regruta-kalapomról. Összekaptam a markomba, s száguldottam 60 km-es sebességgel. Mikor túl voltam a csendőrtanyán, kieresztettem a szalagokat, hadd lobogjanak! Ahány kocsi, autó mellett elvágattam, mind megállt. A legtöbbről harsány éljenzés hangzik. Tejfalu meglehetősen üres, de a házakon kint a zászló. Somorjában már nem veszem hasznát a biciklinek. Gyalog is alig férek el az utcán. A sok pántlikát már a kalapomba tűzetem úgy, mint mikor besoroztak. Megrohannak érte azok, akiknek készletfogytán már nem jutott a boltokban. Csókkal fizet érte a fehérség, öleléssel a férfiak. Egész öklöző tudományomat össze kell szednem, hogy el ne veszítsem lábam alól a talajt, mert mindenáron föl akarnak emelni, hogy pajzson hordjanak, mint őseik egykor Árpád apánkat. A regruta-szalag új eszmetársulást szül, felhangzik a harci dal: Föl, föl vitézek a csatára!

Csatának egyelőre semmi nyoma. Nem látni csendőrt, elnyelte őket a föld. Nincs ellentmondás, egy szív, egy lélek mindenki. De egy lelket sem találok, akivel egy okos szót válthatnék arról, tulajdonképpen mit jelentsen ez, mi történt. A tömeg sodor magával, mert egyéni menésről szó sem lehet. Odasodródok a járási hivatal elé. Az emeleti ablakból kiszól rám Koncsek szolgabíró:

Gyurka, kérek, gyere föl hozzám, szeretnék veled beszélni!

Ez a Koncsek felvidéki úri gyerek volt. Abból a fajtából, akinek az anyanyelve magyar, de a dajkától már szlovákul tanult meg beszélni. Mint orosz hadifogoly, Szibériában nagyon megkapta a honvágyat, s mert azt remélte, hogy így hamarabb hazajut, beállt a légióba. Vadászatokon szoktam vele találkozni. Kedves, jó modorú fiú. Azt hittem, egyedül maradt a házban, s reméltem, hogy megtudok tőle valamit. Megzörgettem a bezárt kaput, Csanyi, a még egykori vármegyei hajdú nyitott kaput. Rémülten tekintett fölbokrértázott kalapomra, beeresztett, és becsukta kulcsra a kaput mögöttem. Látva, hogy a hivatal csehszlovák hátramoszdítói teljes számban együtt vannak, kezdtem magamat furcsán érezni. Benyitok az emeleti ülésterembe, hát ott ül vagy ötven feltűzött szuronyos csendőr. Csak nem csalt kelepcébe Koncsek barátom? Akár így, akár úgy, megijedni nem szabad. De nem is szokásom. Vállon ütöm a hozzám legközelebb bóbiskoló csendőrt, s azt mondom neki, parancsoló hangon:

Jelentse Koncsek szolgabíró úrnak, hogy itt vagyok!

Szolgálatkészen elsiet, visszatér, és betessékel a nácselnyík (Járási főnök, főszolgabíró) szobájába.

Sápadt arccal áll előttem Mihál nácselnyík. Mellette a csendőrkapitány.

Kedves doktor úr, azért kéretem Koncsek útján, hogy megkérjem, hasson oda, hogy a tömeg ne bántson minket, se családjainkat!

Mert, különben – szól bele a marcona csendőrtiszt.

De én már biztosnak éreztem magamat a nyeregben.

Semmi különben! Önöktől függ minden. A nép eddig nem mutatta jelét semmi másnak, csak örömeinek. Engedjenek szabad folyást ennek az örömnek, és biztosítom önöket, hogy senkinek egy hajszála se görbül meg. Ha nem hiszi, jöjjön ki kapitány úr velem a tömeg kellős közepébe, fogjon kezet velük, s az egyetlen veszedelem, ami érheti, hogy annyi bort itatnak meg önnel, hogy berúg. De ha tapintatlanul beleavatkozik...

A nácselnyík közbevágott: – Azt nem szabad. Isten mentsen!

Itt vagy a falvakban – folytattam –, ahol ma este lakodalom lesz egész Csallóközben.

Gondolja, hogy ez terjed?

Nem csak gondolom, de tudom. Úgy megy ez, mint a futótűz. Ha tehát a csendőrség, a fináncok vagy a telepések részéről történik ilyesmi, semmiről sem állok jót! A mi népünk békeszerető, meggondolt, körültekintő. De a legjámborabb kutya is harap, ha a farkát huzigálják, mikor a legízesebb csonton rágódik!

Hát nem fogjuk a farkát huzigálni!

Most már barátságosabban néztünk egymásra. Megkockáztattam a kérdést, hogy tulajdonképpen mi történt. Mi az alapja az egésznek?

2. kép. Beérkeznek a honvédek Ekecsre

Ezt éppen öntől akartam megtudni. Fogalmam sincs róla. De várom az országos hivatal küldöttjét, rövid idő múlva itt lesz.

Megengedi, hogy telefonáljak a fiamnak Pozsonyba? Az talán tud valami újat. Tessék!

Gyuzsi fiam akkor már elunva a mindennapi rendőrszoba-mulatságot, beállott a békebeli pánszláv, most nagyfejes Fajnor ügyvéd irodájába, jelöltnek. Felhívtam a Fajnor-irodát.

Halló, itt apád! Gyuzsikám, nézz ki az ablakon, és mondd meg, mi történik Pozsonyban.

Hogy érted ezt, apám? Semmi. Miért?

Azért, mert itt mi már magyarok vagyunk. Egész Somorja zászlódíszben áll!

De apám, telefonon hogy mondhatsz ilyet? Még kihallgatják és...

A járási hivatalból telefonálok. Mellettem áll Mihál nácselnyík úr meg a csendőrkapitány. Szóval nem tudsz semmit, hogy hol jöttek át a Dunán. Mindenesetre iparkodj haza mielőbb! Ha lehet, hozz híreket!

A bezárt kapu kinyílt előttem, Kiléptem a térre, s kihirdettem az eredményt. Lakodalom az egész járásban, de se telepest, se csehszlovákot, se ezek feleségét, szolgáló leányát, se házát, se mezejét, se ökrét, se szamarát ne bántsák. Nem is volt szándékában senkinek. Így van ez megírva a tízparancsolatban.

És még mindig nem tudtam, mi történt, miért és hogyan. Most siettem piros, fehér meg zöld kelmét vásárolni, egyben nem volt kapható, hogy Bacsfán is kitűzhessük az első zászlót.

Tüzetes nyomozás után megállapítottam, hogy...

Somorjában egy tíz-tizenkét éves kölök talált valahol egy piros, egy fehér és egy zöld rongyocskát. Ügyesen összeállította, kokárdának kitűzte, s azzal korzózott az utcán. A népek meglátták, és tetszett nekik. A csendőrök megtudták, és nem tetszett nekik. Három fegyveres férfi támadt a gyerekre, aki körül már jó nagy volt a csoportosulás. Szerényen kezdték azzal, hogy dobja le azt a kokárdát. A kedves és jól nevelt gyerek a közönség nagy tetszése közben megtagadta a teljesítést, mert hogy úgymint magyarok vagyunk, s a csendőrök menjenek a születésük legeslegeredetibb helyére. Ez kellett a népnek, amely ekkor már mind nagyobb számban futott össze, szorosan körülfogva a gyereket három oldalról körülfogó csendőröket. A csendőr pulykavörösen támadt a gyerekre, ütésre emelt kézzel. De a tömeg rázúdult.

Meg ne merje ütni! Nem szégyenli magát, hogy ilyen kis gyerekekkel hősködik! Bezzeg a háborúban csak a hore rukyt értették! Meg a szaladást!

De kérem, ez nem szabad! Ilyent mondani csendőrnek!

És a kokárda!

Mikor körülnézett, rémülve látta, hogy mindenkinek ott van a gomblyukában, a mel-lén a tiltott dolog. Szciberzéder Gabi pántlikás boltja jó üzletet csinált.

Akkor bekísérem! Menjünk!

Menjünk! – zúgott rá a már százakra szaporodott tömeg. És mentek. Elöl a nap hőse a díszkísérettel. Utána az egész utca szélességét elfogó tömeg. És hogy ne menjenek zeneszó nélkül, elkezdtek a Himnuszt, a Kossuth-nótát. Mire a járási hivatalhoz értek, már lobogódíszben állott az utca. A kikelő tojás felborította a várost. De nemcsak a várost. A kölyök persze egéruat nyert, de a fürge biciklik széthordták a hírt a szélrózsa

minden irányába, s a beözönlő falusiak gondoskodtak arról, hogy a tüntető tömeg estélig ne ritkuljon meg. A vajkai, csölösztői, doborgazi legények átúsztak a Dunán, és vitték a hírt, úgyhogy a magyar rádió elég későn, az éjféλι híradásban jelenthette az eseményt. A forradalom túlment a járason, s másnap Komáromban ismételték meg az előadást. Mindenki azt várta, hogy erre Túlsó félen mozdul valami. De úgy látszik, még nem voltak társadalmi munkával készre varrva a katonagatyák. Az alkalmas pillanat el volt mulasztva úgy, mint Károly király visszatérésekor. Hírszolgálatuk fabatkát sem ért, fogalmuk se volt arról, hogy a tojás közben Brünnben is fölfordította a fészket s a sorrenden át az egész csehszlovák hadsereget. Egy kantinbeli, jól sikerült rossz tréfából verekedés lett, abból nemzetiségi elkülönítésű tömegpofozkodás, amit a rend helyreállítására kirendelt készütség saját kebelében folytatván, a többi kaszárnyákra is önkéntes szabadságolás mezejére léptek, rábízván a csehekre és a morvákra a dolog folytatását a szudétanémetjeikkel.

Mi, a szentantali plébánia népei október 4-én, Eduárd guardiánunkkal az élünkön, akiben már rég megismertük a mi emberünket, gyönyörű Te Deum-ot tartottunk. Díszfelvonulással, zászlókkal, Himnusszal. A bacsfai csendörök kint ültek a házuk előtt, de a Himnusra fel kellett állniuk.

Aztán...

Négy-öt napig kint lógtak a zászlók. Az őszi eső kimosta a nem zászlószövetnek készült kelme színeit. A csendörök udvariasan felkértek, hogy vonjuk be őket. Lám, a magyarok nem jöttek. Nincs értelme az egésznek. Udvarias modorukban felismerhető volt a lekcisinylő gúny. Tegyük el a zászlókat akkorra, mikor igazán jönnek. Mert kifakul a színük egészen!

(Földes György: *Visszaemlékezések. Pozsony, Kalligram, 2008, 381–385. old.*)

Troch Pál: Felszabadulás napjai

Ez az év jóformán a felszabadulás jegyében indult. Valami volt a levegőben... Ausztria megszállása már reménységet keltett bennünk. Április 3-ára az egyesült magyar pártok nagy népgyűlést rendeztek Érsekújváron. Még dalt is komponáltak, ám a hatóság nem engedélyezte a gyűlést. Tőlünk 80-100 ember ment volna el.

Május 21-én behívtak két korosztályt, sürgősen mozgósítottak a németek ellen, a tótokat éjféλ után verték fel álmukból és rögtön kellett bevonulni, néhol gyorsan fel is öltöztették és autókön vitték városokra.

Június 12-én képviselőtestületi választás volt. Nagy agitáció folyt, nálunk az egyesült pártoknak két listájuk volt, egyik inkább gazdáké, másik munkásoké. A két lista erősen győzött. Sokan otthagyták a kommunista pártot és megijedtek Horthy és Hitler nevének hangoztatásától s attól, hogy ha bejönnek a magyarok, nem kapnak munkát. Bíró Bély Ferenc.

Augusztus 21-én nagy aratási ünnepélyt rendezett a katolikus ifjúság, mely alkalommal már igen használták a magyar színeket nemcsak a leányruhákon, hanem a szekereken is. Pozsonyból Szabó Vince idehívta Csapucha – Csapos Géza nevű papot. Olyan magyar színezetű volt a felvonulás, hogy a véletlenül itt lévő szlovák szolgabíró megütközött rajta és büntetést helyezett kilátásba.

3. kép. Díszkapu Érsekújváiban

Szeptember 15-én részleges, 24-én általános mozgósítás volt. Horváthovich György tanító és kántor is bevonult, mint tartalékos hadnagy. Azután lovakat és szekereket kellett átadni, lovakat hajtó embereket.

Szeptember 26-án beszédtek a rádiókat és Galántára vitték, csak október 4-én kaptuk meg.

Október 3-án este kilenc órakor a közönség összegyűlt és sok nemzeti zászlóval felvonulást tartott, énekelve a magyar Hymnuszt és egyéb magyar dalt.

Október 5-én reggel tízkor ismét felvonultak, bejárták a falut és délben bementek a templomba, Hymnuszt, Boldogasszony anyánk stb. énekelve. A toronyban magyar trikólór lengett.

Október 6-án tíz óra tájban egy cseh őrnagy és öt katona a kapu előtt körülvett engem és követelték a zászló levételét, én megmondtam, hogy nem mehetek fel... akkor két katona felment és levette a zászlót és magukkal vitték a nyolc méteres zászlót. Azután kidobolták, hogy zászlót kitenni, kokárdát hordani, este nyolc után uccán

járni nem szabad. A szentek szobrairól persze rég levették a bádogot, de valaki mindig beárulta és folyton telefonparancs jött, hogy takarjuk be őket és a szolgabíró engem tett felelőssé telefonon.

Október 7-én fél hétkor jelentette a pozsonyi rádió, hogy Jaross és Esterházy fog beszélni. Ezek mondták, hogy a határok megállapításáig a magyar nemzeti tanács utasításainak engedelmessédjünk.

Október 9-én a csehszlovák szolgabíró megint kiadta a parancsot, hogy a két szent szobrot takarjuk be. Papirossal befódták, éjjel persze a legények leszedték.

Október 6-án este mindenki a rádiónál ült, hallgattuk a komáromi tárgyalásokat, de hiába... döntés nem történt.

Október 11-én délben lépték át a honvédek a határt és Ipolyságot és Sátoraljaújhelyt jelképileg megszállták. Ettől kezdve azonban igen idegessé tette a közönséget is a várakozás...

Október 9-én cseh katonaság vonul Nádszeg, Tallós felé...

Október 13-án még csak azt jelenti a rádió, hogy nincs megegyezés!

Október 19-én beszédtek a vadászfegyvereket. Most még dühösebbek a galántai csehszlovákok. A tótok ugyanis ragaszkodtak a Pozsonyból haladó vasúti vonalhoz és azt, ha nem is Újvárig, de Tótmegyerig meg akarták menteni. Ezen vasúti vonalhoz azonban követelték azokat a községeket, melyek határában vasúti töltés vonul!! Így Taksony is Tótországba került volna, Vízkelet, Felsőszeli, Pered a magyaroké lett volna. Ám a bécsi tárgyalások másképp döntöttek. November 2-án este kilenc óra tizenkét perckor a rádióban jelentette maga vitéz Imrédy miniszterelnök „miéink Komárom, Galánta”!!

4. kép. Fülel. Mindenki mosolyog

No ekkor már szent igaz volt fel-támadásunk!! Rögtön megszólaltak mindkét toronyban a harangok... Csak most kezdett sok galántai csehszlovák csomagolni, menekülni... A nép kivonult és összeverődve a templom előtt énekelte a Hymnuszt!!

November 5-én szent Imre napján az ifjúság nemzeti zászlokkal vonult testületileg a templomba, énekelve szabadon a Hymnuszt! Most már nap-nap után vártuk a magyar honvédek bevonulását.

November 5-én, mikor a honvédség Medvénél átlépte a határt, a Dunát, tíz órakor megszólaltak a harangok.

November 9-én a visszavonuló cseh katonák vonultak át a falun. Ezekből vagy harminc itt maradt, letelepedtek az egyik osztályban és őrségük éjjel járta a falut, s nem volt

szabad kokárdát viselni, zászlót kitűzni ... a falu végén már állott a diadalkapu két szobra. 10-én a csehek fél kilenckor kivonultak. Rögtön kitűztük a zászlókat, feldíszítették a diadalkaput (egy kapu a falu galántai útján is volt, szerényebb). Egész délelőtt vártuk a magyar katonákat, míg végül délután egy óra tájban megérkeztek. Igen sokan eléjük mentek, az előljáróság, a frontharcosok, képviselőtestület, zenekar, több öreghuszár, leányok, akik virágokkal hintették be az utat... A templomdombján a nagy fa előtt álltam én fehér palástban, a honvédek egy századossal élükön megállottak és köszöntöttek őket, majd a kis Hrotkó Erzsike szavalta el atyja költeményét. A százados válasza után Hymnus, éjenzés és megindult a menet a katonák után bandával, énekkel, zászlókkal Galántára. Felsőszeliből vagy 30-40 csikósruhába öltözött lovas is idekísérte s velük mentek Galántára. Azután tüzérség jött a faluba s itt maradt. Este hálaadó istentisztelet volt, kivilágítás, minden ablakban gyertyák. 11-én pénteken tíz órakor Mise, melyen megjelent a katonaság és négy tüzér ministrált. Utána a katonák több zászlót adtak át a községnek parádéval. Délben a szövetkezetben nagy ebéd, a község leolelt egy disznót és egy hektó bort ajánlott fel a katonaságnak. Minden elszállásolt katonára a gazdától kapott ételmezt, amíg itt voltak.

(Troch Pál: Felszabadulás napjai. Kézirat. Magántulajdonban.)

Jeszenszky Károly: Csilizradvány

...1938. szept. 24-én, mikor a csehek elrendelték az általános mozgósítást, keservesen és kétségbeesve néztünk egy borzalmas háború elé. De amikor láttuk, hogy nemcsak az idevaló, de a falukon átvonuló mozgósított tömegek is mind azt énekelték, hogy: „leszünk mi még Horthy Miklós katonái” és a búcsú integetéseinkre: „Éljen Magyarország!” ezt válaszolják és az állomásokon a magyar Himnuszt énekelték, valami bizonyosság és reménység szállt a szívünkbe, hogy ilyen katonákkal nem fog háborút viselni Csehszlovákia. A rádiókat beszedték. De csak egy napra voltunk elzárva a világ eseményeitől, mert fiatal és lelkes tanítónk, *Mészáros Lajos* úr titokban rádiót szerelt fel magának és ellátott bennünket is hírekkel. A müncheni egyezmény után, mikor először tehetjük ki nemzeti színeinket, örömmámorban és fél órán belül zászlódíszben volt a falu. Délután öt órakor Istentisztelet volt a templomban. Felekezeti különbség nélkül jött minden magyar. Felejthetetlen pillanat volt, mikor a zsúfolásig megtelt templomba behozták a húsz évig eltitkolt piros-fehér-zöld lobogót. Percekig csak zokogás hallatszott, lelkünk már akkor felszabadult. A húsz év megaláztatása, fájdalma, szenvedése és kisebbségi sorsunk minden keserve utat talált magának ebben a zokogásban. Istentisztelet után zászlókkal felvonultunk a kivilágított utcákon és késő estig, míg teljesen be nem rekedtünk, énekeltük a Himnuszt, a Szózatot és hazafias dalokat. Ezt csak azok értik meg, hogy így is lehet, akik, mint mi, csak titokban és inkább lélekben, mint hanggal énekelhettük húsz évig a magyar imádságot. Gyönyörűségben és boldogságban úsztunk. Egymás után születtek az aktuális szövegű dalok, hogy felváltsák a régi Kossuth-nótákat. Zászlókkal a kezünkben és énekelve akartunk elzarándokolni a szomszéd falvakba magyar testvéri ölelésre és mikor a legszebb álmainkat szövögettük, mint a derült égből a villám, úgy ért bennünket a nemzeti színek eltiltása és a statárium! De ez már csak rövid ideig tört le bennünket. Nem lehetett már szárnyaló képzeletünket megállítani a statáriumokkal. Már láttuk a bevonulást, a honvédeket,

gyönyörű képek vonultak fel lelkünk előtt, amelyek mind-mind valóra is váltak. Készülődünk a bevonulásra. A fiatalabb generációt a lelkeszlakban tanították titokban a Himnusra, a Hiszekegyre, a Szózatra, a gyermekek meg az iskolában tanulták. Közben megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, Kóczán Mór ref. lelkész elnökségével. Csak ez a lázas készülődés tudta elviselhetővé tenni azokat a lassú, el-elakadó tárgyalásokat, amelyeket Komáromban folytattak. A nemzeti tanács megszervezte a bevonulási ünnepséget, a katonák ellátását, a rend fenntartását biztosították. Hat embernek megtiltotta a nemzeti tanács a nemzeti zászló kitevésését, akik mint Júdások, hazaárulók, vezető szerepet vittek a csehek alatt. Az állami gabonaráktárakból négy-öt teherautó folyton szállította a felhalmozott gabonát. A telepések, akik légionáriusok voltak, majdnem az utolsó pontig kétségbeesve ragaszkodtak a gondolathoz, hogy itt maradnak, négy-öt nap alatt hurcolkodtak el éjjel-nappal! Sírva mentek el a csallóközi aranykertből. Azt mondták, „öt éven belül visszajönnék”. De mi megmondtuk, hogy ez lehetséges lesz, de csak mint vendégek jöhetnek vissza. Nov. 4-én este az utolsó vonattal mentek ki, mi már a diadalkaput díszítettük. 4-én késő este futár figyelmeztette a nemzeti tanács elnökét, hogy meneküljön el, mert tüzszokat visznek magukkal a csehek. Ezt előzte meg, hogy a szomszéd faluban bombát dobtak egy fináncra. A lelkész úr helyén maradt és hála Istennek, semmi rendkívüli esemény nem történt. A rádió bemondta, hogy 5-én délelőtt 10 órakor átlépi a magyar honvédek a határt! Öt kilométer tőlünk Medve község, így mi az első zónába estünk. Örömmünk és boldogságunk határtalan volt, reggel négy órakor már talpon volt a falu. Kilenc órakor már Medvén voltunk. Az utakon özönlött a nép, kocsi kocsit, ember embert ért, mindenki zászlóval és virággal...

(Jeszenszky Károly: Csilizradvány. In Hangel László (szerk.): Mit élt át a Felvidék. Budapest, Felvidéki volt Politikai Foglyok Országos Szövetsége, 1939, 449–450. old.)

Ladislav Vláčil: Kassa

Amikor délután egyet üt az óra, a Szabadság laktanyából a kassai utcákon kijelölt körútvára indul az első motorizált őrjárat, amely egy motorbiciklis szakaszból és egy páncélautó-szakaszból áll. Az őrjárat útját mindenütt az polgárok sorfala figyeli. A fenyegetést sugalló nehézgéppuskákkal ellátott páncélautók és a bukósisakos motorkerékpárosok, akik pontosan meghatározott párokban közlekednek, félelmet és csodálatot váltanak ki. Ugyanez minden két órában megismétlődik, csupán a járőr útvonala változik. Az utolsó járőr, amely egy szakasznyi LT 35-ös könnyűtankból áll, amelyeket a 2. számú felderítő egységhez azok Gálszécsről való elindulása előtt vezényeltek át, este hét előtt megy ki az utcára. Este nyolctól érvénybe lép a statárium, és az éjszakai kijárási tilalom. A lánctalpasok a robajukkal szétkergetik a kassai dómnál korzózó közönséget. Ennek az esti őrjáratnak különleges hatása van: a füstös legények parafa sisakban és a tornyokból fenyegetően meredő ágyúcsövekkel gyors tempóban közlekednek a kivilágított utcákon, amit a kipufogócsövek durranásai és a kanyarokban a hernyótalpak szikrázó fékezése kísér.

A fegyelmező eredmény nem is késik. Mint megtudjuk, másnap maga a Magyar Nemzeti Tanács (a nemzeti tanács a város átvétele céljából létrejött polgári szervezet volt) elnöke jött Čihák tábornokhoz azzal a kéréssel, hogy korlátozzák ezeket a kombinált őrjáratokat, mivel riadalmat keltenek a lakosság körében, amely attól fél, hogy a

bemázolt szörnyetegek ágyúit és géppuskáit az épületek, esetleg a lakosság ellen is használni fogják.

Este kimegyünk a kassai utcákra, hogy megismerjük az esti forgatagot, s valljuk be, felfrissülünk a korzózó polgárok látványától. Az esetleges incidensektől és nacionalista támadásoktól tartva szorosan markoljuk a bőr köpenyeink zsebeiben mélyen elrejtett és készenlétbe helyezett csőre töltött pisztolyainkat. Gyorsan felismerjük azonban, hogy a Petőfi-nyakkendős és kabátjaikon magyar szalagot viselő kassaiak nyugodt emberek. Este 8 után az utcák kiürülnek. Az elkövetkezendő piros-fehér-zöld hatalom képviselőinek propagandája azonban nem alszik: reggel az üzletek lehúzott redőnyein, a szállodák és kávéházak hirdetőtábláin apró rölapokat találunk, amelyek szövege (Kassa magyar volt és magyar lesz) a bécsi konferencia döntésének jogosságát kívánja bizonyítani.

November 10-e a szlovák Kassa utolsó napja. A novemberi reggelen a Tordassy úti Szabadság laktanyában a motorizált felderítő egység a csehszlovák himnusz eléneklésével búcsúzik a várostól. Majd miután a laktanya udvara az üresen járó motorok füstjével telik meg, a felderítő egység elindul, hogy elfoglalja a város déli részén kijelölt helyét, ahol biztosítania kell a többi csapatnak a demarkációs vonal mögé való vonulását.

5. kép. Bevonulás Galántára

A tartományi katonai parancsnokság épülete előtt Čihák tábornokkal az élükön tisztek egy csoportja áll, akik a magyar hadsereg delegációját várják. Mellettük a visszavonuló csehszlovák csapatok haladnak el. A terepen való hosszás tartózkodástól megfáradt katonák a határozott vezényszóra kihúzzák magukat és dübörgő menetelésbe kezdenek. A katonák teljes méltósággal vonulnak a kassaiak hallgatag sorfalai között – a csehszlovák hadsereg egyfajta nem hivatalos díszmenetét tartva Kassán. Fél tízkor a csehszlovák összekötő tiszt kíséretében megérkeznek a magyar összekötő tisztek (Stielly Walter ezredes, Kéri Kálmán vezérkari százados, Zachár Sándor százados és Bencze Jenő százados) és jelentkeznek Čihák tábornok előtt. Köszöntik egymást a csehszlovák tisztekkel és kicserélik információikat.

6. kép. Népviseletbe öltözött kislány szaval a galántai visszacsatolási ünnepegen

Az elvonuló csehszlovák gyalogos alakulatok sorát az államvédelmi őrség egyik szakasza zárja. Utánunk a motorizált felderítő egység páncélaúti és motorkerékpárjai zúg-

nak el. Utolsóként az ágyúikat a Štefánik utcára visszairányító LT 35-ös könnyűtankok haladnak el. A felderítők parancsnoka, Josef Sadil őrnagy, aki a tankok után halad, megáll Čihák tábornok előtt, kiszáll a gépkocsijából és jelenti, hogy az utolsó csehszlovák katonai alakulatok is elhagyták Kassát. Sadil őrnagy gépkocsiját már a magyar cserkészek kerékpáros egysége követi, miközben a legionáriusok terére már megérkeznek a magyar csendőrsztagok. Még köszönünk Kassa lakosságának és a magyar tiszteknek, azután a gépkocsi elvisz bennünket a városból, amely fölött néhány perce már magyar zászlót lenget a szél.

(*Vláčil, Ladislav: Kassa. In Lášek Radan: Jednotka určení SOS. Díl druhý. Praha, Cody Print, 2007, 251–252. old.*)

Vágovits Gyula: Ujvár az 1938-as bécsi döntés után

Hogy tárgyilagosan és semlegesen, a teljes történelmi igazságnak megfelelően állítsam be az ezen napok megtörtént eseményeit, rövid pár szóban csak annyit jegyezhetek meg, hogy az öslakos magyarok, csekély érdekeltek kivételével, határtalan örömmel és lelkesedéssel, a csehek igen meglepve és megtörve, de azért bizonyos közönnyel, az öslakos szlovákok ellenben nagy elkeseredéssel fogadták a döntés eredményét. Az itteni szlovák öslakosok nagy bizonytalansággal néztek a nem várt események elébe, de azért az igazat is meg kell írni, hogy e napokban általában a város egész összlakossága példás és fegyelmezett viselkedést tanusított.

7. kép. A díszvendégek bevonulása Kassára, 1938. november 11.

8. kép. 1938. november 11. – esős nap volt Kassán

Mindössze két sajnálatos incidensre került sor a városban, amelyeket majd a továbbiak során ismertetni fogok. November 2-én már a kora délutáni órákban rádiók mellett ült a város majdnem egész lakossága nemzetiségre való tekintet nélkül és izgatottan várta a döntés eredményét. Az eredményt a budapesti rádiókban ez esti órákban Kánya magyar külügyminiszter jelentette be. Percek alatt széjjelrepült a hír az egész városban. Az utcákon a boldogságtól majdnem szétrepeső arcokat, de sok lehajtott fejű és szomorú arcú embert is lehetett látni. Olyan volt a város, mint egy megzavart nyüzsgő hangyaboly. Már másnap sokan voltak, különösen a diákság és más fiatalság közül, akik kabátjuk gomblyukába tűzött magyar nemzeti színű kokárdákkal kószoltak a városban vagy csoportokban boldogan tárgyalták az eseményeket.

A városi hatóság állandóan, úgyszólván óránként, figyelmeztette a város összklakosságát, hogy a provokációtól óvakodjon és szándékosan ne ingerelje a szlovákokat és a cseheket, mert a csehszlovák hatóságok kezében van még úgy a katonaság, mint a karhatalom.

5-én a kora délutáni órákban egy diákcsapat verődött össze a főtéren a nagytemplom előtt és ott a magyar himnuszt énekelték. Rövid idő múltán igen sokan verődtek

össze, fiatalok, öregek egyaránt és hatalmas tömeg elöl nemzeti színű lobogóval és hazafias énekeket énekelve elindult a Széchenyi most Štefanik-utcán és felvonult egészen a vasuti állomásig. Mire kiértek volna a vasutra, az uton állandóan mind többen csatlakoztak hozzájuk. A tüntetők eleje már a vasút előtti teret majdnem teljesen betöltötte, a vége még a dohánybeváltó hivatal épülete előtt mozgott. Alig értek ezek is a vasút előtti térre a Štefanik-utcán a város felől vagy 60 szuronyos csehszlovák katona futólépésben a tömeg után igyekezett.

Az állomás másik felén a Sugár-út végén szintén mintegy 40 szuronyos csendőr már várta a tüntetőket, akik így jobbról és balról két tűz közé lettek szorítva. Pár másodperc és a csendőrparancsnok kürtjébe fúj, amely jel a rohamozásra szolt és szuronyt szegezve balról a csendőrök, jobbról pedig a szuronyos katonák behatoltak a tömeg közé. Legtöbbjük csak úgy tudott megmenekülni a következmények elöl, hogy az állomás előtti akkor még jó pár méter mély gödrökbe ugrált bele. Rendkívül sokan megsebesültek, mert még puskatussal is ütlegelték a csendőrök és katonák azt, aki eléjük került, nőt, férfit, fiatait, öreget egyaránt.

A súlyos sérülést szenvedőket részben kórházba szállították, részben pedig egyesek, ha bírtak, hazamenekültek, többeket pedig letartóztattak, akiket azonban a magyar pártok képviselőinek intervenciójára másnap reggel kiengedtek.

Emez események után a város magyar lakossága visszatartotta hazafias érzelmeit s így újabb incidensre nem került sor.

Közben a csehszlovák hivatalok mind evakuáltak. A városi tanács hirdetmények útján értesítette a város közönségét, hogy a magyar csapatnak a városba való bevonulását a harangok megszólalása fogja jelezni és egyben kérte a lakosságot, hogy mindaddig míg a csehszlovák csapatok Komárom felől a városon keresztül vissza nem vonultak és az utolsó csehszlovák katonai utóvédek s egyéb karhatalmi alakulatok a várost el nem hagyják, addig házaikat a magyar nemzeti színű zászlókkal ne lobogózzák fel, nehogy azt is csehszlovák részről provokálásnak vegyék. Azonban ez a figyelmeztetés is hiába való volt, mert akadtak olyanok is, akik a zászlókat idő előtt tüzték ki s ezért a visszavonuló csehszlovák csapatok egységei e házak ablakait puskatussal mind betörték. A csehszlovák csapatok két vonalon haladva hagyták el a várost. Az egyik rész a vámhídon át a Kórház-utca, Szt. Anna-utca és Komjáti-utcán ki a Nyitrai-útra, a másik rész a vámhídon át a Komáromi-utca, Fő-tér, Batthyányi-utca és az öreg vásártéren át ki a Nyitrai-útra.

A magyar csapatoknak a városba való bevonulását jelző harangok 1938. november 8-án d.u 1 óra 49 perckor szólaltak meg, amire aztán ezekre menő tömeg indult meg a vámhídon keresztül a városi tanács által kiküldött küldöttség élén a magyar csapatok fogadtatására.

A küldöttség nevében a Nemzeti Tanács elnöke id. Ölvedi János üdvözölte a magyar csapatok parancsnokát Henney Gusztáv altábornagyot. A hivatalos üdvözlések után a magyar hadsereg egységei a többzet számláló tömeg üdvözlése és virágszórása között vonult be a városba, illetve annak főterére, ahol aztán az ünnepi fogadtatás programja megkezdődött, ami a késő esti órákig eltartott. Az ünnepi beszédet Dr. Holota János városbíró, nemzetgyűlési képviselő tartotta. Rendkívül ködös novemberi nap volt. Mialatt a város főterén a fogadtatási ünnepély tartott, addig a város különböző helyein incidensek történtek. Az itt lakó szlovák őslakosság nagyrésze otthon elzárkó-

zott és kint az utcákon csak azok maradtak, akik állami állásukból kifolyólag alkalmazkodni iparkodtak a politikai változás következtében beállt helyzethez. A csehek még mind időben elhagyták a várost nagy sírás és bánat között. Itt hagyták szép családi házaikat, kertjeiket.

E napokban több ezerrel apadt a lakosság száma és a szép lakások is százával üresen és elhagyatottan álltak. Még a szónoklatok a főtéren tartottak, amikor ismeretlen egyének bosszúból pozdorjává törték az 1919 évi harcokban elesett legionáriusok emlékére felállított szoborcsoportot.

A főtéren és a Štefanik (Széchenyi) utcában a csehek tulajdonát képező üzletek kirakatait is mind betörték. Egyes exponált személyeket, akiket az utcán felismertek, tetteleg inzultáltak. Lehet, hogy nagyobb incidensekre is sor került volna, ha a magyar hatóságok azonnal közbe nem lépnek. Ugyanis a bevonult katonai csapatokkal egyidőben jöttek a városba a közigazgatás hivatalos szervei is. Csendőrök, rendőrök, pénzügyőrök, detektívek, különböző hivatali alkalmazottak és minden középületet és hivatalt megszálltak, úgyhogy a közigazgatást azonnal átvették.

A kommunista párt vezető tagjait mint politikailag megbízhatatlan és gyanús elemeket őrizetbe vették, de kihallgatásuk után szabadon engedték, azonban hosszú ideig rendőri felügyelet alatt tartották őket.

Pár nap múlva megindult ismét a város hétköznapi életének lüktető ereje, úgyszintén az államváltozás következtében az egész eddigi rendszer átszervezése is minden vonalon.

(Vágovits Gyula: Historia oppidi Archi-episcopalis Érsekújvár ab anno 1544 usque ad a. 1944. II. rész. II. köt. Kézirat. A Nyitrai Állami Levéltár Érsekújvári Kirendeltsége, 103–106. old.)

Borsos Mihály: Emlékiratok

A müncheni döntés után drámaibb lett a légkör. A magyarok úgy érezték, hogy döntő változások várhatók magyar vonatkozásban is. Ebbéli érzelmeiket szerették volna ki is mutatni. A keresztény szociális és a magyar nemzeti egységpárt galántai vezetősége nagyszabású felvonulást akart rendezni október 5-én este. De miért október 5-re? Mint káplán persze én erről semmit sem tudtam. Új ember voltam, s a politikában egyébként sem igen érdekelt. Október 5-én van Galántán Szentségimádás. Már napokkal azelőtt kiosztotta Letocha esperes plébánosunk a teendőket. Maga Miska prédikálni fog a 6 órai esti litánián. Frtúz kolléga, – ő volt a szlovák káplán, de tudott magyarul is, – maga pedig elvégzi a litániát. A litánia is magyarul volt végzendő.

Október 5-én délután vendégem volt, és már beharangoztak, amikor a templomhoz értem. Siettem is. Kint a templom előtt két fiatalember rám várt, és az egyik így szólt hozzám:

– Káplán úr, kivehetjük a zászlót?

Nem tudván miről van szó, meg aztán a teológián belénk nevelték, hogy minden jelentős dologban a plébános intézkedik, azt válaszoltam diplomatikusan, hogy kérdezzék meg az esperes urat. Nem is gondoltam arra, az nincs is itthon. Később megtudtam. Pozsonyban voltak az nap. Gyorsan felöltöztem, máris csengettek, és én kiléptem a szentélyből, onnét a hajóba. Alig bírtam a szószékhez jutni, annyian voltak. A szószék

magasságából letekintve feltűnő volt nekem, hogy a templom tömve volt. Középen szinte rendezett sorban a hanzisták álltak. Az egyik kopaszodó tisztviselőre ráismertem. „Milyen vallásos nép ez a galántai” – gondoltam magamban. Én beszéltem az Eucharistiáról. Még bennem voltak a májusban megtartott budapesti euch. kongresszus benyomásai is. Így a prédikáció sikerült is.

Valamivel azonban hamarabb fejeztem be, mint a kollégám gondolta, és a litániát is nekem kellett végezniem. Litánia vége felé valami suhogást hallottam. Amikor kifordultam, hogy a népet szenteltvízzel hintsem meg, látom ám, hogy az előbbi két fiatal legény egy magyar zászlót tart az oltár előtt lehajtva. Abban a pillanatban pedig leállt az orgona és felhangzott méltóságteljesen a magyar himnusz. Valószínű, hogy a hanzisták énekara kezdte. Bármennyire is jól esett hallani a nemzeti imádságot, amelyért eddig börtön járt, mégis nagyon hirtelen jött. Belesápadhattunk, mert ránéztem a sekrestyésre, aki holtfehéren állt az ajtóval szemközt.

– Mi van? – kérdeztem én is zavaromban.

– Mi lesz ebből, mi lesz ebből, – tördelte a kezét Tóni bácsi.

Gyerünk csak haza, volt nekem is az első gondolatom. Igen ám, de ahogy akarok a templom mellett elmenni, már vártak engem. A járási főnök, Chyža, a helyettese, és az öreg Jandy, nyugalmazott főbíró. A templom előtt pedig mozdulatlanul a nagy tömeg. Két oldalt pedig katonai teherautók nyomultak a templom felé.

– Káplán úr, lesz felvonulás? – kérdi tőlem a náčelník.

Amikor látta, hogy olyan értelmetlenül nézek rá, megmagyarázta.

9. kép. Az érsekújvári dísztribünön

10. kép. Horthy Miklós fogadása Komáromban

– Kovács Jenőék adtak be hozzám egy kérvényt, hogy szeretnének szimpátia felvonulást rendezni Magyarország mellett. Nekem semmi kifogásom sem lett volna. Bár okosabb megvárni az események lefolyását. Az itt székelő tábornok azonban kijelentette, hogy amíg ő itt van, nem engedélyez semmiféle felvonulást. És ha mégis lesz, belelövet a tömegbe.

– Kérem, ha így van, tessék ezt a tömeget hazaküldeni, – válaszoltam.

Mit is lehetne erre mást válaszolni. És kissé fellélegeztem, mert azt hittem, hogy a himnusz miatt lesz a kellemetlenség meg a zászló miatt.

A náčelník idegesen topogott, aztán Jandyhoz fordult:

– Szóljál, kérlek az embereknek, hogy menjenek haza.

– Káplán úr, szóljon nekik, fordul felém.

Körülnéztem, sehol az esperesem, az emberek, az emberek pedig mind többen és többen, a katonai teherautók pedig lassan, de biztosan közelednek.

Felmentem a templom előtti legfelső lépcsőre.

– Figyelem ... figyelem! – kezemmel olyan mozdulatot tettem, hogy beszélni akarok. Csend lett. Később sokat gondoltam erre a pillanatra. Micsoda gyűjtő beszédet lehetett volna itten mondani. Micsoda hálás hallgatóság lett volna. Egy pillanatig éreztem a csendet. Hagytam, hogy fiatal papi szívemet megsimogassa ez a fekete bársony. Aztán megszólaltam, nagyon röviden kb. ezeket mondtam:

– ... Emberek! Kérem önöket, hogy most menjünk szépen haza. Magam is haza megyek. Mindenkinek nyugodalmas jó éjszakát kívánok. És feljűk intégetve, lejttem

a lépcsőkről. „Éljen a káplán úr.” – hallottam egy-két hangot. Mintha valaki azt is mondta volna: „Igaza van.”

A tömeg azonban nyugodtan szét is oszlott. Én is hazamentem egyedül.

(...)

A magyar csapatok november 10-én jöttek be Galántára. Díszkapu várta őket és pódium. Közben a csehszlovák seregtettek vonultak vissza. A csendőrség maradt legutoljára. A díszkapu innenső oldalán sorakoztak fel. Többen könnyeztek, hiszen voltak olyanok, akik Galántáról vagy környékéről nősültek. Amikor indulni készültek, a galántaiak, azok, akik a magyarokat várták, megélték a távozó csendőrséget. Ebben az a hála is kifejezésre akart jutni, hogy az izgalmas napokban vigyáztak a lakosság vagyonára, és életére. Az a benyomás támadt önkéntelenül is az emberben, hogy egy barátságos mérkőzés vesztes csapatának szól az elismerés a becsületes „játékért”.

Persze a magyarok bejövetele is megható volt. Kissé csalódást okozott azoknak gyöngye felszerelése. Gyöngye, könnyű falusi lovaskocsikon jöttek. Ugyanakkor a csehszlovák hadsereg magastechnikájú katonai teherautókkal vonult vissza.

Egymás után köszöntötték a város előkelőségei a bevonuló katonákat, az eszperessel az élen. Minden szónok beszédjének refrénje volt:

– „Húsz évig szenvedtünk!”

Este bankett volt. Én sétálni mentem. A templom előtt a régi idő óta ott volt szent István szobra. A Republika megtúrta a húsz év alatt. Spicces fiatalokat láttam a szobor előtt szavalni. Vagy inkább beszélgetni, panaszkodni. Megálltam az árnyékban, és hallottam:

– „Szent István király, húsz évig szenvedtünk ... húsz évig!” – toldotta meg a másik meg a harmadik is. Aztán letérdeltek, és így imádkoztak: „Szent István király, segíts meg, hogy beverhessük a zsidók ablakait”. Valóban fel is álltak és elindultak.

A Fő utcán egy szál kakastollas csendőr teljesített szol-

11. kép. Díszmagyarba öltözött somorjai legények

gálatot. A 3-4 fiú közre vette a csendőrt. „Őrmester úr, őrmester úr, húsz évig szenvedtünk.” (Tizenhat, tizenhét évesek lehettek.)

– Jól van fiúk! – szól atyailag a csendőr.

– Őrmester úr, most megyünk, és beverjük a zsidók ablakait!

– Fiúk, menjetek szépen haza, mert olyan pofont kaptok, hogy a másik húsz évben azt fogjátok emlegetni! – szólalt meg a rend őrének a hivatalos hangja. A következő pillanatokban a csendőr már ismét egyedül sétált a galántai Fő utcán, ahol bizony nagyon sok zsidó család lakott már ekkor. Hiába, rendre szükség van minden államban!

(Borsos Mihály: Emlékiratok, I. rész. Kézirat. Magántulajdonban.)

Peter Jašek: Vasil Biľak. Zradca alebo kolaborant? Bratislava, Marenčin PT, Marenčin Media, 2017. 192 p.

Peter Jašek a szlovák Nemzeti Emlékezet Hivatalának – Ústav pamäti národa – munkatársa. Kutatási területe Szlovákia 20. századi története, különösen tekintettel a 2. világháború idejére; a normalizáció időszaka, a bársonyos forradalom eseményeinek története; illetve a szlovák emigráció politikai tevékenysége. Több kiadvány szerzője, szerkesztője.

Legújabb könyvében az 1945 utáni csehszlovák politika egyre erősebb és alakulását meghatározó emberének, Vasil Biľaknak (1917–2014) az életútját mutatja be. Mint azt írása előszavában megjegyzi, teszi ezt azért is, mivel 1989-ig (a marxista történetfelfogás örökségeként) a szlovák historiográfia által feldolgozott (cseh)szlovák történelmi személyek jegyzéke nem igazán nyúlt hosszúra; részben ezért (is) a Biľak életpályája iránt érdeklődő közönséget nem lehetne a róla szóló könyvek özönével elárasztani, sőt.

Könyve tizennyolc, terjedelmében jól kiegyensúlyozott fejezetre oszlik, amit rövid felvezető bevezetés indít, és legvégén egy befejező összegzés zár le, valamint találunk benne válogatott képanyagot is.

A szerző kronológiai sorrendben halad végig Biľak életútján. Kezdve gyermekkorával, ami Kelet-Szlovákiában (egy Krajná Bystrá nevű településen) indult. Bár szülőhelye csendes, festői vidéken található, idejekorán megtapasztalta a szegénység, az elégtelen termőföld, és a háború sokszoros kombinációjából származó nélkülözést. Édesapját, aki több alkalommal vállalkozott tengerentúli munkára, szinte nem is ismerte, mert születése után nem sokkal meghalt. Apai öröksége így is a bolsevik forradalom és Oroszország iránt érzett szimpátiája lett. Ugyan gyermekkorának színhelyét nem lehet idillinek nevezni, és megpróbáltatásokkal volt teli, későbbi életében mégis fontos szerepet játszott. Gyermekkorra nehézségeit csak tetézte, hogy édesanyját is korán elveszítette. Ezután nem sokkal bátyja után ment Csehországba, ahol szabóinasként

kezdett dolgozni. Itt ismerkedett meg a cseh munkásság helyzetével, és valójában találkozott első alkalommal a kommunizmus eszméivel, ugyanígy ekkor szerzett tapasztalatai alapján (pozitívan) értékelte a csehek és szlovákok közös államon belüli együttélését.

Bár 2. világháború idején – előbb sorkatonaságot, majd frontszolgálatot teljesített – katonai mundért volt kénytelen öltöni, különösebb, országhatáron kívüli szolgálatot nem teljesített. A szlovák nemzeti felkelés idején egyességével csatlakozott a felkeléshez, ahol meg is sérült. A háború végét Pozsonyban élte meg, ekkor lépett be a kommunista pártba, és indult meg lassú politikai előmenetele.

A kommunista párt elvárásainak, miután új arcokat kerestek az apparátusba, megfelelőnek bizonyult: fiatal, részt vett a felkelésben, fogékony a marxista ideákra. Az új rendszer kiépítési fázisában – 1948–1953 – mélyítette a marxizmus–leninizmus filozófiájában való jártasságát, vagyis a pártiskola tanulója lett, ahonnan visszatérve a Szlovák Kommunista Párt némenklatúrájának kádereként dolgozott. Ebben az időszakban belső emberként láthatta és élhette meg a párton belül zajló politikai üldözések (konceptiók perek) tapasztalatát – ilyen volt a Rudolf Slánský-per. Későbbi életében igyekezett emlékezetileg gyorsan túllépni ezen az időszakon. Sztálin halála mélyen lesújtotta, majd röviddel ezután Gottwald is távozott az élők sorából. (Gottwald ravatalánál díszőrséget állt.) Ezen események után új funkciót töltött be a pártban: a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága ideológiai osztályának vezetője lett. A soron következő években mind szilárdabb hellyel és befolyással kezdett bírni a szlovák térfélen (1953–1958). Bővülő tapasztalatai birtokában egyre jobban megtanult lavírozni és politikailag megfelelni az akadályoktól sem mentes politikai küzdőtérnek.

A 60-as évekre a Szlovák Kommunista Párt valóságos és keményvonalas ideológusává nőtte ki magát, megismerkedve az állami és pártbürokrácia csínjával-bínjával, valamint résztvevőként szerepelve a kiéleződő politikai

harcokban: rehabilitációk, cseh–szlovák viszony, Antonín Novotný személye.

Jašek kiválóan bemutatja, hogy Biřak a pártot és a politikát illető szemléletében, minden lavírozása ellenére, inkább az ortodox irány, tehát feltétel nélkül Moszkva híve volt; mégis a 60-as években, a politikai síkon meginduló enyhülés idején, a felügyelete alá tartozó kulturális és művészeti életben (is) addig megengedhetetlennek tartott hangok és tartalmak kezdtek széles körben megjelenni. Az új hangok mindenekelőtt a Kultúrny život című lapban jelentek meg (a lap egyféle kiegyenlítő szelep szerepet játszott).

Vasil Biřak nagy éve, minden addigi (majd későbbi) szereplése ellenére, 1968 volt. Jašek Biřak életútjának ezt az időszakát tárgyalja a legrészletesebben. Tevékenységét rekonstruálva sorra veszi a prágai tavaszként ismert eseménysorozathoz vezető történéseket: Novotný lemondatása, a párt elitjeinek erőpróbái, a társadalom reakciói az érződő vonalvezetésre, Moszkva egyre fokozottabb és idege-sebb figyelme, a baráti szocialista államok reakciói (benne Kádár szerepe).

Ahogy Alexander Dubček az emberarcú szocializmus szimbólumává, úgy Biřak az összeesküvés és árulás szimbólumává változott. A belpolitikai színtéren zajló nyílt és látens csatározások mellett a könyv szerzője érzékelteti az ideológiai nagymester, a Szovjetunió sajtóváltozásait a csehszlovák történésekkel kapcsolatban. A már túlzásnak számító csehszlovák demokratizációs folyamat sok(k) volt a szovjet vezetés, de a csehszlovák keményvonalasok szemében is.

A cenzúrát ellenőrző hivatal működésének felszámolása 1968. február végén a társadalomban egyfajta túlnyomás-kiegyenlítő szelepet nyitott meg, hiszen addig tiltott vélemények jelenhettek meg írásban; valamint egyszerűen a párt is arcot kapott, hiszen az emberek nyilvános fórumokon találkozhattak a párt képviselőivel és vitathatták meg a pártot, illetve a társadalmat érintő fontos kérdéseket. Ezt követte nem sokkal – április elején – a CSKP Akcióprogramja, melynek célja lett volna legitimizálni az addig elért demokratizációs lépéseket, ezzel jelenítve meg az emberarcú szocializmust. Biřaknak mindez már túl

sok volt. Ezek a lépések messze meghaladták a számára még elfogadható változásokat. Ugyanakkor nem nézte tétlenül a kialakuló helyzetet, hanem mozgásba lendült a demokratizáló erőkkel szemben, mindjobban megnyerve ezzel Moszkva tetszését.

1968 nyara minden tekintetben forrónak ígérkezett. Június végén megjelent (Ludvík Vaculík író tollából) a *Kétezer szó* című, a cseh értelmiség körökben megfogalmazott kiáltvány, összefoglalója a tavasz óta megfogalmazott követeléseknek.¹ A kiáltvány valóságos politikai földrengést idézett elő nemcsak Moszkvában és a Varsói Szerződés tagállamai körében, hanem a csehszlovák belpolitikában is.

Dubček és társainak viselkedése a *Kétezer szó* megjelenése után nyilvánvalóvá tette a szovjetek előtt, hogy más vonalon kell elindulniuk. A kiáltványt követően, annak hatására, Brezsnyev július 15-ére Varsóba hívta a Szerződés tagállamainak képviselőit, hogy megtárgyalják a kialakult csehszlovák helyzetet. Ezen a ponton újabb addig nem tapasztalt szokatlan viselkedéssel állt elő Csehszlovákia Kommunista Pártjának vezetősége: elutasították az odamenetelt, és helyette Varsói Szerződés államaival külön-külön megvalósuló tárgyalásokat indítványozott. A CSKP KB szavazásakor a Varsóba utazás mégis kapott egy igenlő szavazatot, Biřakét.

Varsóban merült fel, hogy a csehszlovák „egészséges erőknek” minden támogatást meg kell kapniuk, ahogyan az is, hogy ezek az „egészséges erők” meghívólevelet intézzenek baráti országaik felé. Varsó után Biřak titkos találkozói keretében találkozott Pjotr Seleszttel, az ukrán kommunista párt vezetőjével, és a szovjet politbüro tagjával a Balatonnál. A meghívólevél megírása itt is szóba került.

Az augusztus 21-i események bekövetkeztéig Biřak még két kulcsfontosságú tárgyaláson vett részt. Ágcsernyőn a szovjet delegáció-

1 Magyarul a teljes szövegre lásd: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2008/XVII.-evf.-2008.-juli-us-augusztus-1968/1968/Ketezer-szo>

val és Pozsonyban a Varsói Szerződés országainak (Románia nélküli) képviselőivel. Ágcsernyőn teljes harci díszben szolt a szovjet nagyhatalmi érdekek mellett, Pozsonyban pedig elfogadták az ún. Brezsnyev-doktrínát, amely egészen Gorbacsov fellépéséig érvényben maradt; de ami az 1968-as csehszlovák események szempontjából fontos a pozsonyi találkozóznál, az az, hogy itt kapta kézhez a szovjet delegáció az elkészült meghívólevelet.

Dubček jobb belátásra térítésének utolsó próbáját Kádár János végezte augusztus 17-i találkozásukon, eredménytelenül.

Bířak két nappal korábban tudott a katonai invázió megindításáról. Ennek tudatában még ő is tett egy kísérletet Dubček meggyőzésére politikája helytelenségét illetően, persze Kádáréhoz hasonló eredménnyel.

Röviden összefoglalva így érkezett el a CSKP KB 93. ülésének kezdete 1968. augusztus 20-án, amit éjfél előtt húsz perccel félbeszakított a hír, miszerint a Varsói Szerződés csapatai átlépték Csehszlovákia határait.

Persze a terjedelmi szempontok nem tették lehetővé Jašeknak, hogy aprólékosan számba vegyen minden mozzanatot, ami 1968 augusztusához kötődik – és ugyebár nem is ez a munka feladata –, ám így is átfogóan megrajzolt képet kapunk az augusztusi eseményekről.

Bířak főszerepének bemutatása után a normalizáció éveit (1968–1971) foglalja össze röviden, amiben megvalósulhatott az addig is óhajtott politikai vágya, a kommunista párt megtisztítása.

A normalizáció éveit követően felkerült hatalmának tényleges csúcsára (1971–1988). És a csúcson lévőknél óhatatlanul következik bukásuk is; Bířak politikai szereplésének végét a bársnyos forradalom tette végérvényessé. Jašek könyvének utolsó két rövid fejezetében a kommunista rezsim bukását és Bířak erre vonatkozó értékelését taglalja, illetve az 1990 és 2015 közötti évek történéseit főszereplője életében.

2014. február 6-án Pozsonyban hunyt el. 2015-ben szülőfalujában, mind a szlovák, mind a cseh közvélemény nem kis felháborodása mellett, emlékművet állítottak Bířaknak. Röviddel ezután, márciusban, ismeretlen tet-

tes ellopta az emlékmű részét képező mellszobrot.²

Peter Jašek könyve olvasmányos, száraz adatokkal nem túlterhelt munka. Jól érzékelteti a bemutatott évtizedek hatalmi köreinek működési mechanizmusait, benne kijelölve és azonosítva főszereplője helyét és (magán- és politikai) életútját.

Jegyzetapparátusa jól áttekinthető, bár annyiban nehézkessé teszi az olvasó dolgát, hogy nem az oldalak alján lett feltüntetve, hanem az írás legvégén található.

Baki Attila

Hornyák Árpád (szerk.): A Horthy-korszak Magyarországa jugoszláv szemmel. Délszláv levéltári források Magyarországról 1919–1941. Pécs–Budapest, Kronosz Kiadó–MTA BTK TTI, 2016, 322 p.

A Jugoszlávia és Magyarország közötti külpolitikai viszony a 20. század során rendkívül változatos képet mutatott. A két állam kapcsolatai kétségtelenül a Horthy-rendszer alatt alakultak a legdinamikusabban, ennek ellenére a téma vizsgálata mégsem tartozik a legfelkapottabbak közé. Ezt az űrt kívánja betölteni Hornyák Árpád forráskiadványa, amely az 1919 és az 1941 közötti időszakból tár az olvasó elé olyan jugoszláv levéltári iratokat, amelyek által megismerhetjük a korabeli délszláv diplomáciában uralkodó Magyarország-képet.

A Jugoszlávia iránt érdeklődők számára Hornyák Árpád neve nem ismeretlen, hiszen a szerző már számos aspektusból foglalkozott a délszláv állammal és a szerb–magyar kapcsolatok alakulásával. Legújabb kötete azonban olyan eddig ki nem adott levéltári anyagokat tartalmaz, amelyeket a szerző nemcsak válo-

² A Bířak mellszobra körüli sajtóvisszhangok közül egy: https://archivum.ujso.com/online/kozelet/2016/05/20/nem-buncselekmey-csak-kihagas-bilak-mellszobranak-lemazolasa?qt-header_quicktabs=0&qt-popular_ga=2

gatott és szerkesztett, hanem maga fordította magyar nyelvre is. Az iratok többségét a Jugoszláv Országos Levéltár (Arhiv Jugoslavije) anyagai képezik, de ezek mellett Hornyák Árpád Bukarest, London és Ankara diplomáciai kirendeltségeinek dokumentumait is felsorakoztatta könyvében; mindezt tette azért, hogy pótolja azokat a releváns belgrádi levéltári információkat, amelyeket a második világháború pokla elpusztított. Az említett dokumentumok mellett kisebb számban fellelhetők a kötetben a belgrádi Hadtörténeti Intézet Levéltárának (Arhiv Vojnoistorijskog instituta) anyagai is.

A könyv a szerzői előszóval kezdődik, amit egy olyan tömör és élvezetes bevezetés követ, amely amellett, hogy bemutatja azokat a faktorokat, melyek nagy jelentőséggel bírtak a délszláv állam és Magyarország kapcsolatának alakulásában, azok számára is könnyen áttekinthetővé teszi a szóban forgó időszakot, akik nem túl szakavatottak a témakörben. A könyvben ezt követően maguk a korabeli dokumentumok kerülnek publikálásra, amelyek túlnyomó többsége követségi jelentés, de találhatunk közöttük táviratokat és különféle tájékoztatókat is. Az iratok között nemcsak bizalmas, hanem szigorúan bizalmas információk is az olvasó elé tárulnak, ami tovább növeli a kötet értékét. A dokumentumok kronológikus sorrendben követik egymást az 1919-es évtől egészen Jugoszlávia első összeomlásáig.

A forráskiadványban fellelhető iratok témája rendkívül változatos, hiszen találhatunk közöttük olyanokat, melyek a jugoszláv-magyar kereskedelem és kultúra területével, a két országban élő magyar és délszláv kisebbség helyzetével (pl. a 92 és 103. dok.), vagy épp a magyar politikai és katonai elit körében meglévő pánturanizmussal foglalkoznak (41. dok.). Mivel azonban a két állam közötti viszony alapját a határok kérdése befolyásolta leginkább, így érthető, hogy a kötetben található források többsége a magyar revizionizmussal van összefüggésben. Ezek a dokumentumok azonban nem csak a korabeli magyar-jugoszláv kapcsolatok iránt érdeklődők számára nyújthatnak új szempontokat. A kötet például újabb adalékot adhat azok számára is,

akik már számos memoárt olvastak a korabeli politikusokról, hiszen közöl olyan jugoszláv iratokat is, melyek egy-egy magyar politikus komplex jellemzését tartalmazzák délszláv szempontból. Többek között olvashatnak Andrássy Katinkáról, Gömbös Gyuláról, Bárdossy Lászlóról, és Kánya Kálmánról is rövidebb-hosszabb diplomáciai jelentéseket (pl. a 69. és 79. dok.).

A kötet hadtörténeti szempontból is tartogat érdekességet, hiszen a különféle magyar fegyverkezésről szóló jelentések mellett olvashatunk még a kisantant 1931-es Magyarország és Bulgária ellen irányuló haditervéről (75. dok.), valamint a jugoszláv vezérkar által 1938 novemberre és 1939 márciusa között készített memorandumról is, amely már egy lehetséges magyar támadással számolt az említett időszakban. (119. dok.). Nem utolsósorban pedig a könyv azok számára is élvezetes és hasznos lehet, akiket leginkább a 20-as, 30-as években kibontakozó közép-európai diplomácia mozzanatai foglalkoztatnak, hiszen ők is újabb értelmezési szempontot kaphatnak a jugoszláv dokumentumokon keresztül.

Véleményem szerint Hornyák Árpád munkája nemcsak izgalmas, hanem hiánypótló mű is egyben, amely a témával foglalkozók számára rengeteg releváns információval szolgálhat, a témakörrel ismerkedőket pedig a délszláv állam mélyebb megismerésére ösztönözheti.

Fekete Áron

H. Nagy Péter: Alternatívák. A popkultúra kapcsolatrendszerei. Budapest, Prae.hu, 2016, 352 p.

A tények. A tények olykor maguktól is beszélnek, máskor némák, de akad olyan is, hogy hiába szólnak egyértelműen, néhányak tudatosan nem hallják meg a hangjukat. Néhányak valami olyat kérnek rajtuk számon, ami nem a sajátjuk, hogy ezáltal kitarjazzák azokat az érdemeket, amelyek igen. Adott tehát egy tárgyalóterem, a vádlottak padján a popkultúra ül – színes, meg nem zabolázható, állandóan

változó öltönyben... vagy öltözetben inkább, a szabásminta sem egyértelmű –, az ügyész pedig pödör egyet a bajuszán – vastag, kemény, konzervatív szőrzet az –, s a cikornyás terminológiával kifejtett vád fölött érzett elégedettséggel foglal helyet. Csend van, az esküdtszék serényen bólogat, noha látni az arcokon, hogy az ismeretlen szakszavak súlya adja a vádat magát. Tétován bár, de az épp felálló ügyvédre figyelnek. Az élre vasalt helyett farmernadrág, s a haj is szokatlanul hosszú a terem általános divatjához képest. H. Nagy pedig, az ügyvéd, beszélni kezd. Hozzáfog megszólaltatni a tényeket, olyan nyelven, hogy annak felfejtéséhez sem esküdtszék, sem a hallgatóság nem igényel szótárt. Frappánsan fogalmaz és értelmez, közben pedig rendre összekacsint azzal, aki érti – mindenkiel tehát –, s bár mellékszálak sokaságát érinti, a fő csapásirány mégis végig markánsan körülhatárolható. A tényekről beszél. Az érdekéről. A popkultúra öltözékének színekavalkádmintázata pedig mindig abba a rendbe szerveződik, amiről az ügyvéd szól – bizonyítékok sorozata ez. A védbeszédet aztán, fő- és alfejezetek struktúrájába igazítva a PRAE.HU jelenteti meg. Vegyük szemügyre e súlyos dokumentumot:

Az *Alternatívák* már a monográfia előszavát tekintve is sajátosan építkezik: tanulmányformát ölt. Ahogy a szerző fogalmaz:

[F]ormális előszó helyett egy szuverén elemzéssel azonnal hoznék egy példát arra, hogy a tömegmédiумok által forgalmazott termékek is produktív megoldásokkal élnek, valamilyen esztétikai ideológia alapján történő előzetes lebecsülésük ezért legalábbis kétséges. (7. p.)

Az elemzés a *Star Wars*-univerzum hetedik epizódja, *Az ébredő Erő* újrateatrálizáló működése mellett érvel, és nem az egykori *Egy új remény* kvázi remake-jeként értelmezi azt. Darth Vader öröksége a szövegben vizuális anyagként, egyszersmind az identitással való játékként lepleződik le, amit a maszkok levételének mozzanata és az új szereplők eredettörténetének körvonalazódása hoz magával. A mesterséges végtelen és a technológiai fenség retorikája éppúgy tárgyalásra kerülnek, a

képbe belépő hősünk, Rey révén azonban az előfeltevésekkel szemben befoghatóvá válnak. Nem úgy a karakter maga, aki a kiterjedt *Star Wars*-hagyomány ismerői számára sem lepleződik le, ilyenformán pedig a mozi végére sem válik rögzíthetővé.

Az iménti gondolatmenetből talán lehet arra következtetni, hogy mi várható ettől a könyvtől. Kapcsolatrendszeréről és kontextusokról lesz elsősorban szó, vissza-visszatérő főhősökkel, mint például Lady Gaga, illetve olyan lehetséges társításokról, amelyek növelhetik az adott jelenség vagy mű komplexitását. A szóba kerülő alkotások, jelenségek és médiakonfigurációk jól működőnek szakmai-tudományos diskurzusban, ugyanakkor egyértelműen a nagyközönségnek szólnak. (12. p.)

Az *Alternatívák* hat nagyfejezetbe és azokon belül tizennyolc alfejezetbe rendeződik, tükrös szerkezetet adva ki, ahol például az első az utolsó blokkot villantja vissza, már alfejezeteinek számát tekintve. A szerkezet 2–3–4–4–3–2-es szerveződést mutat. Az alábbiakban ezekről lesz szó, önkényesen adva teret az egyes szakaszoknak, mely hangsúlyok nem annyira jelen sorok írójának érdeklődését jelzik – bár bizonyosan arról is elárulnak valamit –, hanem a terjedelmi keretek okán épülnek fel így.

H. Nagy Péter *Mire jó a popkultúra, avagy hogyan oktatható a tudományos gondolkodás bölcsészeknek* című írása – kötet első blokkjának első alfejezete – a populáris kultúra révén kapcsolja össze a természettudományos és bölcsész látásmódot, hangsúlyozva az abban rejlő interdiszciplináris és transzmediális lehetőségeket. Dolgozata mintapéldája annak, hogy miként alapozható meg irodalom és film felől a tudományos gondolkodás. Elsőként James Cameron *Avatarja* apropóján, neves természettudósok munkáira alapozva tér ki a Pandora bolygó aprólékosan kidolgozott biológiájára, fizikájára és kémiájára, olyan, a mi világunkat is nagyban érintő problémákra reflektálva, mint a globális katasztrófaveszély – környezetszennyezés –, vagy az energiaválság. Munkájában Wells *Az időgép* és Baxter *Időhajók* című művei, illetve az olyan

filmes alkotások, mint a *Forráskód*, a *Donnie Darko* és a *Mr. Nobody* apropóján taglalja Hugh Everett III sokvilág-elméletét, és az időutazás kérdését is, ugyancsak természettudományi eredményekkel támogatva meg állításait.

A fentebb ismertetett projektnek tehát az lehet a *kézzelfogható* eredménye, hogy a diákok könnyebben sajátítják el a természettudományos gondolkodást, hiszen általában is kedvelt alkotások segítségével történik mindez. [...] A popkultúra kimeríthetetlen adatbázis. Csak észre kell vennünk a benne megbúvó lehetőségeket. (63. p.)

A másik alfejezet, a *Populáris hősök* Darwin, Einstein, Hawking és a tőlük első ránézésre távol álló Lady Gaga működésének tükrében taglalja hírnév pozitív és árnyoldalait, hangsúlyozva a felsoroltak ténykedésének közös aspektusát, nevezetesen azt, hogy mindannyian saját hadműveleti terük – legyen az a kozmológia vagy épp a popkultúra – megbecsüléséhez járulnak hozzá, s hírnevüket mások javára fordítják.

A második nagyfejezet kulcsszavaiként az irodalmi kánonok interakcióját, a stíluspluralitást és a remedializációt nevezhetnénk meg; az ebbe a blokkba tartozó szövegek mindegyike társszerzővel íródott, nevezetesen Keserű Józseffel, Hegedűs Orsolyával és Deisler Szilviával. Minden alfejezet különböző spekulatív fikciós alkotásokat állít vizsgálódása fókuszába. David Gemell *Trója*- és Dan Simmons *Hyperion* énekek-ciklusainak elemzéséből kiviláglik, hogy azok regénypoétikai összetettsége egyszerre teszi őket elhelyezhetővé különböző kánonokban – esetleg azok közös határmezsgyéjén –, hiszen a klasszikus értelemben vett szépirodalom hagyományával éppúgy kommunikálnak, ahogy a spekulatív fikcióéval is, intertextuális és újraértelmező viszonyt létesítve a kvázi eredőkkel. Már ez a fejezet is érinti a mindenkori klasszisrendszerek egy sajátosságát, azt, hogy határaik nagyon ritkán, vagy talán semmikor sem vonhatók meg egyértelműen, ami a stíluspluralitással foglalkozó második alfejezet alapvetése is egyben, különös tekintettel a fantasyre, de általában a spekulatív fikció egészére nézvést.

A vizsgálat a Kingre és Lovecraft-ra vonatkozó kitérőkön túl elsősorban L. Ron Hubbard *Rettegés* és Glen Cook *Fekete Sereg*-ciklusát vizsgálja, közben pedig újratudatosul,

hogy a peremműfajok műfaji tisztasága ideiglenes illúzió, hiszen ennek a populáris irodalomnak éppen a kötöttségektől való megszabadulásban, a különböző szövegtípusok szabad összjátékában, a kontamináció reflektált alkalmazásában áll az erőssége. (138. p.)

A harmadik alfejezet a *Felhőatlaszt* mint regényt – David Mitchell műve – és mint filmet is vizsgálja, egyik médium megoldásait a másik viszonylatában értelmezve. Amíg az előző hat történetet egyszerűen hat műfaji kódot – útleírás, művészéletrajz, politikai thriller, pikareszk, antiutópia és posztapokaliptikus sci-fi – bont ki egymásból a narratíva szintjén, közben a formahagyományt is váltakoztatva, s színpadra víve a remedializációt – azaz egy médium másikon belüli reprezentálódását –, addig az utóbbi a különböző cselekményszálakban egyaránt jelen lévő, de más szerepet kapó színészek karaktereinek egymás mellé vágásával érzékeltette a különböző szintek közötti átjárás lehetőségét, mozaikszerű építkezéssel oldva meg a könyv matrjoskababa-szerű szerveződését.

A harmadik nagyfejezet R. L. Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című alkotását kortárs popkulturális műveket olvasva és a természettudományok eredményeit bevonva értékeli föl a 19. század egyik legjelentősebb művévé, de éppúgy fontos ismeretekkel gyarapodhatunk általa Orwell 1984-ének hatásairól, ahogy Dan Brown és Umberto Eco regényeinek ütköztetésével is markánsan körvonalazza a faktoidok – másként fantomismeretek – jelentette veszélyt. A záró szakasz, *A cheshire-lecke* Paolo Bacigalupi *A felhúzható lány* című regényét elemelve olyan – idővel vagy akár már most is a mi jelenünket éppúgy érintő – veszélyekről értekezik, mint az energiaválság, a globális felmelegedés, a fajkihálás és a genetikai hadviselés, a műben megjelenő poszthumán emberkép és jövő taglalása pedig részben már a következő nagyfejezet felvezetőjeként is olvasható, mely Lady Gaga folya-

matos metamorfózissal jellemezhető művészetére fókuszál. A blokk a művészről testkonceptiójáról, személyiség-felfogásáról, médiakritikájáról és médiamanipulációs technikáiról éppúgy értekezik, ahogy szóba kerülnek a karrierépítési stratégiák – ezen a vonalon Madonna tér vissza többször előzményként és párhuzamként egyaránt –, a hírnév adta lehetőségek humánusan helyes kihasználása, a show-k szerveződése, a divat és a performance-művészet is. Ezt követően Gaga irodalomra gyakorolt hatásával foglalkozik a szerző, magyar vonalon éppúgy – Brandon Hackett: *Az ember könyve* –, mint angolszász fronton – James Lecesne: *Trevor*. Utóbbi főhőse egy fiatal meleg fiú, aki nap mint nap kénytelen szembesülni környezetete homofób támadásaival, s a gagai nyitottság és tolerancia jelenti számára az elsőrendű támaszt.

Az ötödik nagyfejezet első szövege H. R. Giger humánanatómia, műszaki szerkezetek, deviáns szexualitás, erőszak és halál kontaminációjából felépülő művészetére koncentrál, s bár mindenekelőtt az evidens *Alien*-sorozatot tartja fókuszban, az alkotó hatását azonban Gagánál is kimutatja. Ezt követően alternatív evolúciós forgatókönyveket kapunk, egyrészt az imént említett széria idegenjeire, másrészt a *Pitch Black* – 22 évente sötétség rémeire nézvést, végig a mi állatvilágunk ismert és kevésbé ismert sajátosságait használva kiindulási alapként. A szakasz zárása minden idők legismertebb sci-fijét, a *Star Wars*-szériát járja körül, a sikere kulcsára éppúgy rákérdezve, ahogy az űroperák fizikai és biológiai tényekhez fűződő viszonyára is. Az utolsó nagyfejezet két monográfia, Sánta Szilárd *Mesterséges horizontok* és Németh Zoltán *A posztmodern magyar irodalom hármasságának felvetéseit* kommentálja, árnyalja, s mindenekelőtt tágítja tovább, éppúgy kijelölve a spekulatív fikció és a populáris irodalom potenciális helyét a posztmodernben, ahogy a kérdéskör hazai recepciójának újabb irányait is.

A mainstream szemléletet felváltó slipstream látásmódnak köszönhetően ugyanis az élvonalbeli egyetemeken a kultúra oktatása az élő és népszerű irodalom feltérké-

pezésével társul, s a klasszikus kánonok értékőrzésére berendezkedett tanszékek utóvédharca ezzel szemben eleve kudarcra van ítélve. (275. p.)

A tények. A tények tehát megszólaltattak, a bizonyítékok pedig egy változékonyságában is tökéletes mintázatot rajzoltak ki. Az ügyvéd, H. Nagy Péter befejezi az utolsó mondatot, az azonban még sokáig visszhangzik a tárgyalóban. És a szemek, a mosolygó vádlotté, az izzadó ügyészé éppúgy a döntéshozóra irányulnak. Hallgatjuk!

Baka L. Patrik

Péntek János (szerk.): A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. (2016), I/2. (2017), II. (2018). Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 523 p., 529 p., 375 p.

Igen nagy és tiszteletre méltó hagyományokkal rendelkezik a romániai magyar nyelvjárások kutatása, tanulmányozása. A sok jeles kutató és műve közül elegendő talán csak Horger Antal első magyar nyelvöldrajzi munkájára (A keleti székelység nyelvjárasi térképe. *MNy.* I, 446–54. p. + 1 térképmelléklet), Yrjö Wichmann északi csángó szótárára (*Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Helsinki, 1936), Csúry Bálint szótárára (*Szamosháti Szótár*. Budapest, 1935–36), valamint Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula korszerű szemléletű és módszerű nyelvöldrajzi gyűjtésére (*Huszonöt lap „Kolozsvár és környéke népnyelvi térképéből”*. Kolozsvár, 1944) emlékeztetni. Ezek az eredmények azonban elmaradtak az Európa-szerte folyó nyelvöldrajzi kutatásoktól. Ezt a hiányosságot fölismerte Márton Gyula a következőket írja: „...az 1944. augusztus 23-a után kialakult kedvezőbb körülmények közt arra törekedtünk, hogy – nyilvánvalóan szervesen beilleszkedve a romániai nyelv-tudományi törekvésekbe – erőnket a fenti [nyelvjárás-kutatás – magyarázat tölem Cs. N. L.] kutatási területekre összpontosítsuk, évti-

zedekig tartó, tervszerű munkával behozzuk a lemaradást, felcsatlakozunk módszertani szempontból és az elért eredmények mennyisége szempontjából egyaránt a dialektológia korszerű igényeihez, színvonalához. Elsőrendű feladatunknak a romániai magyar nyelvjárások nyelvföldrajzi felvételezését tekintettük, de ugyanakkor célul tűztük magunk elé a nyelvjárási szókincs rendszeres gyűjtését és a nyelvjárások monografikus leírását is.” (Márton 1969. A romániai magyar nyelvjáráskutatás egy negyedszázada. *Nyírk.* XIII, 206. p.).

Mi valósult meg a tervekből? 1949 és 1962 között főként Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és Márton Gyula részvételével 1370 adatot tartalmazó kérdőívvel folyt a terepmunka a moldvai csángók között. Az atlasz két kötetben csak a rendszerváltás után Magyarországon jelenhetett meg. (Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila [szerk.]: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II.* MNyTK. 193. szám. Budapest, 1991). A harmadik kötet (Gálffy Mózes–Márton Gyula *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza III.*) kézirat, mely alapján elkészült az informatívált változat http://geolingua.elte.hu/index_hu.html (Letöltve: 2018. május 12.). A kötet anyagát alkotó címszavak jegyzékét ide kattintva lehet megtekinteni. (Bodó Csanád és Eris Elvira: A MCsNyA. III. kötetének térképlapjai <http://geolingua.elte.hu/projects/mcsnya3cimszok.pdf> [Letöltve: 2018. május 12.]) A moldvai és a Fekete-Körös völgyi gyűjtés tapasztalataival gazdagodva Gálffy Mózes és Márton Gyula 1954-ben megkezdte a székely nyelvjárás tanulmányozását, majd pedig a tervezett atlasz anyagának gyűjtését. Gálffy és Márton 438 kérdésből álló, összesen 724 címszót tartalmazó kérdőívet állított össze. A kérdések 51%-a hangtani, 15%-a morfológiai, 34%-a pedig lexikai jellegű (Márton 1969, 208. p.). A gyűjtés 14 évig tartott, s a kérdőívet Kovászna és Hargita megye minden egyes székely lakosságú településén (310) kikérdezték. Székelyföld teljes kutatópont-hálózatú atlaszának az elkészítését tervezték. 1968-ig megszerkesztették Csík és Gyergyó atlaszát, 1969-ben befejezték a háromszéki és 1972 végéig az udvarhelyszéki atlaszt. A gyűjtésben Gálffy Mózesen és Márton Gyulán kívül részt vett

Balogh Dezső, Murádin László, Szabó Zoltán, Teiszler Pál, Vámszer Márta és Vöö István.

A tanzéki archívumban lévő kéziratos térképek kiadásával kapcsolatban – a fent említett moldvain és a Székely nyelvföldrajzi szótáron (SzNySz. 1987) kívül – igazán lényeges előrelépés az ezredfordulóig nem történt. Megjegyzendő azonban, hogy ez a szótár kényszer szülte átmeneti jellegű műfaj képvisel a tájszótár és a nyelvatlasz között. Hozzávetőleg 300 fogalom nyelvjárási megnevezéseit tartalmazza, morfológiai és fonetikai célú szócikket nem közöl. A szerkesztők úgy állították össze a szótárt, hogy a szóanyagból jellegzetes alaktani és hangtani sajátosságok is megmutatkozzanak (Gálffy és Márton 1987, 8. p.).

Az ezredforduló óta ismét reneszánszát éli a moldvai magyarok közti néprajzi, nyelvészeti és egyéb irányú kutatás. Gondoljunk itt például, Bodó Csanád, Heltai János, Keszeg Vilmos, Péntek János, Pozsony Ferenc, Tanczos Vilmos és mások munkásságára.

Egy csángó szótár megvalósításának terve már régóta foglalkoztatta a kolozsvári nyelvészeti iskola munkatársait. Először Yrjö Wichmann finn nyelvész végzett 1906–1907-ben rendszeres szókincsgyűjtést az északi csángók között Szabófalván. A fentebb említett szótára halála után, 1936-ban Helsinkiben jelent meg. A szótárat Csúry Bálint és Kannisto Artturi szerkesztette. 1928 és 1931 között Csúry folytatta Wichmann szókincsgyűjtő munkáját a déli csángó terület központjában, Bogdánfalván. Az összegyűjtött anyag szótárrá szerkesztése a gyűjtő 1941-ben bekövetkezett halála miatt nem valósulhatott meg, sőt a már megírt részek a cédulaanyaggal együtt 1944 őszén Debrecenben háborús körülmények között megsemmisültek. A moldvai magyar nyelvjárás terület tájszavait feldolgozó szótár elkészítése évtizedeken keresztül csak terv maradt. Márton Gyula megszerkesztette és kiadta a moldvai magyar nyelv román elemeinek szótárát, mely *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai* címmel jelent meg Budapesten 1969-ben (adattári rész nélkül: Nyelvtudományi Értekezések 66., Akadémiai Kiadó), majd 1972-ben Bukarestben a Kriterion Könyvkiadónál adattárral együtt. Ugyanó a halála előtti hónapokban elkezdte

szerkeszteni a csángó szótárt, több mint 100 szócikk kézírata került elő. Gálffy Mózes ugyan foglalkozott a tanszéki archívumban lévő agyag szótárrá formálásával, de tervének megvalósítását 1988-ban bekövetkezett halála megakadályozta. A fiókokban heverő cédulák még további másfél évtizedig szinte érintetlenül vártak jobb sorsukra, mígnem Péntek János irányításával a kolozsvári Magyar Nyelvészeti Tanszék és a Magyar Néprajzi és Antropológiai Tanszék néhány oktatója a kétezres évek elején megkezdte az archívum kiegészítését a régebbi és az újabb közlemények feldolgozásával. A *moldvai magyar tájnyelv szótárának* (MMTnySz.) szerkesztése – a munkatársak körének folyamatos szűkülése következtében – a munkálatok irányítójára maradt.

Az igen vázlatos tudománytörténeti előzmények után nézzük, milyen cél vezette a szerkesztőt a moldvai tájszótár elkészítésében, mi a mű tudományos jelentősége, hol a helye a magyar dialektológiában. „A cél [...] egy olyan, lexikonszerű szótár megalkotása, amely a 20. századi kutatásokat összegezve egységben és lehetőleg a maga táji tagoltságában mutatja be a moldvai magyarok nyelvét és kultúráját. Elvileg azokhoz a magyar tájnyelvi szótárakhoz igazodik, amelyek az adott táji régió viszonylag teljes lexikai és frazeológiai, részben tulajdonnévi anyagát tartalmazzák (mint amilyen a Szamosháti Szótár és a Szegedi Szótár).” (Péntek János: *A moldvai magyar nyelv szótár – elvek és problémák*. In Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004, 185. p.)

A szótár anyagának időbeli kerete a 20. század. A század első feléből a *Moldvai csángó nyelvjárás atlaszá*nak a tanszéki archívumban lévő kérdőíves adatai, Márton Gyula utólagos gyűjtései, a század második feléből többek között a *Magyar néprajzi atlasz I–IX.* (szerk. Barabás Jenő, 1987–1992), a *romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI.* (anyagát gyűjtötte, és a kéziratot összeállította Murádin László, szerk. Juhász Dezső 1995–2011), a *Moldvai csángó népművészet* (Dr. Kós Károly–Szentimrei Judit–Dr. Nagy Jenő, 1981) néprajzi adatai, Halász Péter köz-

leményeiből főként az állattartás és a szántó-földi növénytermesztés szókinccse, továbbá Gazda Klára, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos és mások gyűjtéseinek lexikális adatai adják a szótári korpuszt. A térbeli keret a romániai Moldvának az a területe, ahol a magyarul beszélő, korábban csángónak nevezett népcsoport évszázadok óta él, lélekszáma azonban egyre csökken. Erősen szórványosodott, tipológiailag és földrajzilag is (Kárpát-medencei magyar nyelvterületen kívüli) külső nyelvjárássziget. Ennek következtében tájnyelve, a beszélők nyelvhasználata a gyorsan változó nyelvi folyamatok különböző fokát mutatják. „Ebben a heterogenitásban nem lehet megvonni a helyi nyelvváltozatok és a közmagyar határát, sőt néha a magyar és a román nyelv határát sem” – állapítja meg Péntek János (MMTnySz. 7). Emiatt tért el a szerkesztő a szokásos lexikográfiai mintáktól. Egyrészt fontos szerepet szán a belső utalásoknak, másrészt pedig az alapkorpuszt magában foglaló első két kötetet kiegészíti a harmadik, a közmagyar – moldvai magyar résszel. Ebben a kötetben minden címszó közmagyar szó, vagyis olyan, amelyet a magyar nyelvű beszélő ismer. Ezen címszók alá kerültek be a moldvai magyar tájnyelvnek az első két kötetben szótározott lexémái, szókapcsolatai, frazémái. Ezáltal a harmadik kötet az első kettőnek fogalomtára és egyszersmind szómutatója is. Természetesen szép számmal előfordulnak a közmagyar beszélők számára kevésbé vagy egyáltalán nem ismert fogalmakat megnevező szavak is. Péntek János ezeket a szavakat abba a fogalomkörbe illesztette, amelynek közismert szó jelöli a fölérendelt fogalmát. Olyan szavakra gondoljunk, mint például a szekérrel, a szövőszékkel a halászattal stb. kapcsolatos fogalmak megnevezései. A szócikkekben tipográfiai világosan elkülönülnek egymástól a közmagyar és a moldvai magyar lexikai egységek. Ez a kötet az egyes jelentésekhez kapcsolódó moldvai megnevezéseken túl kiváló minőségű illusztrációkat (ábrákat, fényképeket) is tartalmaz.

Az eddigi regionális tájszótárak egy-egy település vagy egy-egy jól körülhatárolható, nyelvhasználati szempontból jórészt egységes terület szókinccsét mutatták be. A moldvai

magyar tájnyelv szótára az első, amely időben és jellegében is rétegzett nyelvhasználatú régió lexikális adatait dolgozza föl.

A háromkötetes szótárt kézbe véve mindjárt fölmerül a kérdés, hogy a szótár címében miért a *moldvai*, miért nem a hagyományos *csángó* jelző szerepel?

A szerző 2014-ben megjelent tanulmányában – éppen e szótárszerkesztési munkája nyomán szerzett ismereteire hivatkozva – fejti ki elméletét a moldvai magyarok *csángó* elvezésével kapcsolatban. Érdekes kissé hosszabban idézni az indoklásból: „...a csángó szó eredetének megoldása a Csángó A. 185. térképlapján van: a *csinál* és a *csán* földrajzi megoszlása teljesen egybeesik az általános, székely és mezőségi megoszlással. Ezzel egybehangzók a RMNyA. 3263. térképének moldvai adatai: a *csinál* ige a székelyben és a moldvai székely(es) részében, Pusztinán, Diószegen: *csinál*, a moldvai nem-székelyes pontjain: Szabófalván, Bogdánfalván: *csán* (és csak itt!). Tehát a moldvai székelyek azt találták, azt találták elsődlegesen feltűnőnek a másik csoport beszédmódjában, nyelvük hangzásában, hogy ők a *csinál* szót *csán* változatában használták. Azaz a csángókat azért nevezték (csúfolták) *csángó*-nak, mert leggyakoribb szavukat – tőlük és más magyar csoportoktól eltérően – nem *csinál*, hanem *csán* alakban használták, ilyen értelemben folyamatosan csánogtak” (Péntek János: A moldvai magyarokról és a csángó elnevezéséről, *Magyar Nyelv*, 110/4, 412. p.). Ezt az elgondolást támogatják a hangutánzó szavaink igei alakjai: *hebeg/habog*, *dadog*, *makog*, *morog* stb. Hangalakilag azonos a *csánog*-gal a fölépítésük, jelentéstanban pedig az emberi beszéd jellegzetességét érzékeltek: *hebegő/habogó*, *dadogó*, *makogó*, *morgó* stb. (uo. 414. p.).

A szótár keletkezéstörténetére és előzményeire utaló személyes hangú Előszó után a mű használatára vonatkozó információkkal három nyelven (magyarul, románul és angolul) ismerkedhetünk meg. Tájékoztató a szerkesztő a szótár jellegéről, anyagának időbeli és térbeli kereteiről, a címszavak megadásával kapcsolatos problémákról, a szócikkek szerkezetéről és a rövidítésekről. Külön listában sorolja

föl a szótárban használt rövidítések betűrendjében, magyar és román névvel a települések nevét, továbbá a hivatkozott és egyéb forrásokat, szakirodalmakat. A moldvai magyar településnevek jegyzéke hiánypótló névjegyzék, ugyanis ez az első standardizált moldvai magyar település-névlista. A betűrendben közölt önálló és utaló szócikkek után az első rész két kötetét az Alkalmilag használt román szavak jegyzéke zárja.

A szótár jellegét, anyagának forrásait korábban már érintettük, a címszóválasztási nehézségekről és a szócikkek fölépítéséről mindenképpen szólni kell. A tájszótárak szerkesztői címszóként az alaki és a jelentésbeli tájszók esetében általában a köznyelvi formát adják meg. A valódi tájszók esetében a címszó megválasztása összetettebb feladat. Figyelembe veszik az *Új magyar tájszótár* és regionális tájszótárak hagyományait, valamint az etimológiai szótárak eljárását. Az olyan tájszók esetében, amelyeket az előbbi források nem tartalmaznak – a magyar hangrendszer és helyesírás törvényeit szem előtt tartva, a változatok elterjedtségére is tekintettel –, egyedileg határozzák meg a címszót. A moldvai magyar tájnyelv szótára címszavainak kiválasztása a szókinccs nagyfokú heterogenitása miatt sokszor egyedi mérlegelést kívánt. „Ezért olyan szavak, szóalakok is címszóként szerepelnek – írja Péntek János –, amelyeknek a lexéma volta inkább csak a moldvaiban nyilvánvaló.” (MMTnySz. 8). Pl. akkorából 'akkortól', egyből 'másként' kertél(i) 'elkerít, kerítést fon', mitöte 'amióta', nyulkácsol 'mutat vkire/vmire', sētédél 'észak', világodik 'virrad' stb. A címszónak a köznyelvitől való eltérése a hangalakban is megmutatkozik. Pl. aranygy 'arany', bihaly 'bivaly', csitkó 'csikó', gyüker 'gyökér', magyaró(fa) 'mogyoró(fa)', ozsonya 'a du. 4 táján való étkezés', uzsonna', tészén 'tesz', üsmeri 'ismeri', zërög 'zörög' stb. Kisebb számban tulajdonnevek (személynevek, kicsinyítő és becéző formájú keresztnévek, helynevek, településnevek) is bekerültek a szótárba.

A szócikkek fölépítését meghatározó alapelv az volt, hogy a szótár ne csak a nyelvjáráskutatók igényeit elégítse ki, hanem az érdeklődők szélesebb köre számára is áttekinthető,

világos legyen. A címszóhoz tartozó adatok nagyolt fonetikai lejegyzésben kerültek a szócikkbe. Ennek következtében a szótár pontosabb fonetikai elemzésre nem alkalmas. A címszót követi az egy vagy több hangalaki változat és ezek lokalizálása. A lokalizálás kétféleképpen történik: általánosan, valamint település nevének rövidített formájával. Az (ált.) rövidítés a szó, az alakváltozat földrajzi és tipológiai megoszlástól független előfordulását jelöli. A (sz) a székelyes régiót és típust, a (mez) a mezőségit jelzi. Mindezek után a szófaji besorolást, majd pedig a jelentésrovatot találjuk. Magyar, román és angol nyelven adja meg a szerkesztő a címszó jelentését. Többjelentésű szavak szócikkében kövéren szedett arab számmal választja el egymástól a jelentéseket. A jelentések sorrendjét az adatok gyakorisági sorrendje határozta meg. Az egyes jelentéseket a hozzájuk tartozó, lokalizált példamondatok (hiedelem-, folklór- és szakrális szövegrészletek), esetleg mondatredékek teszik szemléletessé. A szócikkek további részében gyakorító igealakok, kicsinyítő képzős származékok állnak – ha szükséges – értelmezéssel, példamondattal. A szócikkbe bekerültek még fajokra, részfogalmakra utaló jelzős szerkezetek, frazeológiai egységek (köszönések, szitkozódások, szólások, közmondások, mesei fordulatok), valamint köznévi elemű helynevek is. A szerkesztő a szócikken belül több helyen ráirányítja a figyelmet egy-egy nyelvi adat néprajzi vonatkozására is.

Péntek János az Előszóban arra emlékeztet, hogy mennyire gazdag, heterogén és problematikus a moldvai tájnyelv szókincse. Emiatt bizonyos kompromisszumok mellett az enciklopédikus szándékot is korlátozni kényszerült, nem feladva a mű tudományos forrásértékét (5. p.).

Az általános bemutató után lapozzunk bele a kötetekbe! Válasszunk ki néhány szócikket! A sokszor archaikus nyelvi adatok mellett megismerhetjük a moldvai magyar beszélők hiedelemvilágát, népköltészetét, nyelvi leleményességét, tárgyi kultúráját, bölcsességét, humorát is. Igen gazdag nyelvi-nyelvjárási és néprajzi kép tárul föl a szócikkekből. Moldvai magyar nyelvi-nyelvjárási jellemzők közül elsőként a köznyelvtől eltérő, a helyi

használatot tükröző tájnyelvi címszók és alakváltozataik tűnnek föl. Korábban már láthatunk rájuk példákat. Morfológiai szempontból jellemző a moldvai magyar nyelvre a gyakorító, a kicsinyítő-becéző származékok, valamint az iktelen igeik ikés használata. Vegyünk sorra mindegyikre néhány példát. Gyakorító igeeképzőben igen gazdag ez a tájnyelv. Álljon itt mutatóba néhány származék. A csap(ja) címszóban *csabbod*: archaikus imában (...*vas ostarval csabbodtak...*), az 'eső hull, szemerkél' jelentésű *csöpög* címszóban *csöpögget*, *sepeng*, *csepiérkel*, *sepéngél*, *csöpörög*, *csöpörész*, a *dőf(i)* címszóban *dőföd*, *dőfös* népi imában („*Vasz készeikkel dőfődösszenek!*”), *dőfköldök*, a *havaz(ik)* címszóban *havazgat*, *havazgál*, *havizgál*, *havazkál* adatokat és alakváltozataikat találjuk. A 7 sz-es és v-s változatú ige közül az *észik*, *iszik*, *tészén*, *vész(én)*, *visz(én)* gyakorítóképzős származékai régi, archaikus képzőt őriztek meg: *élléget*; *illogat(ik)* (*Illogat*, *nem iszik ég huzamba.*), *ivagat*; *telleget*; *vélléget*, *veweget*; *villeget*, *viweget*. Különösen színes kicsinyítő-becéző képzőkben a moldvai nyelvjárás. Főnévhez, melléknévhez, számnévhez, határozószóhoz egyaránt kapcsolódnak a kicsinyítő képzők. Az embér szócikkből megtudjuk, hogy az *embercske* három jelentésben is használatos. 1. becéző funkcióban, 2. 'kisfiú' (*Van egy embercske iskolába.*), 3. 'fiatal házas' (*Mikor /a legény/ megházasodik, asz mongyák, embercske.*). Nemcsak képzővel fejezik ki a kicsinyítést, hanem szerkezetes formában is: *fa*, *ing*, *tyúk* stb. szócikkben. *Fa: facska, facskacska; kicsike fa, kiske fa, kicsi facska.* Itt megjegyzésben olvashatjuk, hogy „A kicsinyítő származék 'forgács', 'ösztöke', vmint 'motolla ága', 'szövőszék része' jelentésben is!” használatos. *Ing: ingécske, ingeske; kicsi ing, kicsi ingécske, kicsid ing, kicsike ing, kicsid ingécske, kicsike ingécske.* *Tyúk: tyukocska, tyukaska, kicsi tyukocska, kicsike tyukocska, kicsid tyuk, küsszeb tyuk.* Ugyanitt egy népi imából való részlet rávilágít a moldvai magyarok vallásos lelkületére is: „*Máracska, tartsa meg marhacskáinkot,/ juhocskáinkot,/ disznyócskáinkot,/ tyukocskáinkot,/ mindenféle majorságcskáinkot!*” Melléknévi tőhöz is kapcsolódik kicsinyítő képző. *Vékony: vékonka, vékanka;*

vékonyabbacska. (Csálom meg vékonkának (= hígan, a levest). Számnév is lehet alapszó. Több: többecske, többeske, többécke (Közepessz embër, ameliknek többécke /földje/ van.). Határozószó is fölvesz kicsinyítő képzőt. Hátra: hátrébbacska 'kicsit hátrább' (Nálunk és a kicsikék hátrébbacska ülnek.) Későn: későskén, későbbecsken, későcskékben, küszűcskén 'kicsit később'. (Odamentek későcskékben, hogy mi esett, de nem láttak semmit.) Messze: messzecske, messzecke, messzecskebb 'jócskán messze'. Soküdeje: soküdejecske, sokacska üdõ 'régóta'. (Sokacska üdõt ült.) A keresztnevek becézett változatainak és alakváltozatainak gazdagságát két névhez kapcsolódva mutatjuk be. Anna: Annacska, Annaska, Ánáska, Annácska, Annéska, Annuska, Anuska, Annuszka, Anuszka, Annuca, Aniska, Ani, Áni, Annika, Anika, Ánika, Anyika, Anikacska, Anikó, Aniko, Anica, Ánica, Anyica, Annicska, Anniska, Anicska, Ániska, Anikócska, Anikacska, Anikuca, Anisóra, Annuca, Anuca, Ánuca, Ánuciká, Annuka, Anuka, Nica, Nicca, Nici, Anicika, Nyica, Nyicika, Nicaska, Nicácska, Nicáska, Nica, Nicuca, Nuca, Nina, kicsi Annacska, Kúsanna, Kúsannacska. A férfinevek közt is akad becézett alakban hasonlóan bővelkedő. György: Györ, Györike, Györöcske, Györgyi, Györgyike, Györgyike, Györgyika, Györgyöcske, Györgyöske, Györgyöcke, Györgyöcske, Györgyöcska, Györgyiske, Györike, Györgyicske, Györgyicska, Görgiske, Görgicca, Dzsördzsike, Dzsördzsöske, Gyuri, Gyurika, Gyurka, Gyurkacska, Gyurkácska, Gyurkicska, kicsi György, kicsi Dzsördzsike, kicsi Györgyike. Jellemző az iktelen igék ikes használata. Bír(ik): Zembër hogy birik, úgy ilik. 'Az ember úgy él, ahogy tud'. Lesül(ik): Lesülük a gyerek. Mulat(ik): Mulatik, mikor iszik. Örvend(ik): ...örvendik a gyermek, hogy az édesanyja megy hézzá. Termik: Ulylan búza termik!

Sajátos nyelvi világgépet tükröznek a kétvagy többtagú igei kifejezések (Kif.), a jórészt fajokra, fajtákra, részfogalmakra utaló jelzős szó szerkezetek (Sz.), a tágabban értelmezett frazeológiai egységek (Fr.) a szólások, a közmondások, a köszönések, a jókívánások stb. Mutatóban álljon itt mindegyik kategóriá-

ból néhány szemléletes példa. Kifejezések. Borjú: bõgi a bornyát 'bõg a borja után' (a tehén), Csokor: csokorba lenni 'együtt lenni'. (Hazaértünk mind immá, csokorba vagyunk, s fogunk falatozni.), Pohár: békösöni a pohárt 'pohárköszöntõt mond'. (Mikor elkösöni a pohárt, monygyák: békét kérük, egészségét.), Ül: egy falba ül 'egy házban lakik'. (Égy falba ültünk, egy fedél alatt.), Vész(ën): asszonyt vesz 'megnõsül'. (Te még vessz egy asszonyt?). Szó szerkezetek. Embër: felejténk embër 'feledékeny'. (Felejténk embër, kurta zesze.), Fazak: fazak galuskának, galuskás fazék 'töltött káposztás fazék', Soküdeje: szükidejebb ennek elütte 'sokkal ennek elõtte' (Dor szükidejebb ennek elütte vágta nádat ...), Szita: gyakor szita 'sűrű szita'. (A lányát elküldte a szomszéd faluba gyakor szitát kérni kölcsön.), Tekenõ: rengetõ tekenyõ, réngõ tekenyü 'bölcsõ', Vonat: sèrény vonat 'sebesvonat'. Frazeológiai egységek. Szólás: Bor: Idd e bort, sze rugd e port! 'felejtse el a gondokat!', Pénz: Düssz /= gyüjts/ feijér pénz et fekete napaknak!, Szél: A szélnek a lika kidugult ('fúj a szél'). Szóláshasonlat: Ver(i): Addig sirtam, hogy árkot vert az orcámon a könnyü., Száj(a): Úgy beszéltem, harangozott a szájicskám /ti. szépen, kellemesen/., Szeret(i): Úgy szeretlek, mind a mézes kalácsot... Közmondás: Csara: Csora ('varjú') csorának nem vájja ki a szemit., Reggel: Ki felkel régvél, messzebb iér., Ver(i): Verd e vasat, meddig lesz veress! Találós kérdés. Csinál(ja): Mics csinýál a nyúl, mikor betõti a második esztëndõbe., Szeker: Vadzs négy lányom, ikresszek, híjják mind i neven, eggyik a mászikát örökki kergetõdnek, sze eccer szem ura, hagy utulíerõgyenek. (Sze kernek e kerekei.), Ugat(ja): Mi jó bé e faluba, s e kusák nem õgassák? (Köd). Egyéb frazeológiai egységek (jókívánások, köszönések, köszöntések, kínálási fordulatok, fatikus szólások stb.). Isten: Isten segicse meg magikat a jóhoz, s a rosztól örjize meg!, Egészség: Egísségét, csak béjöttem, haltam, beszélnek., Használ(ja): Használýlýtak ez ebédet!, Kenyér: Kener ne fogyond el szoha asztalról., Mise: Misére jártál? (fatikus szólás templomból való kijövetkor), Mën(ën): Há menték?,

Menegyetnek?, Menjen békével!, Csinál(ja): Mit csán? (szólás találkozáskor).

Az előbbi lexikai elemek közé épülnek be a néprajzi adalékok, melyek a szótár igazi enciklopédikus jellegét adják. A szócikkekben Nr. rövidítéssel irányítja rájuk a figyelmet a szerkesztő. Munkafolyamatokat, hiedelmeket, ráolvasásokat, népi imádságokat, népszokásokat, népi magyarázatokat őriznek meg ezek a színes adalékok. Kolc: *Megszirisszük* /= megsodorjuk, megfonjuk/sziritüvel /orsóval a gypajút/, *félvesszük asztal koccán* /= sarkán/, *megbujillyuk* /= megfestjük/. , Putina: *Felkőti hátára putyinat* /= köpülőt/, *a tejvel, hogy míg végzi többi munkát, míg járkal, verődik a hátán a vaj ki.*, Vacso: *A pokolban azt mondják, hogy a kígyók rágják az embereket, a hétfejű sárkány belécsapkolódik, s szívják, s az emberek sívákolnak, vácognak.*, Lát(ja): *Erdő látta, mező látta, embér látta, megígizte, ulyan tisztán maraggyon a feje az igaztúl Piéterkének, mind ez annya szülte e világra, szép Szüz Mária látta, sz meggyovissza!* /= meggyógyítsa/., Dühös: *Menj el ki a Kárvári hegyre,/ a te áldott szent fíjadot,/ dárdával döfődik az áldott szent szüvit./ vas kescsükvel csabbodják az áldott szent orcáját,/ az ök dühüd nyálkival töpdösik!*, Újesztendő: *Újév reggelin: mert az úgy vót, hogy Szilveszter estéjén szántottak, újév reggelén tettek búzát a zsebükbe, kukoricát, napraforgót, esszekeverték, és elindultak azokba a házakba, ahol jártak este köszönteni. Bementek az ajtón, kivették a zsebükből a magot, s hintették a házban. Adjon Isten bő bort, bő búzát, barackot, hosszú farkú malacot, sok kolbászt, pálinkát! Akkor a gazda elment, hozott bort, pálinkát, hozott kalácsot, tiszta kenyér tésztából vót csinálva, hozott egy kalácsot nekijek, máshol még pénzt is adtak nekijek.*, Korcsma: *Őt sokszor kapták meg a korcsmánál, s azért van annyiszor feltéve a kalendáriumba Szent János, van, tízszor fel van téve.*

A szerkesztő gondosságát mutatja, hogy az adatközlők nyelvhasználati megjegyzését is beillesztette a szócikkbe. Ángy(a): *Ha úgy akarja, hogy édesebb szó legyen: ánygyika.*, Röhög: *Udzs beszélt /ti. egy magyarországi illetőségű személy/, én jött kacagjam. Tudzsák-e, mi a*

kacagás? A röhögés! Mük udzs mondzsuk: kacag. De Magyarországon hejába mondod kacag, ott: röhög. Kacag, ej, nem tudza. De ha mondod röhög, tudza. Nálunk mikor mondod röhögysz, az egyféle csunya beszéd. Nálunk ló röhög.

Tudományos és tudománytörténeti szempontból egyaránt kiemelkedő alkotás született Péntek János kolozsvári nyelvészprofesszor szerkesztésében. A *moldvai magyar tájnyelv* szótárával a szerkesztő a kolozsvári nyelvészeti műhely több évtizedes adósságát törlesztette azzal, hogy az 1950-es években a nagy elődök által végzett moldvai nyelvjárásgyűjtések eredményeinek azóta cédulákon lévő anyagát, illetve más – nyomtatott és kéziratos – forrásokból újabban kigyűjtött lexikai adatait többkötetes szótárrá formálta. Ez a tájszótár a moldvai magyarok közt végzett nyelvjárási, néprajzi kutatások eredményeit foglalja szintézisbe. Megismerhetjük belőle a helyi magyarság nyelvi világát, román dominanciájú két-nyelvűségét és népi kultúráját. Olyan mű született, amely nemcsak gondosan szerkesztett szócikkeivel, hanem gazdag forrásjegyzékével is további kutatásokra sarkallhatja – reméljük, sarkallja is – az ifjabb nemzedékek dialektológusait, etnográfusait. Mindenki, aki a moldvai magyarok élete, nyelve iránt érdeklődik, rengeteg hasznos és érdekes információt meríthet a három kötetből.

Ez a szótár méltó folytatása a kolozsvári korábbi nagy nyelvész-nemzedék munkájának. Köszönet érte a szerkesztőnek.

Cs. Nagy Lajos

Vörös Ferenc: Kárpát-medencei történeti családnévatalasz. Dunaszerdahely–Budapest–Pozsony, Kalligram Polgári Társulás–Pesti Kalligram Kft.–Kalligram Kft., 2017, 564 p.

A Kárpát-medencei történeti családnévatalasz a Kalligram Kiadónál 2014-ben megjelent, jelenkori családnévanyagot bemutató Kis magyar családnévatalasznak a folytatása. A magyar családnévfeldrajzi kutatások az elmúlt években különösen Vörös Ferencnek és N. Fodor Jánosnak (l. <http://www.csaladnev->

lasz.hu) köszönhetően váltak intenzívebbé, a jelenkori és történeti családnévállomány térbeli ábrázolásában úttörő eredmények születtek. Vörös Ferenc szervezésében 2010 óta évről évre megvalósul a témával összefüggő „A nyelvöldrajztól a névföldrajzig” megnevezésű konferenciasorozat. A nyelvöldrajz a nyelvek közötti érintkezések következményeit és a nyelveken belüli táji változatokat, a nyelvjárások sajátosságait is egyaránt vizsgálja. A nyelvöldrajzi módszer alkalmas a nyelvek és a nyelvváltozatok közötti kontaktushatások térbeli mozgásának ábrázolására, segítségével diakrón nyelvi folyamatok eredményesen tárhatóak fel. A tér dimenziója szerepet játszik a tulajdonnevek változásában és alakulásában is. A névföldrajz a nevek térbeli megjelenítésének sajátosságaival foglalkozik, hozzájárul a társadalom nyelv- és népiségtörténeti, kontaktológiai, migrációs stb. kutatásaihoz.

Az ismertetett könyv címe jelzi, hogy Kárpát-medencei történeti névanyagot tartalmaz, az 1720-as országos összeírás alapján dolgozza fel a korabeli Magyar Királyság adóköteles személyeinek 176 leggyakoribb családnévét a nyelvöldrajzi módszer segítségével. A családnévatalaszban 452 színes térképlap található, amely az egyes családnévek földrajzi elterjedését mutatja.

A könyv két nagyobb egységre bontható: az elméleti fejezetre és a térképtárra.

Az előszó után elméleti jellegű bevezető tanulmány (14–68. p.), a témához kapcsolódó szakirodalom-jegyzék (69–84. p.), a felhasznált adatbázisok és források felsorolása (85. p.) következik.

Az elméleti részben a magyar családnévek kialakulásáról olvashatunk. Az öröklődő családnévek használata az észak-itáliai városállamokban kezdődött a 9–10. században, s onnan terjedt el nyugat felé először a volt Frank Birodalom területére, majd kelet felé a keresztény világ egészére. Magyarországra a 14. században jutott el, s a 15. század végére általánosan mondható a családnévek használata. A 14. és 17. század között fokozatosan stabilizálódott a kettős névrendszer. A kételemű névadás (családnév + keresztnév) kialakulása a világi és egyházi névadás sajátos egységbe olvadását jelentette, hiszen a családné-

vek többnyire a spontán névadásból létrejött ragadványnévből, a keresztnévek pedig egyházi eredetű személynevekből jöttek létre. A 18. században (1787-ben) II. József adott ki egy rendeletet, amelyben a családnévek használatát kötelezővé tette. A családnévek öröklődését az anyakönyvezés stabilizálta. Az öröklések és egyéb nyilvántartások miatt szükségesé vált, hogy egy-egy embernek egész életében azonos maradjon a neve. Az öröklődő családnév nagymértékben segítette a személyek azonosítását, nemzedékről nemzedékre biztosította az állandóságot a családok leszármazásának jelölésében. A magyar nyelvben a névsorrend szempontjából a családnév (vezetéknév) áll az első helyen és azt követi a keresztnév (utónév), ami azzal függ össze, hogy a magyarban a jelző megelőzi a jelzett szót: a családnév mint kijelölő jelző áll a keresztnév mint jelzett szó előtt (pl. *Polák Pál* – *Melyik Pál?* A *Polák* családhoz tartozó).

Vörös Ferenc a családnévek kialakulásának folyamatán kívül foglalkozik a családnév-változtatások kérdéskörével, a névjoggal, anyakönyvekkel is. Részletesen tárgyalja az 1720-as országos összeírással kapcsolatos névtani, társadalomtörténeti sajátosságokat. Rámutat a 18. század eleji országos összeírás különböző tudományterületeken való használhatóságára. Bemutatja a családnévek térbeli megjelenítésével foglalkozó hazai és nemzetközi névföldrajzi szakirodalmat. Betekintést nyújt a családnévatalasszal összefüggő munkálatokba.

A Kárpát-medencei történeti családnévatalasz legterjedelmesebb részét a térképtár alkotja (87–544. p.). Vörös Ferenc a vizsgált családnéveket elsősorban lexikális típusok (89–514. p.) szerint tárgyalja, de szemantikai (515–519. p.) és morfoszemantikai (521–544. p.) típusokat is megkülönböztet.

Az egyes családnévek keletkezés-, hang-, morfológia-, helyesírás- és művelődéstörténetének hátterét megvilágító szöveges magyarázatok hozzájárulnak a kartogramok értelmezéséhez. A különböző névadási motívációk alapján, azon belül a családnévek gyakorisága szerint csökkenő sorrendben lettek csoportosítva a térképlapok. A különböző jelenségek földrajzi eloszlásának ismertetéséhez kétféle karto-

gram készült: az egyik az 1910-es megyebesorozásra rávetítve, a másik a 18. század eleji településhálózat alapján mutatja be az adott jelenség régiós gyakoriságát. A családnevek regionális gyakoriságát a térképlapokon túl jó lett volna feltüntetni megyék szerint táblázatban is – a Kis magyar családnévátlaszhoz hasonlóan – a könnyebb tájékozódás érdekében.

A szerző hét főbb lexikális típuson belül ismerteti az egyes családnevek keletkezéstörténetének hátterét, a névváltozatok előfordulását, s térképlapokon szemlélteti a név regionális gyakoriságát. A vizsgált 176 családnév között szerepelnek lakó- vagy származási helyre utalók (pl. *Árgyelán, Erdélyi, Hornyák, Oravec, Somogyi, Szalai, Szilágyi*); felmenő hozzátartozó nevéből létrejöttek (*Balázs, Gál, László, Lukács, Orbán, Pál, Simon* stb.); nemzedékviszonyítók (*Kis, Nagy*); nép- és népcsoportnevekből létrejöttek (*Horvát, Magyar, Német, Polyák, Rác, Tót, Török* stb.); foglalkozást és tisztséget jelölők (*Juhász, Kovács, Molnár, Szabó, Szűcs, Takács, Varga, Wágner* stb.); társadalmi helyzetre, státuszra, valaki(k)hez tartozásra vonatkozók (*Barát, Gróf, Herceg, Király, Nemes, Szabados* stb.); külső vagy belső tulajdonsággal összefüggők (*Fejes, Fehér, Fekete, Fodor, Sánta, Szarka, Veres* stb.). Az egyes családneveket számos alakváltozatban jegyezték le az összeírók az 1720-as összeírásban, pl. a korpuszban leggyakrabban előforduló családnévnek 14 változatát rögzítették: *Kovács, Kovacs, Kováts, Kouács, Kovats, Kovach, Kóvács, Kovacz, Kowács, Kovác, Kouacs, Kovac, Kóvacs, Kowacs*. Az összeírók a családneveket abban a formájukban jegyezték fel, ahogy hallhatták azokat, s az írásképváltozatok hátterében hangtani alapú regionális megoszlások is állhatnak (pl. *Szűcs ~ Szócs, Veres ~ Vörös*).

A családnévalkotás módja a morfoszemantikai típusok tárgyalásakor kerül előtérbe, a térképlapokon az *-i* helynévképzős, *-fi* névrészes magyar nevek (e képzők bővebb leírásával az elméleti részben is találkozhatunk, 49–58. p.); az *-ics, -ová, -ský* képzős szláv nevek; a *-mann* névrészes német nevek; az *-ul, -uj, -uly* morfémás román családnevek földrajzi előfordulását figyelhetjük meg. A névállományban a

magyar eredetű családnevek mellett találunk német, román és szláv nyelvből származókat is, ami a magyar társadalom etnikai sokszínűségéről árulkodik. A családnevek az etnikai térszerkezet, a népesség- és társadalomföldrajz kutatóinak nyújthatnak fogódzókot a korabeli nyelvhatár meghúzásához. Azonban „a családnév nyelvi alkata és a névgazda nyelvi-etnikai hovatarozása nincs mindig szoros korrelációs viszonyban” (47. p.).

A családnevek térbeli megjelenítése által a 18. század eleji népességmozgásokról, a szlovákság országgrészek közötti migrációjáról, a német ajkú lakosság betelepítéséről, a románosság terjeszkedésének mértékéről is képet kaphatunk. A „nyelvi-etnikai csoportok tagjainak be- és/vagy áttelepítése, illetve áttelepülése is jelentős változásokat eredményez a nevek földrajzi eloszlásában” (21. p.).

A térképtár után következik az elemzett 176 családnév gyakorisági mutatója (545–547. p.), s a térképek jegyzéke (548–560. p.), amely segíti az atlaszban való keresést.

A könyv nem csupán nyelvészettel, névtanulással foglalkozó szakembereknek szól, hanem egyéb szakterületek (történet- és földrajztudomány, néprajz, szociológia, genealógia stb.) képviselői és a családnevek világa iránt érdeklődő olvasók is haszonnal forgathatják.

Bauko János

Aleksandar Pavlović–Adriana Zaharijević–Gazela Pudar Draško–Rigels Halili (urednici): Figura neprijatelja. Preosmišljanje srpskoalbanskih odnosa. Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, KPZ Beton, 2015, 467 p.

Az 1998–1999-es koszovói háború története, ill. annak számos máig ható következménye rendkívüli módon összetettek, komoly társadalmi, kulturális és politikai terhet jelentenek a jelenben is mind az érintett politikai elitekre, mind a helyi közösségekre – nem utolsósorban pedig mély történeti gyökerekkel bírnak a konfliktus előzményei. Mindenképp „forró” témáról van tehát szó, amelynek a pusztán tudományos kutatása is sokrétű kihívásokkal szembesülhet – az ezekkel való megbirkózás-

ra vállalkozott a közelmúltban egy fiatal, szerb és albán nemzetiségű kutatókból álló szerzőgárda. Az ismertetett kiadvány címe (*Az ellenesség alakja: a szerb–albán viszonyok újragondolása*) világosan jelzi a tematikát, és tényleges fejesugrást jelent a jelzett társadalmi törésvonal mélyére. A projekt ötlete az egyik szerző, Milan Miljković részéről származik, akihez Aleksandar Pavlović és Rigels Halili csatlakozott, majd kapcsolathálójuk mentén kialakították a részt vevő 30 kutató körét. A kutatás analitikussága mellett kimondott céljuk volt az is a hét fejezetben megírt 24 tanulmányban, hogy a nemzeti és etnikai határokon átnyúlva, azokat tudományosan megalapozott kritikával is illetve beszéljenek a szerbiai, koszovói és albániai társadalmakról. A kiadásért a Belgrádi Egyetem keretében működő Filozófiai és Társadalomelméleti Intézet (Institut za filozofiju i društvenu teoriju), illetve a szintén fővárosi Beton egyesület közösen felelt.

Mindenképpen meg kell említeni (amolyan tudománypolitikai „érdekességként”), hogy a szerkesztői előszó (7–11. p.) szerint az albán és a szerb kulturális minisztériumtól sem kaptak támogatást a projekthez – míg előbbi esetben azt a visszajelzést kapták, hogy „nincs ennek még itt az ideje”, addig a szerb intézménytől a kért részletes és tartalmas pályázati anyag ellenére nem jutottak pénzhez. Lényegében külföldi forrásokból biztosították a finanszírozást a Svájci Fejlesztési és Kooperációs Ügynökség (SDC), valamint a Freiburgi Egyetem nyugat-balkáni kutatásokat támogató programja (RRPP) segítségével. A szerzők tucatnyi szerbiai, koszovói, albániai, közép- és nyugat-európai tudományos intézményből érkeztek, illetve van köztük, aki napilapnál, más pedig független kutatóként dolgozik.

Az első nagy tematikus blokk a *Kié a föld? A szerb–albán ellentét kultúrájának kialakulása a 19. század végétől* címet viseli (15–113. p.). A területi vonatkozású etnicista/nacionalista diskurzusok történeti beágyazottságára, háttérére és fejlődéstörténetére világít rá, tehát mindenképp egy alapozó jellegű fejezettel van dolgunk, amely ennek megfelelően tartalmilag igencsak „tömény”. Megjegyzendő, hogy a fejezet azonban csak a szerb képzetek-

kel foglalkozik, amit akár hiányosságként is minősíthetünk, noha nyilvánvaló, hogy még egy népesebb szerzőgárda sem okvetlenül képes minden fontos témaszálát feldolgozni. A szerb oldal történeti perspektívája viszont valóban széles és tartalmas. Kezdeként Aleksandar Pavlović a „törésvonal előtti” szerb–albán viszonyokat taglalja, pontosabban azt, ahogyan egyes 18. és 19. századi szerb gondolkodók (pl. Dositej Obradović vagy Vuk Karadžić) felfedezték az albán kulturális világot, mentesen még az azóta megszilárduló, főleg negatív előjelű sztereotípiáktól. Srđan Atanasovski ezután az ún. Ó-Szerbia képzetének 19. századi megkonstruálásával foglalkozik, útleírásokban és tudományos művekben nyomon követve a fejlődését. Itt jól kirajzolódik az a tudománytörténeti, illetve politikai (!) szerepkör, amelyet a szerb tudományosság játszott az egykor a középkori szerb államhoz tartozó területek szerbként való „definálásában” is. Milan Miljković szövege behoz egy új szempontot, ugyanis külön-külön kitér azokra a domináns és roppant erőfeszítésekkel érvényesített stratégiákra, amelyekkel a balkáni háborúk idején a szerb sajtó próbálta bizonyítani a szerb oldal Koszovóra való „történeti” jogát. Ana Petrov szövegével aztán újabb – ezúttal még provokatívabb – mélységet kapnak a tudományosság és a politika összefonódásának történeti jellemzői, ugyanis nem kevesebbet állít, mint hogy a szerb szellemi élet olyan nagyságai, mint például Jovan Cvijić, Tihomir Đorđević és Ivo Andrić evolucionista, rasszista és kolonialista gondolatokkal felvértezve igyekeztek bizonyítani a szerb nép felsőbbrendűségét a Balkánon. Vladan Jovanović tanulmánya végül komplex látásmóddal mutatja be a koszovói albán etnikum súlyának csökkentésére irányuló számos 20. századi kísérletet a különféle jugoszláv és szerb államalakulatok részéről, amelyekkel szerinte kulcs szerepet játszottak a koszovói társadalom kohéziójának gyengességében.

A második fejezet – címe *A jugoszláv kísérlet: albán–szerb viszonyok keresztperspektívában* (115–173. p.) – némiképp „széttartó”, de mégis egybecsengő áttekintéseket és elemzéseket tartalmaz. A sort Agron Bajrami nyitja, akinek köszönhetően ismét a valóban

megkerülhetetlen sajtótörténet és -elemzés kerül a figyelem középpontjába. Egy szerb és egy albán napilap cikkein keresztül mutatja be, hogy a 20. század különböző időpontjaiban a sajtó – nemzeti és politikai ideológiák mentén – miként tartott fent etnikai sztereotípiákat az albánokról ahelyett, hogy tárgyilagos képet adtak volna a társadalmi állapotokról. Másodikként Atde Hetemi valódi „metaperspektívából” vizsgálja a jugoszláviai albánokon belüli, ill. a róluk szóló külső diskurzusokat, mégpedig az orientalizmus és a balkanizmus elméleteinek hasznosításával – a területi vetülettel is bíró diszkurzív kategóriák fontosságára derül itt fény. A Marjan Ivković, Tamara Petrović Trifunović és Srđan Prodanović szerzőhármast az előző szöveghez hasonlóan bizonyos diskurzusok „mélye” érdekli, nevezetesen, hogy különösen a koszovói társadalmi megmozdulásokra milyen módon reagált a jugoszláv szocialista elit. A politikum szisztematikus önlegitimizációjának ugyanis szerves része volt a különféle elégedetlenségek nacionalista veszélyre való redukciója, amely nemcsak az elégedetlen közösségek, hanem a jugoszláv elit nacionalizációjához is vezetett a 80-as évek válságos időszakára.

A harmadik szakasz – *Mivel oktatjuk az új nemzedékeket? Szerb–albán viszonyok a tankönyvekben* (175–238. p.) – központjában az oktatás áll, amely köztudottan – a sajtóhoz hasonlóan – kulcsszerepet tölt be egy-egy állami ideológia és kultúra közvetítésében. Ez a fejezet talán a legszerveesebben összefüggő a témaválasztások és -feldolgozások tekintetében. Aleksandra Ilić Rajković 1887 és 1987 között tekinti át a hivatalos tankönyvek történelemszemléletét, amelyek lényegében generációról generációra mélyítették és variálták a „nemtudást” az albán etnikumról – még a titosta Jugoszláviában is az állam önlegitimáló narratívái domináltak. Esilda Luku tanulmánya aztán az előző szöveggel összhangban – és ez az első, még ha nem tökéletesen párhuzamos témafeldolgozás a kötetben – az 1945 és 1948 közötti albán és jugoszláv viszony albániai tankönyvekben való megjelenését elemzi. A hodzsai Albánia esetében itt is az állami narratívák egyeduralmáról beszélhetünk, míg a rendszerváltás után Luku – talán kissé megle-

pő módon – az analitikus és kritikus gondolkodást serkentő tartalmak előtérbe kerüléséről számol be. Nailje Malja-Imami a koszovói és dél-szerbiai albán nyelvű oktatás 1945 és 2015 közötti jellemzőit dolgozta fel, amely tulajdonképpen egy fejlődési ív felrajzolását jelenti mindazon problémákkal, amelyekkel az adott nemzetiségi iskolaügynek meg kellett küzdenie. Shkëlzen Gashi a fejezet zárásaként az 1998–1999-es koszovói háború feldolgozását veszi szemügyre koszovói és szerbiai tankönyvekben. Mivel egy erőteljesen etnikai töltetű közelmúltbeli fegyveres konfliktusról van szó, ezért a szövegek szemszögei drasztikusan különböznek, noha azok a módok, ahogyan a sajtó oldal magasztalását/áldoztatását, illetve a másik fél diszkreditálását megalkotják, sok tekintetben identikusak vagy analogikusak.

A negyedik fejezettel – *Kik a kisebbségek, és hol vannak? A többségi Mások közötti élet kihívásai* (241–297. p.) – érünk el csak igazán a jelenkorig, valamint a valamilyen típusú terepmunkán alapuló esettanulmányokig. Mivel egyes konkrét lokalitásokról és jelenségekről van szó, ezért ez a rész nem törekedhet teljességre, noha különösen a néprajzi/antropológiai (de akár a szociológiai) kutatásokat jellemző „kis helyek – nagy témák” elv okán kijelenthető, hogy kulcsfontosságú általános jellemzőkről szerezhetünk tudomást, ami a szerb–albán viszonyokat illeti. Armanda Hisa egy a szerb sajtót is gyakran foglalkoztató jelenséget mutat, amely pedig a 2006 óta meglevő délnyugati szerbiai szerb férfiak és albániai nők közti vegyes házasságok. Hisa olvasatában az átalakulásban levő patriarchális szempontok ezekben az esetekben felülírják a nacionalizmus/etnicitás (lényegében a társadalmi realitás) által diktált feltételeket, és mindez egyáltalán a kulturális jelentések figyelemreméltó (re)konfigurációjával jár együtt. Marija Mandić és Ana Sivački az etnopolitikai küzdelmek albán nyelvhasználatra gyakorolt hatását vizsgálták a szerbiai fővárosban, ahol a származás és vallás tekintetében heterogén, az albánellenességet legfeljebb csak közvetve tapasztaló, valamint fokozatosan asszimilálódó belgrádi albánság a nyelvet csak a magánszférában használja. Végül Inis Shkreli

az észak-albániai Shkodra (szerbül Skadar) szerb és montenegrói közösségének/kisebbségének identitását kutatta, amely során szépen meglátszottak azok a kihívások, amelyekkel egy balkáni/délnyugat-európai nemzetségek meg kell küzdenie. A szövegből a saját identitás kialakításának nehézségein túl kiderül, hogy a kommunista Albániában megélt 80 évnyi elnyomást követően még a legutóbbi népszámlálás idején sem voltak biztosítottak a reális nemzetiségi kép kapásának feltételei – vagyis az albán állam kisebbségpolitikája mind a mai napig nem érte el a kívánatos európai standardokat.

A legelső részt mintegy kiegészítendő, az *Értelmiségiek és háború: a (nem) nemzeti igazság közvetítői* (299–355. p.) című fejezet tovább göngyölyíti az etnikai határok/konfliktusok és a tudományosság/művészet képviselői viszonyának témakörét. Rigels Halili az értelmiségiek szerepét mint a nemzeti gondolatok és programok fő generálóit látja mindkét részről. Konkrétan két olyan programadó szöveget tárgyal, amelyet a szerb, ill. az albán akadémia-ák adtak ki Jugoszlávia felbomlása idején, és amelyek nagyon hasonló módon, etnikai/nemzeti ellentétekben gondolkodva vázolták fel pl. Koszovó kérdését. Predrag Krstić nagyon hasonló témát boncolgat, amely során a szerb kulturális és intellektuális elit Koszovóról való reflexióit elemzi az elmúlt harminc évben, amely mára két, gyakran egymással szembenálló („gnosztikus” és „kritikus”) ágra bomlott az átjárás lényegi lehetősége nélkül. Gazela Pudar Draško szövege szorosan kapcsolódik ehhez, hiszen azt elemzi, ahogyan a szerb értelmiség reagált az elmúlt 14 év fontos koszovói fordulópontjaira. Amellett, hogy Krstićhez hasonlóan két csoportot határoz meg, rámutat arra is, hogy legyen bármilyen álláspontú is a magyarázat, a „tehetetlenség” mozzanata motiválja, amely egyben jelzi az értelmiség társadalmi súlyát, valamint Szerbia nemzetközi jelentőségének mértékét is.

A művészet, pontosabban az irodalom is kapott egy külön részt: *Megöl a túl erős szó: írók a nemzet frontvonalain* (357–403. p.). Hogy a különféle szellemi munkások mennyire és milyen módon képesek részt venni egy konfliktus táplálásában, az az eddigiekből is

világos volt – ezen a ponton azonban lényeges adalékokat kaphatunk az irodalom specifikus szerepéről. Saša Ćirić a 2000 után szerbire lefordított albániai és koszovói albán írók műveiben vette szemügyre a „másik” megkonstruálását, egyebek között megállapítva, hogy míg az előbbieket által írt művekben az albán önizolációtól való félelem a domináns, addig utóbbiaknál a 1998–1999-es háború emléke az elsőrangú téma. Ez és a többi tézise finom meglátásokkal gazdagítja nemcsak a szerb–albán, hanem az albán–albán viszonyokról való ismereteket is. Basri Capriqi általánosabb témafelvetéssel élt, amely során mind a szerb, mind az albán irodalomban meglévő kölcsönös ellenségképek uralkodása mellett meghatározta azokat a szerzőket az irodalomtörténetben, akik megpróbálták túllépni ezeken a törésvonalakon, hatásuk azonban igen csak korlátozott maradt. Anton Berishaj végül az irodalmat „háborús diskurzusként” tette elemzés tárgyává, rámutatva egyebek között arra, hogy a „másik” ellenségképének felrajzolásához mennyire sokféle diskurzustípust (politikai, vallási, elméleti stb.) tud átfogóan mozgósítani az írás. Mi több, „kannibalisztikusnak” nevezi ezt az irodalmat a teljes körű, önmagát erősítő referenciakerete miatt.

Úgy is mondhatnánk, hogy nincs konfliktus (még a koszovói sem) az etnikai törésvonalak zónáján kívül eső együttműködés és a békés egymás mellett élés példái, valamint felemás kísérletei nélkül. Ezekről van szó a *Van-e végül együttműködés: határon átnyúló kulturális és politikai gyakorlatok* (407–465. p.) című utolsó fejezetben. Jelena Lončar két koszovói műemlékvédelmi, a szerb közösség építészeti örökségére is vonatkozó törvény létrejöttét és hatását elemzi arra a következtetésre (is) jutva, amely gyakori anomáliája a kisebbségpolitikáknak: habár a törvényi keret elvileg védené a nemzetiségeket, a kidolgozási és elfogadási folyamat mélyen a szerbekkel szembeni etnicista és diszkriminatív alapokon állt. Ana Birešev a szerb–albán különféle kulturális együttműködésről szóló nyilvános, a művészetet fő témává emelő diskurzusokat (szám szerint négyet) vesz számba, megállapítva azok jellemzőit, illetve azokat a lehetséges szerepeket, amelyet a közös alkotófolya-

mat recepciója játszhat az interetnikus problémák kezelésében. Utolsó szerzőként Adrijana Zaharijević koszovói és szerbiai feminista mozgalmak szerepeit boncolgatja, rámutatva számos, főként a nem etnikai/nemzeti identitásra alapuló jellegzetességükre (nehéz kiemelni ezek közül bármit, sőt Zaharijević is inkább kérdésekkel zárja tanulmányát).

Jól látható, hogy a kötetet haszonnal forgathatja számos tudományos diszciplína művelője, valamint hogy ha másért nem, bizonyos analógiák keresése céljából a tágabb térség más társadalmi/kulturális törésvonalalaival foglalkozó szakemberek is fontos adalékokra lelhetnek a szövegekben. Az információ- és gondolatgazdagság alapján nyugodtan nevezhetjük fontos tájékozódási alapnak a szerb–albán törésvonal labirintusában való „bolyongáshoz” még akkor is, ha az egyes témák specialistái hiányérzetüknek adnának esetleg hangot. A kötet már megjelent albán nyelven (Rigels Halili, Armanda Hysa, Adriana Zaharijević, Aleksandar Pavlović (ed.): *Figura e armikut: ripërfytyrimi i marrëdhënieve shqiptaro-serbe*. Qendra Multimedia, Prishtina 2016), 2019-ben pedig tervben van az angol változat megjelenítése is a Routledge gondozásában (amely viszont terjedelmileg csak a fele lesz az eddigi kiadásoknak). Aki azonban az e helyütt ismertetett eredeti szerb kötetet veszi kezébe, az az angol nyelvű rezüméből is tájékozódhat.

Vataščin Péter

Jozef Šetaffy: Zabudnuté prípadý inšpektora Šetaffyho. Bratislava, Marenčin PT, 2018, 144 p.

Amikor megpillantottam a kirakatban a könyvet, azt hittem, fikció. Címét magyarra így lehetne lefordítani: *Šetaffy felügyelő porlepte esetei*. Aztán persze láttam a szerzői nevet is: Jozef Šetaffy. A könyvről hamar kiderül, hogy szó sincs fikcióról, Jozef Šetaffy a két háború közötti (Cseh)szlovákiában híres és elismert pozsonyi detektívfelügyelő volt. Az Erdőhátról (Búrszentgyörgyről) származott, nagyapját is így hívták, amiként a könyvet összeállító és közreadó unokáját is.

A korabeli képekkel gazdagon illusztrált kötet Šetaffy felügyelő leghíresebb bűnügyi eseteit dokumentálja: az eseteket maga a felügyelő jegyezte le, mintegy archívumot vezetve a legérdekesebbekről, és számos ügyet a rá vonatkozó fényképekkel (pisztoly, bilincs, az ellopott aranyóra, a tett helyszíne) is illusztrálja. Mondhatni: becsületes, szorgalmas, alapos volt, még a feljegyzéseiben is. Amelyek döntő többsége egyes szám első személyben íródott, csak néhányat ad elő harmadik személyben – ezekről viszont tudható (az unoka utószavából), hogy az 1960-as években lapokban megjelent, nyilván a szerkesztő által stilizált, lekerített kriminovellák, természetesen szigorúan a tényekhez igazodva. Jozef Šetaffy (1897–1977) tehát még életében megírta, hogy gazdag és gondosan vezetett archívumának néhány darabja napvilágot lásson, sőt, egyes eseteiből tévéfilm is készült. Ennek ellenére a sors nemigen bánhatott vele kegyesen, mert 1948 után az egykori pozsonyi potentátum segédmunkásként és portásként dolgozott. Az új (szocialista) rendszer nem tartott igényt tehetségére és tudására.

Pedig legendaként emlegették, nem csak a pozsonyiak. Nem szokványos felügyelő volt, hanem valóságos film- és regénybeli alkat: a legszívesebben a terepen tartózkodott, járta Pozsony zezgugos utcáit és tereit, főként persze kocsmáit. A magyarokkal magyarul, a németekkel németül, a szlovákokkal és csehekkel szlovákul beszélt. Az előkelő és hivatali élet képviselői is messziről köszöntek neki. A városban kivétel nélkül mindenki ismerte. Információit ún. tippgáberektől, tippadóktól gyűjtötte, ismerte a város és a szélesebb környék kis tolvajait, kasszafuróit, betőrőit, de jóban volt a portásokkal, kocsmárosokkal és bolttulajdonosokkal is. Ha valamilyen bonyolultabb vagy kényesebb bűncselekmény történt, biztos, hogy ő kapta meg a kivizsgálását és a felderítését. Olyannyira hatékonyan dolgozott, hogy a városi rendőrség presztízse a lakosság körében folyamatosan emelkedett. Egyébként nemcsak a polgárok, hanem az elkövetők is nagy tiszteletben tartották, partnerükként kezelték. Tudták, hogy ha segítenek a felügyelőnek, ő később alkalomadtán viszontsegti őket. Az a szöbe-

széd járta, hogy ha a bűnöző megtudta, hogy Šetaffyra osztották az ügyet, magától jelentkezett nála s adta föl magát, mert egyrészt tudta, hogy úgyszólván kézzel kerül, másrészt biztosra vehette, hogy beismertő vallomását a felügyelő a bírósági tárgyaláson a javára fordítja. Jozef Šetaffy a közkezdveltségét egyébként jó és kedélyes természetének is köszönhetette: humorral megáldott, szerény, alázatos személyében mindenki, akivel leállt vagy leült beszélgetni, kiváló debattert ismerhetett meg. Ennek persze a könyvben is nyoma van: élvezetes, gyorsan pergő, nagyon jól előadott szellemes történetek leíróját tiszteljük személyében.

Természetesen jóban volt a sajtóval is: a két háború közti időben Pozsonyban történt bűncselekményekről szóló újságcikkek rendre megemlíti nevét és tájékoztatnak ügyeiről. Nem csak a német és szlovák helyi sajtó, hanem például a *Prágai Magyar Hírlap* is, mely az egyik esetét ezzel a szenzációéhes címmel és szalagcímmel hozta: *Szerelmi dráma a pozsonyi Kórház-uccán. Nyílt uccán agyon akarta löni férjét egy uriaszony. A közbelépett detektívfelügyelő megmentette a férj életét.* Egy 1935. október 26-i esetről van szó, melyet a könyv *Házastársi szerelem és gyűlölet* címmel közöl (65–70. p): Šetaffy éppen a szolgálati autóra várt a Két oroszlánhoz néven ismert rendőr-főkapitányság épülete előtt, amikor észrevette, hogy a sarki Sponer ruhabolt (ma egy banknak ad helyet) előtt egy nő fegyvert ránt egy férfira. Az eset persze bonyo-

lultabb és érdekesebb, mint a róla szóló tudósítás, ami legalább két tanulsággal szolgál. Az első az, hogy a sajtóhír mindig (kényszerűen) leegyszerűsítő a dokumentált valósághoz képest, a másik, hogy a friss információszolgáltatás már ekkor is nagyon fontos volt: a szombati lövöldözésről a *PMH* másnapi, vasárnapi száma hozta a hírt.

A Marenčin PT évek óta rendszeresen foglalkozik Pozsony múltjával: e célból külön könyvsorozata van, mely nagy közkezdveltségnek örvend, nemcsak a pozsonyiak körében, hiszen a kiadványok Pozsony történeti, művészet- és művelődéstörténeti feldolgozásához nyújtanak – többnyire megkerülhetetlen forráskiadványok gyanánt – hasznos fogódzót. Botorság volna most itt bővebben szólni Šetaffy detektívfelügyelő egyes hírhedt eseteiről, a könyv ugyanis valóban olyan, mint krimi-történetek gyűjteménye: a meglepő fordulatokban és váratlan fejleményekkel járó elbeszélések nagyon szórakoztató olvasmányoknak bizonyulnak, s bizony, a könyv letehetetlen. De nem is kell letenni: egy pihenős nap nyugodtan szánható rá, megéri. A két háború közti Pozsony iránt érdeklődőknek pedig – mintegy kedélyesen sétatifikálva – bemutatja a város kevésbé ismert szeletét, mondjuk így: az árnyoldalt. A vödrici örömtanyákon és a Magas úti söntésekben olyannyira otthonos detektív az olvasóhoz is közelebb, szinte testközelbe hozza a bűnös várost.

Csanda Gábor

LISZKA JÓZSEF

HATÁRVIDÉKEK

Határok és határtalanságok
az összehasonlító folklorisztika
és etnológia szempontjából

Fórum Kisebbségkutató Intézet
Komárom – Somorja

Számunk szerzői

A. Gergely András (1952)

társadalomkutató, kulturális antropológus (ELTE TáTK, MTA TK PTI, Budapest, Magyarország)

Baka L. Patrik (1991)

író, kritikus, doktorandusz (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Baki Attila (1978)

történész (Terbegec, Szlovákia)

Baraté Edina (1996)

szociológushallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Szociológia MA, Budapest, Magyarország)

Bauko János (1970)

nyelvész (Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra, Szlovákia)

Fekete Áron (1990)

tanár (Győri Arany János Angol–Német Két Tanítási Nyelvű Általános Iskola, Győr, Magyarország)

Fülöp László (1944)

nyugalmazott nyelvész (Kaposvári Egyetem, Kaposvár, Magyarország)

Gaučík István (1973)

történész (Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Pozsony, Szlovákia)

Kiss Gy. Csaba (1945)

irodalom- és művelődéstörténész (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország)

Macsó Kinga (1984)

doktorandusz (Pécsi Tudományegyetem, BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Politikatudományi szak, Pécs, Magyarország)

Cs. Nagy Lajos (1945)

nyelvész (Veresegyház, Magyarország)

H. Nagy Péter (1967)

irodalomtörténész, szerkesztő (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Simon Attila (1966)

történész (Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja; Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Vataščin Péter (1987)

etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom, Szlovákia)